

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

1978

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

VED
DORRIT ANDERSEN, KNUD FANØ OG G. JAPSEN

1978

P. J. SCHMIDTS TRYK, VØJENS

INDHOLD

Adjunkt <i>Henrik Fangel</i> : Herremænd på Haderslev Næs i Middelalderen	side 5– 47
Fhv. sparekassedirektør <i>H. P. Jensen</i> : Ries-slægten i Stenderup. Fra Ries'ernes gård	- 48– 70
H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen I. 1888–92. Ved dr. phil. <i>Harald Jørgensen</i>	- 71–131
Fhv. filialdirektør <i>Poul Andersen</i> : Mine 9 år i Højer	- 132–190
<i>Anmeldelser:</i>	
Dybbøl sogns historie (ved fhv. viceskoleinspektør <i>Chr. Stenz</i>)	- 191–193
<i>H. V. Gregersen</i> : Egnen omkring Vojens, Hygum sogn, <i>Jes M. Holdt</i> : Glimt af Løjt sogns historie, Nustrup sogn (ved adjunkt <i>Henrik Fangel</i>)	- 194–202
<i>Harald Voigt</i> : Der Sylter Weg ins Dritte Reich (ved stipendiat <i>Bjørn Rosengreen</i>)	- 203–206
Dansk præste og sognehistorie bd. 10. Haderslev stift (ved sognepræst <i>Marius Storgaard</i>)	- 207–208
<i>A. Pontoppidan Thyssen</i> : Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–1850 (ved dr. teol. <i>Asger Nyholm</i>)	- 208–212
<i>L. S. Ravn</i> : Lærerne i Nordslesvig ca. 1814–1920 (ved redaktør <i>Eskild Bram</i>)	- 212–215
<i>Peter J. Møller</i> : Haderslevdreng mellem tysk og dansk (ved redaktør <i>Eskild Bram</i>)	- 215–218
<i>Bognyt</i> (ved arkivar <i>Dorrit Andersen</i> , rektor <i>Knud Fanø</i> og fhv. socialinspektør <i>Olav Christensen</i>)	- 219–223
<i>Noter og Nyt</i> : Holger Jacobsen in memoriam – Landsarkivet – Studieafdelingen – Haderslev Museum – Museet på Sønderborg slot – Tønder Museum – Sønderjyllands Kunstmuseum – Midtsønderjyllands Museum – Kunstmuseet Holmen – Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler – Højer Mølle – Historisk Forening for Gråsten – Sdr. Hygum Hjemstavnsforening – En rettelse – Den store egnsvandring 1977 – Amtskredsens arbejde	- 224–254
<i>Årsberetning og regnskab 1977–78</i>	- 255–261
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	- 262–266

Herremænd på Haderslev Næs i middelalderen

Af Henrik Fangel

Indledning

I Sønderjyske Årbøger 1972 forsøgte jeg at vise, hvorledes omfattende arvedelinger og giftermål var skyld i en gradvis og efterhånden fuldstændig splittelse af et stort gods kompleks. Det tilhørte slægten Emmiksen og synes omkr. 1475 at have omfattet ca. 140 fæstegårde. Splittelsen opfattede jeg som en væsentlig årsag til den tilbagegang, der kan konstateres for den sønderjyske herremandsstand i 14-1500-tallet, og til kronens erhvervelse af dette herremandsgods i slutningen af 1500-årene.

Af undersøgelsen fremgik det endvidere, at det gods kompleks, der således splittedes, ikke var særligt gammelt, men først synes skabt i begyndelsen af 1400-årene, og jeg gav i afhandlingen nogle antydninger af, hvorledes det var skabt. På dette grundlag må det opfattes som et kompleks typisk for 1400-tallet. Nord for Kongeåen kan vi netop på denne tid konstatere eksistensen af sådanne omfattende gods komplekser. Vi er endog i mange tilfælde i stand til at følge deres tilblivelseshistorie, der viser store strukturelle ændringer inden for landbruget i slutningen af 1300-tallet og første halvdel af 1400-årene, især i form af koncentration af gods på få hænder.¹ Slægten Emmiksens gods kompleks illustrerer en tilsvarende udvikling i hertugdømmet på samme tid.

Kendskabet til denne ændringsproces rejser spørgsmålet om, hvad der er gået forud, og specielt hvad der er årsag til ændringen. Rent logisk må ændringerne have betydet, at nogle mennesker har mistet eller opgivet deres gods. Da disse »nogle« nok stort set må tilhøre et lavere socialt lag inden for herremandsstanden, og da vi tidsmæssigt føres tilbage i 1300-tallet, rejser besvarelsen af disse spørgsmål imidlertid store kildemæssige problemer, i hvert fald når

vi beskæftiger os med sønderjyske forhold: de skriftlige kilder mangler i vid udstrækning.

I det følgende skal der imidlertid inden for et begrænset område, Haderslev Næs, halvøen mellem Haderslev og Genner fjerde, forsøges kastet lys også over perioden før ca. 1400. Midlerne hertil er tre:

- 1) det skriftlige kildemateriale, der først for tiden efter 1400 er fyldestgørende;
- 2) den viden, de endnu idag bevarede eller kendte voldsteder på Haderslev Næs giver om, hvor herremænd må have været bosiddende;
- 3) den almene viden, som den historiske forskning efterhånden har erhvervet om krisetilstandene inden for landbruget i senmiddelalderen, en viden, der nødvendigvis må inddrages, når man skal forsøge at forklare ændringsprocesserne inden for landbruget i 13-1400-tallet.

En kombination af disse tre faktorer skulle gøre det muligt også at sige noget om tiden før 1400, hvor de ændringer stort set må have fundet sted, som vi ser resultatet af i 1400-tallet. I afhandlingen om slægten Emmiksen er det antydnet, at også agrarkrisen sammen med de arvedelinger og giftermål, som er udførligt behandlet i afhandlingen, kan have spillet ind i forbindelse med den sønderjyske herremandsstands tilbagegang middelalderen igennem. Det er denne antydning, der her skal konkretiseres med udgangspunkt i voldstederne og det skriftlige kildemateriale overvejende fra tiden efter 1400.

Voldsteder på Haderslev Næs

Haderslev Næs er som hele det gamle Haderslev amt rigt på middelalderlige voldsteder, eller man bør måske snarere sige, at voldstederne her er arkæologisk lokaliseret og registreret, så at det måske i højere grad er arkæologernes aktivitet, der afspejles, end en for dette område speciel talrig forekomst af voldsteder. De i dag kendte og lokaliserede voldsteder er følgende²:

Halk sogn:

- 1) Bolet skov, lille rundagtig banke, ca. 8×8 m stor, i sydvest afgrænset af en bæk, på de øvrige sider af en ca. 2–2,5 m bred grav; lidt vest for dette anlæg en halvcirkelformet dæmning. Det omsluttede areal, der åbner sig mod bækken, har antagelig tjent som mølledam og måler øst–vest ca. 40 m, nord–syd maksimalt 25 m.
- 2) Henneskær³, en forhøjning i engene vest for Hejsager, hvortil flere veje fører ud, sløjfet.
- 3) Langmose, kun svage spor af voldgrave omkring gården; et stort vandhul, der skal have udgjort anlæggets sydside, er derimod endnu bevaret.
- 4) Holmhøje, rund hovedbanke med en aflang noget højere forborg i engene syd for Halk by.
- 5) Ultanggård, vandfyldte grave, heraf hele nordre grav, ca. 75 m lang, af vestre grav ca. 60 m og af østre grav ca. 45 m (ydre mål), 4–5 m brede.

Starup sogn:

- 6) Hussted banke, ca. 300 m VSV for Kobbeltgård i Lønt, en naturlig banke, ca. 50×50 m stor, beliggende i et blødt engdrag uden spor af befæstning på eller ved banken, men der er fundet brølægning eller syld på dens top; i engen endvidere pæle fra et vejsystem, der formentlig har ført ud til banken fra det faste land ca. 40 m i nord. Banken har tidligere været omflydt af vand.
- 7) Vandlinggård's bygninger ligger på et fladt plateau, der synes at have været et ca. 70×100 m stort voldsted, hvoraf der er meget lidt at se nu. Voldstedets sydøsthjørne viser sig dog ved et ca. 2 m bredt og 1 m højt retvinklet voldstykke, der i syd er bevaret over en strækning af ca. 35 m, i øst af ca. 40 m.

Vilstrup sogn:

- 8) øst for Kingsgård i Kelstrup, rund banke ca. 25 m i diameter og ca. 4 m høj med stejle sider og en ca. 10×10 m stor topflade samt grav omkring. Vest herfor i en afstand af ca. 9 m en oval banke med længderetning nord–syd, ca. 30×15 m stor og 3 m høj.
- 9) Bodskov, af de formentlige voldgrave findes nu kun en ca. 12×40 m stor og ca. 1–1,5 m dyb tør sænkning, orienteret tilnærmelsesvis NV-SØ, beliggende SØ for stuehuset. Hvis det er en voldgrav, er det den østlige del af søndre grav, og den østre grav har da snarest ligget i marken umiddelbart øst for gårdens have, hvor der ses en svag sænkning.
- 10) Vonsmose, en ca. 120 m lang vandfyldt grav nord for gården, som i vest udvider sig og danner en kunstig sø, ca. 40–50 m stor, i hvilken der ligger en rundagtig banke med en diameter på ca. 20 m. Dens topflade ligger ca. 2 m over vandspejlet i graven og ca. 1 m højere end det omgivende terræn.

Hoptrup sogn:

- 11) nord for Over Kestrup, et noget udjævnet firesidet voldsted i form af en høj banke, der skyder sig ud i en nu delvis opfyldt og drænet sø. Denne banke er ved en ca. 10 m bred voldgrav afskåret til en borgbanke, der endnu er ca. 1,5 m høj og har en udstrækning på ca. 25–30 m, men er stærkt afgraven især mod øst, hvor der er fundet og nedbrudt en kælder. Jorden indeholder teglstensbrokker og kalkmørtel.

Disse voldsteder er ikke på nogen måde undersøgt tilbundsgående arkæologisk og derfor heller ikke daterede særlig nøjagtigt. I det hele taget er vor viden om de middelalderlige voldsteder endnu ret

ringe. Kun så meget kan siges, at der i hvert fald synes at kunne udskilles en yngre og en ældre gruppe; til den yngre hører de tydeligt firesidede anlæg med grave omsluttende en ret stor plads, her ca. 70-120 m på hver side. Det er den såkaldte »herregårdsplads«-type, der har båret både beboelses- og avlsbygninger, og som på Næsset repræsenteres ved Langmose, Ultanggård, Bodskov og Vandlinggård. En anden og sikkert ældre gruppe er den, der er karakteriseret ved en lille, ofte cirkelrund banke med grave og evt. en forborg, hvor banken formodentlig har båret beboelses- eller blot tilflugtsbygninger, mens forborgen har båret avls- og måske også beboelsesbygninger. Den er repræsenteret ved Bolet, Holmhøje, Hussted banke, Kingsgård, Vonsmose, Over Kestrup og måske Henneskær. Af disse mangler i hvert fald Bolet, Hussted banke og Over Kestrup forborgen, men da de to sidstnævnte ligger på naturlige og ret store banker, kan avlsbygninger o. l. have ligget på selve banken eller evt. på det faste land. Voldstedet i Bolet skov er formodentlig det mindste af de her nævnte voldsteder, kun 8×8 m i diameter, og kan derfor næppe have rummet bygninger af større anvendelighed. Det er dog netop herved typisk, idet det viser, hvordan det fortifikatoriske var hovedsagen ved disse små runde voldsteder: på banken stod en sten- eller træbygning, der var sidste tilflugtsmulighed under belejring.

Arkæologien kan på nuværende tidspunkt næppe bringe os længere, og ser vi på den historiske viden om voldstederne, synes den særdeles ringe. Kun for den yngste gruppes vedkommende kender vi ejerne og det først i 1500-tallet; men selvom det er en yngre type, er i hvert fald nogle af dem dog nok ældre end 1500-tallet. De øvriges ejerforhold er aldeles ukendt, måske bortset fra Bolet og Kestrup, som dog først nævnes i 1500-tallet.

Til trods for de meget begrænsede oplysninger, arkæologien giver os om disse voldsteder og deres alder, er de imidlertid et særdeles konkret udgangspunkt for en undersøgelse af, hvor vi skal søge herremændene inden for dette meget afgrænsede område. Spørgsmålet er nemlig, om det ikke ved kombination med det skriftlige kildemateriale i form af breve (diplomer) skulle være muligt at få i hvert fald nogle af disse voldsteder beboet og gjort levende som hjemsted for en række småherremænd. Vi træffer nemlig i første halvdel af 1400-tallet, da kildematerialet begynder at

flyde rigeligere, en lang række småherremænd, der ganske klart hører hjemme på Næsset. Ved kombination af brevenes direkte og indirekte oplysninger om disse personer er det muligt at knytte en række af dem sammen i slægter samt at lokalisere, hvor deres gods var beliggende. Her ligger en mulighed for en tilknytning til voldstederne.

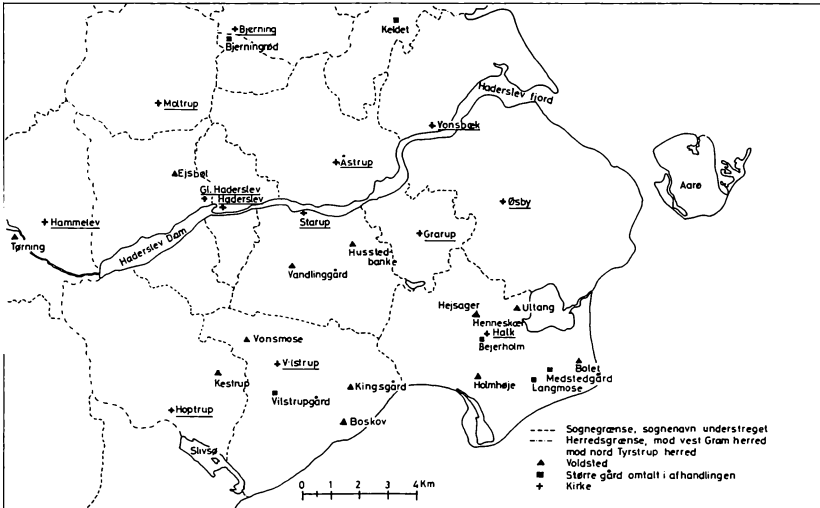
Da forfatteren til denne afhandling er historiker og ikke arkæolog, vil udgangspunktet i det følgende derfor ikke være voldstederne, men den række slægter og personer, som vi træffer i de middelalderlige breve. På grundlag heraf vil jeg om muligt forsøge at knytte hver enkelt af disse slægter eller personer sammen med voldstederne. Dette må imidlertid kun betragtes som et forsøg ud fra de historiske vidnesbyrd. De arkæologiske vil måske ved nærmere undersøgelse vise, at de pågældende voldsteder har en helt anden alder (eller måske slet ikke er voldsteder!) og derfor slet ikke kan knyttes til disse personer eller slægter.

Herremænd på Haderslev Næs i begyndelsen af 1400-tallet

Kildematerialet

Den katolske kirke med dens faste organisation har altid været kendetegnet ved en normalt velfungerende administration af bl. a. sine store ejendomsbesiddelser. Som følge heraf har den også forstået at holde orden på sine dokumenter, der bl. a. omfattede adkomstbreve for det gods, den ejede. Dette forhold har vi at takke for, at vi i det hele taget har nogensomhelst viden om herremænd på Haderslev Næs. Kollegiatkapitlet ved Vor Frue kirke i Haderslev erhvervede i tidens løb en del gods og ejede ved år 1500 ca. 80 gårde i egnen omkring Haderslev. Hele kapitlets arkiv indeholdende bl. a. adkomstbreve på størstedelen af dette gods, fandtes endnu i 1598 i hertug Hans den Ældres arkiv og omfattede da 149 breve.⁴ Siden da er disse breve gået tabt, men en del kendes dog i afskrift. Netop fra Haderslev Næs kendes på denne måde en del breve fra første halvdel af 1400-tallet, da kapitlet erhvervede en del gods her, hovedsagelig fra herremænd. Vi får på denne måde kendskab til gods, der er gået ud af disse herremænds besiddelse, men da brevene ofte er bevidnet af andre herremænd,

Kort over Haderslev Næs med de voldsteder og større gårde, der omtales i artiklen.

giver de også indirekte oplysninger om, hvem der har været bosiddende på Næsset.⁵

På grundlag heraf skulle det være muligt at give et indtryk af, hvad der har været af herremænd på Næsset, generelt set i første halvdel af 1400-tallet, men i særdeleshed omkring år 1420, hvor materialet er særligt fyldigt. Det følgende vil derfor forme sig som en gennemgang af de slægter, vi finder i første halvdel af 1400-tallet. Hvad der ivotrigt måtte være af oplysninger om herremænd, vil blive inddraget i det forsøg på et perspektiv, som gennemgangen af materialet fra første halvdel af 1400-tallet giver anledning til.

Slægten Røver (Henneskær?)

I Hejsager var slægten Røver bosiddende. Kun to generationer af slægten kendes, nemlig Niels Røver, der levede ca. 1400 og havde fået en gård i Halk og en gård i Nr. Vilstrup i pant af Jeppe Iversen (1423 22/7), samt hans to sønner Peter og Hans Røver, der 1421 2/2 kaldes brødre og til kapitlet i Haderslev solgte Gammelbykær og Smedegård samt endnu en gård i Hejsager. Dette brev er endvidere medbeseget af en Tyge Røver (farbror?). 1420 2/9⁶ havde Hans Røver pantsat de samme tre gårde til Tord Iversen, borger i

Haderslev, og at en Peter Tordsen i 1453 kunne sælge en halvgård i Hejsager til ejerne af Bejerholm (se nedenfor) kunne tyde på, at ikke alle tre gårde er kommet i kapitlets varige besiddelse. Hermed stemmer også, at kapitlet ved reformationen ikke sad inde med så mange gårde i Hejsager, som det gennem tiden havde fået skøde på. 1443 4/8 skænkede Peter Røver endvidere til kapitlet to gårde i Hejsager, kaldet Pugholt, samt al rettighed i landsbyen Hjerndrup med samt hans brors rettigheder i hans faders gård, »da han er død og ingen ægte, levende børn efterlader sig«.

Dette brev fra 1443 skal formodentlig knyttes sammen med et ca. 100 år ældre brev, nemlig fra 1334 24/6, da Iver Nielsen af Hjerndrup havde ridder Jens Bondesens gods i Hejsager i pant. Iver Nielsen er formodentlig forfader til Peter og Hans Røver. Disse havde jo nemlig rettigheder i gods i Hjerndrup, og skønt brevet 1334 24/6 ikke på nogen måde angår Haderslev kapitel, findes det alligevel i kapitlets arkiv. Det pantegods, der omtales her, er derfor formodentlig aldrig blevet indløst af Jens Bondesen, men nedarvet til Peder og Hans Røver. Da Peder Røvers gods kom til kapitlet, er brevet fra 1334 fulgt med. Som følge heraf må vi formodentlig opfatte i hvert fald en del af Røver-slægtens gods i Hejsager som oprindeligt tilhørende ridder Jens Bondesen.

Slægten Røver har altså ca. 1400 ejet i hvert fald 7 gårde, nemlig 5 gårde i Hejsager (Gammelbykær, Smedegård + en tredje gård (1420 2/9, 1421 7/2) samt de to gårde kaldet Pugholt (1443 4/8)), en gård i Halk og en gård i Nr. Vilstrup, erhvervet fra Jeppe Iversen (1423 22/7). Endvidere havde de gods eller rettigheder i gods i Hjerndrup (1443 4/8), formodentlig arvet fra deres forfædre. Måske er voldstedet i Henneskær deres hovedgård, beliggende som det er i engene øst for Hejsager (se nærmere herom side 36).

Slægten Staverskov (Medstedgård)

Den Jeppe Iversen, der nævnes 1423 22/7, er formodentlig identisk med Jeppe Iversen Staverskov, der 1422 29/10 solgte kapitlet i Haderslev sin gård Medstedgård i Halk, dog med genkøbsret inden 10 år. Han er formodentlig søn af den Iver Fallesen, der 1417 11/9 fik fribrev for Medstedgård af Erik af Pommern.⁷ Slægten er dog sikkert betydeligt ældre, idet en Jeppe Staverskov nævnes som vidne i et tingsvidne af Haderslev herredsting 1339 25/10.⁸ 1431 6/5

medbeseglede en »Stuerskow« sammen med Niels Jensen af Lindet (Øster Lindet) for Lasse Clausen i Rejsby og 1438 28/7 medbesegler Jeppe Stagherskov for Niels Jensen.⁹ Af brevet 1431 kunne man formode, at Jeppe Staverskov var bosiddende i Lindet, idet medbeseglernes række slutter således: »Nicholaus Jenssen de Linwyt et Stuerskow ibidem«, dvs. sammesteds.

Erik Staverskov nævnes tre gange, 1457 1/2 og 25/2 samt 1462 20/12, alle tre gange medbeseglende for bisp Henrik Stangberg af Ribe, der også stammede fra Halk sogn (se nedenfor).¹⁰ 1457 1/2 medbeseglede han brev angående Henrik og Niels Stangbergs salg af Bejerholm til Iver Matzen. Om forklaringen herpå er, at Erik Staverskov selv var bosiddende i Halk sogn, og at slægten altså havde benyttet sig af sin genkøbsret, eller at han blot stod i et nært forhold til bispens af Ribe, således som de tre breve lader formode, er vanskeligt at afgøre. Den omstændighed, at Erik Staverskovs søn Oluf i 1490'erne var Ribe-bispens lensmand på bispeborgen Brink i Ballum sogn,¹¹ samt at Jeppe Iversen Staverskov, der nok må opfattes som Eriks fader, synes at have tilknytning til Ø. Lindet, taler for den sidste formodning. Man må dog bemærke, at en Gregers Olufsen i 1543 sad på Medstedgård; han var måske en søn af Oluf Staverskov.¹² Hertil kommer, at Medstedgård ikke var i kapitlets besiddelse ved reformationen.

Jeppe Iversen Staverskov har altså formodentlig ca. 1420 siddet på Medstedgård og hertil haft en gård i Halk og en gård i Nr. Vilstrup (måske dog allerede pantsat til Niels Røver). Hvor længe han eller hans slægt har siddet på Medstedgård, er dog som anført næppe til at afgøre helt sikkert.

Slægterne Stangberg og Vognsen (Bejerholm)

Slægten Stangberg ejede ca. 1400 gården Bejerholm i Halk sogn, som den 1457 25/2 skødede til Iver Matzen. Dens hovedsæde var dog nok gården Keldet i Fjelstrup sogn med dens tilliggende i sognene nord for fjorden.¹³ Til Bejerholm synes ikke at have hørt andet gods på Haderslev Næs på dette tidspunkt, men en nøjere undersøgelse af et par andre herremænd og deres tilknytning til Næsset kan dog fremdrage et par gårde.

Peder Vognsen medbeseglede 1422 13/5 i Haderslev et vidne om gods på Haderslev Næs, men hører ellers hjemme på Sundeved,

hvor han nævnes med gods i kong Eriks klageskrift okt. 1413.¹⁴ Hans svigerinde Ingerd Hermensdatter Pennow, gift med Nis eller Niels Vognsen og hjemmehørende mellem Vejle og Fredericia, skødede 1434 28/6 gods i Hejsager til Haderslev kapitel, dvs. disse to mænds tilknytning til Haderslev Næs er ret klart bevidnet. Men hvordan er forbindelsen, og hvorfra stammede dette gods?

Forbindelsen skal sikkert søges via Elsif Pedersdatter, der førte samme våben som Peter Vognsen.¹⁵ I et brev udstedt i Haderslev (NB) 1416 26/11 nævnes hun som enke efter Hartvig Bryske, en sjællandsk herremand.¹⁶ 1408 16/9 havde Hartvig Bryske udstedt et brev, der var medbeseglet af en række sjællandske riddere + de to sønderjyske væbnere Anders Stangberg og Nis Vognsen.¹⁷ Dette kan næppe forklares på anden måde, end at de har stået i slægtskabsforbindelse til Hartvig Bryske, nemlig via Elsif Pedersdatter: Nis Vognsen var hans kones farbror, det fremgår klart af kilderne, og Anders Stangberg må have været hans kones morbror, dvs. en søster til Anders Stangberg var gift med Peder Vognsen. Forbindelsen mellem slægten Stangberg og slægten Vognsen fremgår også af, at Anders Stangbergs søn Niels 1434 4/10 medbeseglede for Ingerd Hermensdatter, da hun solgte en gård i Gårslev mellem Vejle og Fredericia.¹⁸ Hendes gård i Hejsager går derfor utvivlsomt tilbage til slægten Stangberg. Peder Vognsen havde arvet den med sin hustru, og den er derefter arvet af deres datter Elsif, der er død uden arvinger, hvorefter den er gået tilbage til slægten, i dette tilfælde repræsenteret ved Nis Vognsen (mærkeligt synes det, at den ikke er gået tilbage til Stangberg-slægten). Slægtsforbindelsen fremgår af følgende oversigt:

Jesse Stangberg nævnes 1388 og 1389	Vogn Nielsen nævnes 1344-58
Anders Stangberg	Peder Vognsen
datter	Nis Vognsen g. m. Ingerd Hermensdatter Pennow
g. m.	
Henrik Stangberg solgte 1457 Bejerholm	Elsif Pedersdatter g. m. Hartvig Bryske

Men Ingerd Hermensdatter Pennow synes at have haft andet gods i Halk sogn. I en brevregistretur fra Maribo kloster siges det nemlig, at hun skænkede to (et andet sted siges tre) gårde i Halk sogn til klostret i Maribo. Det kendes ikke senere, men må i hvert fald antages at gå tilbage til slægten Stangberg på samme måde som gården, der skødes til kapitlet i Haderslev.¹⁹

Til Bejerholm har altså ca. 1400 hørt en gård i Hejsager + to, evt. tre gårde andetsteds i Halk sogn.

En væbnerslægt i Øsby sogn

Til Bejerholm hørte 1543 1 gård + 2 halvgårde i Hejsager samt 1/2 gård i Hajstrup og 1/2 gård i Råde i Øsby sogn.²⁰ Dette gods har næppe oprindeligt hørt til Bejerholm, idet Henrik og Niels Stangbergs skøde 1457 25/2 kun omtaler Bejerholm, selvom skødet kun kendes i referat. I 1710, da bl. a. alle frigårde og deres rettigheder på Haderslev Næs blev undersøgt, hedder det imidlertid, at der endnu på gården fandtes en række originaldokumenter vedrørende Bejerholm. Ifølge et brev udstedt 1392 købte Jacob Matzen da af en »Edelmann Henneke Tiniatzen von Waapen« (formodentlig = a wapn, dvs. væbner) »die kleinen Bauernhöfe« i Øsby sogn. Der er formodentlig tale om de to halvgårde i hhv. Hajstrup og Raade som nævnes 1543. Endvidere hedder det i 1710, at Matz Iversen 1453 købte en halv bondegård i Hejsager af en »Edelmann« Peter Tordsen.²¹ Denne Peter Tordsen er dog næppe adelig, men formodentlig søn af rådmand Tord Iversen i Haderslev, der nævnes 1439 1/9 og 1420 2/9 havde fået gods i Hejsager i pant af Hans Røver.²² Som nævnt ovenfor er det formodentlig en af disse gårde Peter Tordsen i 1453 sælger. Den omstændighed, at Bejerholm 1543 vitterlig har tilliggende i Øsby sogn og i Hejsager, og at Peter Tordsen kan knyttes til Tord Iversen, bevirker, at der næppe kan være grund til at tvivle på de sene oplysningers korrekthed, selv om navnet Henneke Tiniatzen synes forvansket, og væbnertitlen »a wapn« er misforstået. Resultatet er altså, at vi kan formode, at en Jacob Matzen (bonde eller herremand?) 1392 erhvervede 1/2 gård i Råde og 1/2 gård i Hajstrup fra en væbner Henneke Tiniatzen (eller hvad han nu har heddet), og at der altså ca. 1400 måske har siddet en lille herremand også helt imod øst på Næsset. Det er Jacob Matzens sønnesøn Iver

Matzen, der 1457 erhvervede Bejerholm fra slægten Stangberg. Hans søn igen, Matthias Bejerholm, fik 1504 fribrev for Bejerholm af hertug Frederik.²³

Slægten Jytsen (Langmose)

1530 28/6 stadfæstede hertug Christian frigårdsrettighederne for gården Langmose i Halk, der da tilhørte Hans Jytsen.²⁴ Denne var formodentlig en efterkommer af den Henrik Jyde eller Jude, der 1430 27/3 fik adelsbrev af kong Erik af Pommern.²⁵ Vi kan derfor nok regne med, at denne slægt har siddet på Langmose, i hvert fald fra ca. 1430, og Langmose er altså hermed at regne for en adelig sædegård, om end dens ejere kun har hørt hjemme på det laveste trin af den privilegerede klasses rangstige. Til Langmose har næppe hørt noget tilliggende gods, i hvert fald kendes noget sådant ikke før i 1500-tallet, hvor vi ved, at der er erhvervet gods til Langmose.²⁶

Slægten Lindenov (Hussted banke?)

1584 9/1 skødede Hans Johansen Lindenov til kronen bl.a. tre gårde i Lønt, Starup sogn, og en gård i Stenderup, Grarup sogn.²⁷ Hans Lindenovs farfars søster Anna Lindenov var gift med Otto Breide til Søbo på Als, der 1543 ejede bl.a. to gårde i Vandling, Starup sogn.²⁸ Jeg har i en tidligere afhandling anført, at disse seks gårde oprindeligt må have tilhørt Diderik Thomesen og Lyder Dideriksen, der nævnes med tilknytning til Haderslev Næs i begyndelsen af 1400-tallet og tilhørte Lindenov-slægten.²⁹

Diderik Thomesen medbeseglede for Hans og Peter Røver, da de 1421 2/2 skødede gods i Hejsager til kapitlet i Haderslev. Herudover nævnes han i forbindelse med sin broder Johannes Thomesen, en af dronning Margrethes mest betroede mænd (1386 12/11, 1392 3/3 og 1407 23/11), samt 1421 4/8, da han medbeseglede vidnet om Sønderjyllands tilhørsforhold til Danmark. 1444 10/5 omtales han som død.³⁰ Det eneste brev, der viser tilknytning til et bestemt område, er brevet 1421 2/2, og at der er tale om tilknytning til Haderslev Næs, fremgår endvidere af, at en Lyder Dideriksen, hvis våben ganske vist ikke kendes, 1422 31/10 medbeseglede for Jep Iversen Staverskov, da denne udstedte brev angående Medstedgård. Der må uden tvivl være tale om en søn af Diderik Thomesen,

og far og søns tilknytning til Haderslev Næs synes derfor klar nok.

Jeg har endvidere i den ovenfor nævnte afhandling fremsat den formodning, at deres hjemsted har været voldstedet Hussted banke ved Lønt. Denne formodning skyldes slægten Lindenovs besiddelse af de tre gårde i Lønt 1584. Udover disse tre gårde fandtes der kun en gård i Lønt, ejet af Tørning³¹, og slægten Lindenov var altså største jordbesidder her. Dette berettiger efter min opfattelse den fremsatte formodning. Gårdene i Vandling og Stenderup er endvidere beliggende så tæt ved Lønt, at også disse gårde formodentlig har været tilliggende til denne sædegård i Lønt.

Vi kan altså formode, at Diderik Thomesen ca. 1420 har været bosiddende i Lønt og hertil har haft mindst seks tilliggende fæstegårde. Hvordan han er kommet i besiddelse af dette gods, vides ikke, men giftermål er vel den mest sandsynlige mulighed, da slægten Lindenovs hjemsted ikke er Haderslev Næs. Hans søn Lyder efterlod sig ingen børn, hvorfor dette gods blev arvet af Diderik Thomesens brors slægt, i hvis besiddelse det var endnu i 1500-tallet.

Slægten Møed (Vandlinggård)

I 1500-tallet ejedes Vandlinggård af slægten Møed, hvis oprindelse er uvis, men formodentlig er den indvandret sydfra.³² Gårdens først kendte ejer er Klaus Møed, der kendes fra begyndelsen af 1500-tallet.³³ Gården må imidlertid allerede ca. 1420 have været ejet af slægten, idet Otto Møed 1422 13/5 medbeseglede et vidne udstedt i Haderslev³⁴ og 1422 31/10 medbeseglede for Jep Staverskov angående Medstedgård. Dette er utvivlsomt tilstrækkeligt bevis for, at allerede han ejede Vandlinggård. Om gården har haft noget tilliggende fæstegods på dette tidspunkt er uvist, men det tilliggende, der nævnes 1543, i alt 13 hel- + 2 halvgårde, er dels erhvervet i slutningen af 1400-tallet (i Slogs herred, ved giftermål fra slægten Emmiksen), dels tidligere kapitelsgods.³⁵ Kun en gård i Halk kan have været oprindeligt tilliggende. De rester, vi har af selve hovedgården, viser som nævnt et firesidet voldsted af herregårdsplads-typen. Da vi ved, at gården var genstand for store ombygninger i 1500-tallet, er det imidlertid muligt, at det først er resterne af denne 1500-tals hovedgård, vi har med at gøre, og at denne har afløst et ældre befæstet anlæg.³⁶

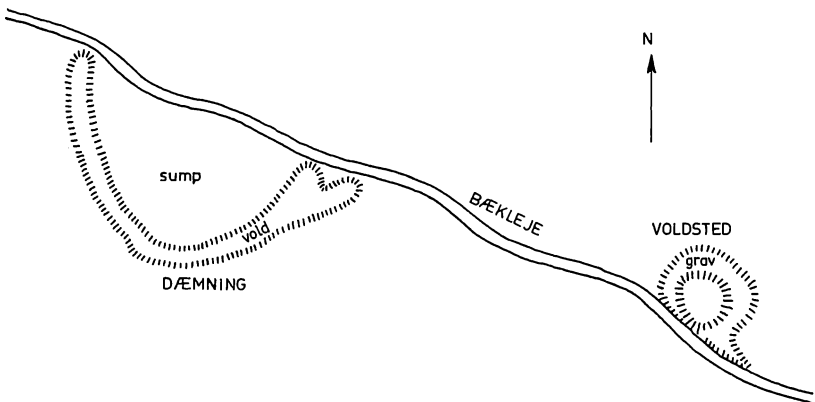
Slægten Tedinghusen (Vonsmose?)

1389 25/7 medbeseglede Gotzick Tedinghusen for Esbern Tagesen (Emmiksen), da denne skødede en gård i Nr. Vilstrup til kapitlet i Haderslev.³⁷ 1414 20/12 skænkede Gotzick Tedinghusens enke Eline Jensdatter en gård »Helved«, også i Nr. Vilstrup til kapitlet i Haderslev. Deres søn Henrik medbeseglede Hans og Peter Røvers flere gange nævnte breve 1421 2/2, 1422 13/5 og 31/10, og 1428 28/6 vidnede han angående Jens Skrams enke Elsabes skødning af gods i Simmersted til kapitlet i Haderslev. Der synes altså at være tale om en klar tilknytning til Haderslev-egnen, men hvad far og søn har ejet på Næsset, er vanskeligt at sige umiddelbart. Som fast holdepunkt haves kun gården i Nr. Vilstrup. Gotzick Tedinghusen har imidlertid også ejet jord i eller lige uden for Haderslev, idet en tilføjelse i Haderslev byret siger: »østen gamell kierke och szaa til then gammel vegh, det hauer Gosche Tedinghusze...«. ³⁸ Hvor denne lokalitet skal søges, er dog ikke umiddelbart gennemskueligt.

Gotzick og hans broder Marquard Tedinghusen synes imidlertid at have haft en vis tilknytning til den mægtige Limbek-slægt på Tørning. Marquard Tedinghusen var 1385 10/10 Henneke Limbeks foged på Riberhus, som Henneke da sad inde med. 1397 18/3 medbeseglede han endvidere et skøde til Henneke Limbek. Gotzicks søn Henrik erhvervede 1437 23/10 halvdelen af Brændkjær mark ved Kolding, som havde tilhørt Henneke Limbeks hustru fru Jutta.³⁹ Det er sikkert derfor via slægten Limbek, at vi skal lokalisere Gotzick Tedinghusen. 1417 4/10 skødede Claus Limbek nemlig til kapitlet gården Vonsmose i Vilstrup sogn. Det er her, der er spor af grave, og da Vonsmose endvidere ligger i umiddelbar nærhed af de lokaliteter, i tilknytning til hvilke Gotzick Tedinghusen nævnes, er det nærliggende at antage, at Gotzick har siddet på Vonsmose, ikke som ejer, men som foged for Claus Limbek for dennes omfattende gods på næsset. At han ved siden heraf selv har ejet gods, er der intet i vejen for. 1417 var han imidlertid forlængst død, således som det allerede fremgår af brevet 1414. Fogedembedet var vel derfor ledigt, men der var vel ikke længere brug for en foged her, især ikke da Claus Limbek 1417 skødede en lang række gårde på Næsset til kapitlet, heriblandt altså Vonsmose.

Slægten Emmiksen (Bolet)

Også slægten Emmiksens besiddelse af et omfattende gods på Haderslev Næs skal nok, som anført af mig i Sønderjyske Årbøger 1972, forklares med en – formodentlig endda ægteskabelig – forbindelse med Limbek'erne på Tørning. Ikke mindre end 29 gårde, først og fremmest i Vilstrup, Halk og Øsby sogne, kan formodentlig føres helt tilbage til Esbern Tagesen ca. 1400 og i hvert fald til hans sønner Emmike og Lyder. 1389 25/7 skødede Esbern nemlig en gård i Nr. Vilstrup til kapitlet i Haderslev,⁴⁰ og hans søn Lyder medbeseglede 1422 31/10 Jep Staverskovs brev angående Medstedgård. 1436 2/7 og 1451 28/4 medbeseglede broderen Emmike breve angående gods på Næsset. Disse personer har formodentlig haft deres hjemsted i Slogsherred, og den hovedgård, der nævnes som tilhørende efterkommere af dem, er næppe ældre som hovedgård end 1500-tallet. Skal vi knytte slægten sammen med en befæstet gård på Næsset, må det formodentlig være Bolet, der tilhørte slægten i første halvdel af 1500-tallet. 1550 solgte nemlig Emmike Ortesens datter Anna, Bolet som et frit enemærke »wie es begraben und umdeichet ist« til en række af de større gårdbesiddere i Halk, bl.a. slægten Jytsen.⁴¹ Om Bolet, dvs. det voldsted som endnu findes med sin mølledam, og som der uden

ANLÆG I BOLET SKOV, HALK SOGN.

ca. 1:1000

Skitse af voldstedet i Bolet skov med selve borgbanken til højre og dæmningen omkring den formodede mølledam til venstre. (Haderslev Museum)

tvivl er tale om her, har været i Emmiksen-slægtens besiddelse helt tilbage omkring år 1400, vides ikke, men er vel sandsynligt i betragtning af det omfattende gods, slægten ejede på Næsset. Voldstedet er imidlertid meget lille, kun en banke på ca. 8×8 m omsluttet af en grav, og står altså størrelsesmæssigt ikke i noget rimeligt forhold til slægtens godsmæssige position på Næsset. Men da slægten som nævnt formodentlig stammede fra Slogs herred og i løbet af første halvdel af 1400-tallet erhvervede sig Refsø ved Sommersted, skal vi måske blot opfatte dette voldsted som hjemsted for en lille herremand, hvis gods på en eller anden måde – måske via Limbek'erne – er kommet i slægten Emmiksens besiddelse.

På et senere tidspunkt fik Emmiksen-slægten – eller rettere den del af den, som vi kan kalde Hejsagergårdlinjen – bopæl i selve Hejsager. 1587 30/5 skødede Magdalene og Margrethe Emmiksen til kronen bl.a. deres hovedgård Hejsager (gård nr. XII på kortet s. 34), der er beliggende lidt nordvest for selve landsbyen. Da Johan Norby 1587 7/7 skødede sit gods i Hejsager, som også stammede fra slægten Emmiksen, omfattede skødet også den gård, Hejsager, hvorpå han selv boede (gård nr. II på kortet s. 34).⁴² Begge de to her nævnte gårde ligger ret højt på en skråning ned til møllebækken, og der *kan* måske have været grave rundt om.

Otto Limbek (Kingsgård?)

1451 12/11 nævnes Otto Limbek med gods i Kelstrup, da biskop Claus Wulf af Slesvig grundlagde en præbende i Vor Frue kirke i Haderslev. Hertil skænkede han bl. a. 8 marks indtægt, der var købt for 100 mark, »i væbneren Otto Limbeks gods i Vilstrup sogn i landsbyen Kelstrup«. 1434 28/6 havde Otto Limbek endvidere medbeseglet et vidne af Haderslev herredsting. Som navnet viser, tilhørte Otto Limbek den fremtrædende holstenske slægt Limbek, men hvordan slægtsforbindelsen er til de mægtige Limbek'ere på Tørning, vides ikke. Han har dog tilhørt en betydeligt mindre fremtrædende gren af slægten, og hans besiddelse af gods i Kelstrup skal sikkert ses i sammenhæng med Tørnings tilliggende gods på Haderslev Næs. Netop i Kelstrup havde Tørning et stort samlet antal gårde, 8 ialt, det største samlede antal i en enkelt landsby på Næsset.⁴³ Dette er næppe nogen tilfældighed, idet der uden tvivl er

tale om det gods, som Otto Limbek nævnes med i 1451, dvs. det har måske ikke været hans eget. Han kan blot have været foged for dette og andet af Tørnings gods på Næsset. Denne formodning bestyrkes af, at hverken hans datter, der var gift med Jon Bille, eller dennes evt. efterkommere ejede gods her.⁴⁴ Ingen af de personer, vi træffer med gods på Næsset i 1500-tallet, kan i hvert fald føres tilbage til Otto Limbek. Vi kan derfor formode, at godset, da denne er død, er blevet inddraget under Tørning, der ikke længere har haft behov for en foged her, således som det formodentlig var tilfældet med Vonsmose tidligere i 1400-tallet.

Hvis Otto Limbek virkelig har haft de otte gårde i Kelstrup og måske andet gods på Næsset som foged under Tørning, kan man have en begrundet formodning om, at hans bopæl har været det voldsted, der findes ved Kingsgård i Kelstrup, netop dér, hvor det største antal samlede gårde var beliggende.

Senere opståede hovedgårde

Af de indledningsvis omtalte voldsteder er det kun Holmhøje, Ultanggård, Bodskov og voldstedet i Over Kestrup, som endnu ikke på en eller anden måde er blevet knyttet til en slægt eller person.

Hvad angår de to sidstnævnte skal de nok begge henføres til 1500-tallet. Bodskov viser rester af et firesidet voldsted af den såkaldte herregårdspladstype, der hører hjemme i hvert fald i denne periode, mens voldstedet i Kestrup er beliggende på en naturlig banke, ca. 25–30 m stor. De er formodentlig sammen med hovedgårdene Vilstrupgård (Vilstrup sogn) og Bjerningrød i Moltrup sogn nord for Haderslev opstået, samtidig med at Haderslev blev residensby, dels for hertug Christian 1523–33, og dels for hertug Hans den ældre 1544–80. Dette bevirkede, at egnen blev tiltrækkende for adelen, først og fremmest den holstenske, der ønskede at opholde sig i nærheden af det hertugelige hof, som de ofte selv tilhørte. Godske Rantzau skabte på grundlag af bl. a. Slesvig-bispens gods på Haderslev Næs et gods kompleks med Vilstrupgård som centrum. Han var 1534 og igen 1545–49 amtmand på Haderslevhus. Hans søn Antonius (eller Tønnes) Rantzau arvede Vilstrupgård og solgte den med tilliggende til kronen 1583 11/9. Bjerningrød ejedes af Moritz Ahlefeldt (død

Voldstedet Kingsgård ved Kelstrup set fra sydøst. I forgrunden den træbevoksede hovedbanke, i baggrunden til venstre den kratbevoksede forborg. Voldstedet hører til middelalderens tvedelte type. Fotografi 1976.

1588), der var hertug Hans den ældres befalingsmand på Mårkær (Mohrkirchen), et tidligere kloster i Angel, og desuden ejede et hus i Haderslev; 1588 12/1 skødede han Bjerningrød til kronen. Bodskov ejedes af Povl Breide og kom ca. 1550 ved giftermål til slægten Høk, der også ejede Kestrup. 1584 15/2 blev Kestrup og Bodskov med tilliggende solgt til kronen af Didrik Høk, hvis fader Moritz Høk som ejer af Kestrup havde været marskalk hos hertug Hans på Haderslevhus, mens Didrik Høk selv nævnes som hofsinde hos hertugen 1576.⁴⁵

Det er bemærkelsesværdigt, at alt dette gods bliver solgt kort tid efter hertug Hans' død 1580, og at de fleste af de personer, der har ejet det, har haft en eller anden tilknytning til hertugen og hans hof. Disse to omstændigheder sammenholdt med, at ingen af disse lokaliteter nævnes som hovedgårde før i 1500-tallet, og med voldstedernes udseende, er et indicium for den fremførte formodning: disse voldsteder hører først hjemme i 1500-tallet.

I de tre hovedgårdes tilliggende indgår forskellige grupper af gods. Godske Rantzau, der ejede Vilstrupgård, havde således

HENRIK FANGEL

		Tabel 1					Tabel 2				
		Tønnes Rantzau til Vilstrupgård					Didrik Høk til Boskov og Kestrup				
Sogn	Lokalitet	Skøde 1583 11/9			÷ Slesvig- bispen 1500 gde	rest gde	Skøde 1584 15/2			÷ Otto Breide 1543 gde	rest gde
		gde	kåd bol	an- det			gde	kåd bol	an- det		
Haderslev herred				regl- ovn							
Gl. Haderslev	Gl. Haderslev	4	3								4
	Nr. Marstrup	1			1						
	Sdr. Marstrup		2								
	Hoptrup kirkeby	2			1 (=2) ¹⁾						
	Hoptrup } Diernæs } Gram	5 1	5 2		5 1						
Vilstrup	Kestrup					1	5				1 ³⁾
	Goltbæk			mølle							
	Vilstrup	1	6	mølle		1			1		
Starup	Nr. Vilstrup	1				1					1
	Kelstrup					3	3	mølle	2		1 ¹⁾
	Boskov										
Halk	Vandling					3			2		(1) ⁴⁾
	Lunding	1 ⁵⁾	1			1					
Øsby	Hejsager	4	2		(1) ⁶⁾	3	1				1 bol
	Halk	2				2					2
Haderslev Næs i alt (gårde)	Flovt	2			1	1					1
	Råde	1				1					1
	Hyrup					1					1
	Højstrup	3	2		½	2					
	Stevelt	3	3		2 (=3) ¹⁾		2	2	1		(1) ⁴⁾
	Tamdrup					2	2				2
	Sverdrup					1					1
Haderslev Næs i alt (gårde)		31			13 (=15)	16	18		6		10 (12)
Vonsbæk	Vildfang	1				1					
Åstrup	Åstrup	1	1			1					
Moltrup	Moltrup	1	2			1					
	Bramdrup	2	1			2	1	2	1		
Bjærning	Errested	6	1			6					
Tyrstrup herred											
Hjærndrup	Kabdrup	1	1			1					
	Hjærndrup	2			1 (=2) ¹⁾	1	1				1
Tyrstrup	Bjærndrup	2			1 (=2) ¹⁾						
	Bojskov	1				1	1				1
	Favstrup						2				2
Fjelstrup	Hvinderup							1			
	Knud	1				1					
	Revshave	2				2					
	Anslet	1				1					
Aller	Fjelstrup										
	Aller	1				1	3				3
	Brabek	2	1			2					
Hejls	Stubbum						1				1
	Meng						1				1
Gram herred	Hejls	1				1					
Hviding Herred	Gram herred	12	4		5	7					(2) ²⁾
	Hviding Herred	6	2								
Sdr. Rangstrup herred	Sdr. Rangstrup herred	2				2 ²⁾					
Slogs herred	Slogs herred	5	3			5					
Sundeved	Sundeved						5	1	4		(1) ⁴⁾
Kær herred	Kær herred						4	4			4
	Angel						2	1			(4)
Ialt		81			20 (=24)	57 ⁹⁾	39		13 (16)		23 (26) ¹⁰⁾

Kilder: Skøderne: Kr. Sk. I; Slesvig-bispen 1509: se note 46; Otto Breide 1543: Sk. og Jb. s. 432.

Noter

- 1) Alle gårde 1583 betaler gæsteri. Der er altså tale om gårdelinger mellem 1509 og 1583.
- 2) = hovedgården Kestrup.
- 3) = hovedgården Boskov, der formentlig går tilbage til slægten v.d.Wisch.
- 4) Der kan være tale om gårdelinger 1543-84, således at Otto Breides gårde 1543 omfatter alle gårdene 1584.
- 5) Kr. Sk. I siger 3 gårde, Haderslevhus lens jordebog 1596-97 siger 1 gård, der må være det rigtige.
- 6) Gården stammer formentlig fra Haderslev kapitel. Identifikation ved hjælp af navn og afgifter.

erhvervet det meste af Slesvig-bispens jordegods omkring Haderslev. Ved en sammenligning af afgifterne for bispens gods i 1509⁴⁶ og de afgifter, der betales af Tønnes Rantzau tidligere fæstere ifølge jordebogen 1596–97⁴⁷, kan disse tidligere bispegårde klart udskilles. Der er tale om alle de gårde, der 1596–97 betaler gæsteri. Det drejer sig om 23 gårde (tallet er større end Slesvig-bispens 1509, men det skyldes gårddelelinger i den mellemliggende tid), og hertil kommer 1 gård fra Haderslev kapitel, dvs. 24 ialt 81 gårde, og af de resterende 57 er de 16 beliggende på Haderslev Næs, 11 i Haderslev herred nord for fjorden og 10 i Tyrstrup herred (jvf. tabel 1). De var altså erhvervet på anden måde.

I Didrik Høks gods indgår tre grupper af forskellig oprindelse, dels (1) det gods han arvede fra sin fader Moritz Høk, der 1564 skrives til Kestrup med 14 plove (= 14 gårde), dels det gods han arvede med sin hustru Mette Breide, hvis fader Povl Breide i 1564 anføres med 33 plove (= gårde) til Bodskov.⁴⁸ Disse 33 gårde igen bestod af, (2) hvad Povl Breide havde arvet efter sin fader Otto Breide til Søbo, og (3) hvad han havde fået med sin hustru. Otto Breides gårde, der kendes 1543⁴⁹, genfindes meget let blandt Didrik Høks gårde i 1584, da han skødede sit gods til kronen, og de udgjorde da 13, muligvis 16, af de 39 gårde. Hovedparten af disse 13 gårde stammede igen fra Otto Breides hustru Anna Lindenov og går tilbage til slægten Emmiksen.⁵⁰ Af Didrik Høks 39 gårde bliver altså tilbage 26 (eventuelt 23) gårde, hvoraf de 10 (eventuelt kun 8) + Kestrup og Bodskov (ialt 12) er beliggende på Haderslev Næs og i Tyrstrup herred (jfr. tabel 2). Disse 26 (23) gårde omfatter dels Moritz Høks 14 gårde, der nævnes 1564, dels hvad Povl Breide havde arvet med sin hustru, som menes at være et medlem af slægten v.d. Wisch, formodentlig en datter af Henneke v.d. Wisch på Ejsbøl.⁵¹

Der er formodentlig en slægtsforbindelse mellem Rantzau'erne på Vilstrupgård og Høk'erne på Kestrup. Moritz Høks moder var ifølge Danmarks Adels Aarbog 1950 Anna Rantzau til Vamdrup. Hun genfindes ikke i Aarbogens stamtavle over slægten Rantzau

7) Ejes ikke af Didrik Høk 1584.

8) Mageskiftet fra Løgumkloster 1539 7/8, *Scriptores Rerum Danicarum* bd. 8 (Løgumbogen) s. 50f.

9) 1583 ialt 81 gårde, heraf stammer de 20, der 1509–83 ved delinger er blevet til 24 gårde fra Slesvig-bispens og Haderslev kapitel, rest 57 gårde.

10) 1584 39 gårde, hvoraf 13, muligvis 16 (jfr. note 4) går tilbage til Otto Breide, rest 23 eller 26 gårde.

(1930), men der må uden tvivl være tale om en søster til Godske Rantzau til Vilstrupgård, som også ejede Vamdrupgård. Deres moder, Drude Rantzau, var datter af Peter Rantzau, amtmand i Haderslev 1483, og Margrethe v. Ahlefeldt, en datter af Benedict Ahlefeldt til Tørning. Slægtssammenhængen fremgår af oversigten s. 25.

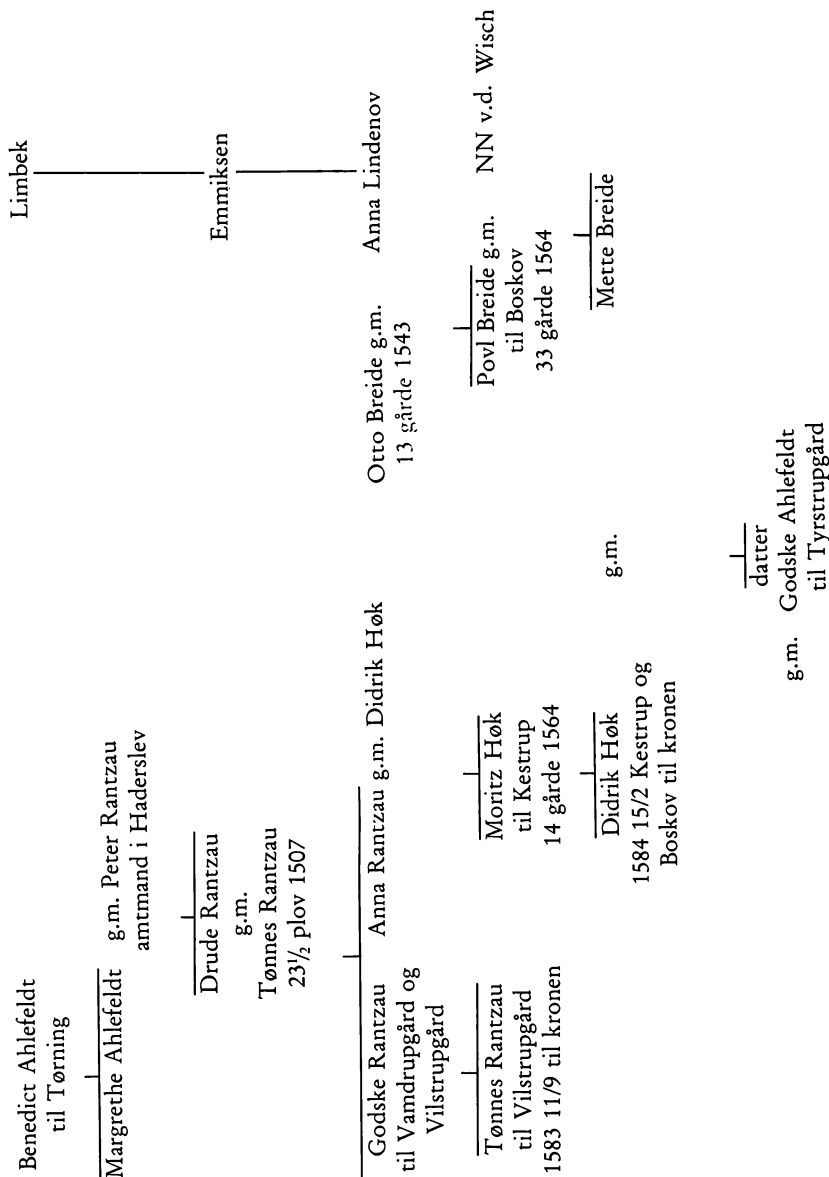
Det fremgår altså af denne slægtssammenhæng, at disse personer, som i 1580'erne sælger gods til kronen, allesammen viser en forbindelse tilbage til Limbek'erne på Tørning, og der kan næppe være tvivl om, at deres gårde (bortset fra de gårde der stammede fra kirken) for hovedpartens vedkommende må gå tilbage til Limbek'erne. Enkelte gårde kan være købt til eller mageskiftet, mens de sad på deres hovedgårde, men grundstammen i deres gods må være Limbekgods.

Af Tønnes Rantzaus 81 gårde kan som nævnt 24 gårde udskilles som tidligere kirkegods. Til rest bliver 57. Dette overstiger formodentlig, hvad Peter Rantzau har arvet med sin hustru Margrethe Ahlefeldt til Tørning, idet hans svigersøn Tønnes Rantzau (den ældre) i et register 1507 nævnes med 23½ plov.⁵² Af de 57 gårde var det imidlertid kun de 44, der var beliggende indenfor det område, hvor Limbek'ernes gods hovedsagelig var beliggende, nemlig Tyrstrup, Haderslev og Gram herreder, og vi kan altså sige, at disse 44 gårde indicerer, hvor også Peter Rantzaus gårde var beliggende.

Problemet bliver derefter af Didrik Høks gårde at udskille Moritz Høks 14 gårde eller sagt på en anden måde de gårde, som Povl Breide havde arvet med sin hustru NN v.d. Wisch (jvf. slægtsoversigten). Dette har vi imidlertid ingen mulighed for, da ingen kilder står til vores rådighed hertil. Af tabel 2 ses det imidlertid, at Povl Breide højst kan have fået ca. 20 gårde med sin hustru (han nævnes med 33 gårde 1564, hvoraf i hvert fald 13 var arv fra faderen Otto Breide (1543)). Når hertil kommer, at de 14 af Didrik Høks 21 gårde på Haderslev Næs og i Tyrstrup herred, som ikke går tilbage til Otto Breide (jfr. tabel 2), må stamme fra Morits Høk (1564), kan det næppe være mere end 7-8 gårde i disse to områder, som går tilbage til slægten v.d. Wisch.

Når vi derfor vil forsøge at afgøre, hvor mange af de gårde, som i 1580'erne er i Antonius Rantzaus og Didrik Høks besiddelse, der

Øversigt over slægterne Rantzau, Høk og Breides forbindelse med Limbek'erne og Ahlefeldt'erne til Tørning

går tilbage til ejerne af Tørning, må vi altså tage disse usikkerhedsmomenter med: Tønnes Rantzau ejede i 1583 formodentlig flere gårde på Næsset end arven fra Limbek'erne omfattede, og en del – men formodentlig kun en ringe del – af Didrik Høks gårde går tilbage til slægten v.d. Wisch på Ejsbøl. En sammenligning af beliggenheden af Didrik Høks 21 gårde og Antonius Rantzaus 37 gårde i Haderslev og Tyrstrup herreder med beliggenheden af de gårde inden for de samme områder, som vi med sikkerhed ved har hørt under Tørning, (se tabel 3, side 29), viser, at der i en lang række tilfælde er tale om gods i de samme landsbyer, og at de tre forskellige grupper af gods vi her opererer med (Didrik Høks, Antonius Rantzaus og Tørnings) koncentrerer sig i de samme sogne. Dette ses måske tydeligst i Tyrstrup herred, hvor der hovedsagelig er tale om Fjelstrup, Aller, Tyrstrup og Hejls sogne. Tørning har ganske vist ikke meget gods i Fjelstrup sogn, men hvis vi medregner de gårde, som 1461 og 1446 kom fra Tørning til Haderslev kapitel⁵³, bliver der tale om ret betydeligt Tørninggods netop i de landsbyer, hvor Antonius Rantzau og Didrik Høk har gods; især bemærkes Stubbum og Brabek i Aller Sogn.

Vi må altså konkludere, at en væsentlig del af Antonius Rantzaus og Didrik Høks gårde på Haderslev Næs, ialt 20–25, går tilbage til slægten Limbek på Tørning. Sammenholder vi dette med slægten Emmiksens besiddelse af gods på Næsset, som formodentlig også stammede fra slægten Limbek, samt Otto Limbeks og Gotzick Tedinghusens tilsyneladende funktion som fogeder for Limbek'erne åbner der sig perspektiver bagud, som er særdeles interessante, og som skal omtales nedenfor.

Forsøg på et perspektiv

Med denne gennemgang af det skriftlige kildemateriale og de slægter, der nævnes i dette, er det lykkedes at knytte alle voldsteder med undtagelse af Holmhøje mere eller mindre sikkert sammen med personer og slægter nævnt i det skriftlige kildemateriale. Men denne sammenhæng synes samtidig at åbne et særdeles interessant perspektiv, som jeg her skal forsøge at skitsere. Det kan imidlertid kun blive en skitse, da kildematerialet trods alt må anses for ret spinkelt.

En række voldsteder af den såkaldte herregårdspladstype kan

næppe føres særligt langt tilbage i tiden. Det gælder Langmose og Vandlinggård (hhv. slægterne Jytsen og Møed), der sikkert ikke kan være ældre end begyndelsen af 1400-tallet, samt Bodskov og Kestrup, der formodentlig sammen med Vilstrupgård først er opstået i 1500-tallet.

En række voldsteder peger både på grundlag af de skriftlige og arkæologiske vidnesbyrd bagud. Det gælder Henneskær, hvor der er en forbindelse mellem slægten Røver og personer, der nævnes i 1330'erne, og Hussted banke, der som nævnt næppe kan være »fødested« for de to mænd af slægten Lindenov, der synes at kunne knyttes hertil. Bolet, Kingsgård og Vonsmose er på samme måde små voldsteder af den tvedelte type med borgbanke og forborg. De viser forbindelse tilbage til slægten Limbek og formodentlig derfor endnu længere tilbage (jfr. nedenfor). Holmhøje er det eneste voldsted, hvorover det skriftlige kildemateriale ikke kaster lys, men også dets form viser tilbage i tiden og ikke frem. Hertil kommer så de to gårde Medstedgård og Bejerholm, der ikke afgiver noget arkæologisk vidnesbyrd, men hvor det skriftlige kildemateriale viser, at de må have eksisteret som herremandsbesiddelser allerede før år 1400.⁵⁴

Vi har altså at gøre med seks ret små voldsteder + to andre gårde, der alle peger tilbage til tiden før 1400. Kun på tre af disse (Henneskær, Medstedgård og Bejerholm) sidder der imidlertid i 1400-tallet slægter, der må antages at være gamle på egnen. De øvrige, bortset fra Holmhøje, synes enten overtaget af udefrakommende små-slægter (Hussted banke og Vandlinggård) eller af egnens mægtigste slægt, Limbek'erne og deres arvtagere eller vasaller og fogeder (Bolet, Kingsgård og Vonsmose).

Disse besiddelsesforhold lader ane store strukturelle ændringer i tiden omkring 1400, og det er sikkert derfor, at det er så godt som umuligt at knytte forbindelsen mellem personerne og slægterne her og så den række herremænd, formodentlig alle bosiddende i Haderslev herred, der nævnes i et tingsvidne 1339.⁵⁵ De personer der nævnes som vidner her, er Jacob Grubbe, Jacob Nielsen, Christian Knudsen, Niels Myndelin, Niels Hjort, Iver Grubbe, Jens Staverskov, Lars Iversen, Jon Iversen og Bennike og Ebbe Jensen. Brevudsteder er fru Gertrud, Jens Bondesens enke, og hendes søn Ove. Som det ses er det kun én person, Jens Staverskov,

som det er muligt at knytte sammen med en person i 1400-tallet, nemlig Jeppe Staverskov på Medstedgård, medens Jens Bondesen som tidligere nævnt kan knyttes til slægten Røvers gods i Hejsager.

Dette brev er det ældste vidnesbyrd om herremænd på Næsset, og selvom det er en enkeltstående kilde, og personerne ikke kan stedfæstes, bekræfter det dog den formodning om en talrig herremandsstand på Næsset, som voldstederne giver anledning til. Da brevet kun findes i afskrift, og vi derfor ikke har den hjælp til en evt. identifikation, som seglene giver, kan dette naturligvis være medvirkende til, at vi ikke kan knytte forbindelsen frem til begyndelsen af 1400-tallet. Men som nævnt sidder der kun på tre af de hovedgårde, vi har med at gøre i begyndelsen af 1400-tallet, slægter, der må antages at være gamle på enen.

Godssamling hos Limbek'erne

Hvor er disse personer, der nævnes 1339, eller rettere, hvor er deres efterkommere da blevet af, og – hvad der er mere interessant – hvor er det gods, de har ejet, blevet af? Spørgsmålet er, om løsningen på dette problem ikke skal søges i den omstændighed, at vi tilsyneladende finder Limbek'erne stærkt repræsenteret på Næsset i begyndelsen af 1400-tallet. Vi ser i hvert fald, at slægten tilsyneladende kan knyttes til tre voldsteder, Bolet (gennem slægten Emmiksen), Vonsmose (gennem slægten Tedinghusen og solgt af Claus Limbek 1417) og formodentlig også Kingsgård (gennem Otto Limbek). Hertil kommer så et særdeles omfattende antal fæstegårde. 1543 nævnes 30 fæstegårde på Næsset som tidligere Tørning-tjenere⁵⁶, 1417 4/10 havde Claus Limbek skødet 12 gårde på Næsset til kapitlet i Haderslev, heriblandt også Vonsmose, og hertil kommer slægten Emmiksens gods, ialt 30 gårde, der som nævnt må antages at stamme fra Limbek'erne. Også en række fæstegårde under de tre hovedgårde fra 1500-tallet, Bodskov, Kestrup og Vilstrupgård synes imidlertid som nævnt at gå tilbage til slægten Limbek. Lægges disse ca. 25 fæstegårde til de ovenfor nævnte ca. 70 gårde, fås henved 100 fæstegårde, der i 1400-tallet synes at have hørt under Tørning. De var beliggende, således som det fremgår af tabel 3.⁵⁷

Tænker vi os, at disse 70–100 gårde så nogenlunde er udtryk for, hvad denne mægtige slægt har haft af gods på Næsset – tallet er ikke

Tabel 3. Formodet Tørning-gods på Haderslev Næs ca. 1400

Sogn	Lokalitet	Tørning					I alt
		1543	til Had. kapitel 1417	Slægten Emmiksén	Slægten Høk	Slægten Rantzau	
Gl. Haderslev Hoptrup	Gl. Haderslev					4	4?
	Nr. Marstrup	2	} 1				} 10
	Sdr. Marstrup	7					
	Hoptrup kirkeby	5					5
Vilstrup	Kelstrup		1 (øde)		1		2
	Sdr. Vilstrup			4		1	5
	Nr. Vilstrup				1	1	2
Starup	Vonsmose		1				1
	Kelstrup	7		3			10
	Vandling				(1)		(1)
Halk	Lunding			1		1	2
	Lønt	1					1
	Halk	1		6		2	11
Øsby	Fløvt	1 (bol?)	1	hdg+3 2/2 ¹⁾	1 bol	3	9
	Fejsager			1			1
	Tange	1					1
Øsby	Ultrang	1					1
	Lilholt	2					2
	Medsted			1 bol			1
Øsby	Søde	1 ²⁾		1		1	2
	Råde		1	4		1	7
	Hyrup	2+1 bol	1		1		4
Øsby	Højstrup	1	3	1		2	7
	Nordgård	1 (bol?)					
	Øsby	1	2				3
Øsby	Stevelt	1		3+1 kåd	(1)		4 (5)
	Tandrup				2		2
	Sverdrup				1		1
	Børløsgård		1				1
I alt		32	12	29	9 (11) ³⁾	16	98 (100)

Kilder: Tørning 1543: Sk. og Jb. s. 75-77, 1417: Årsberetninger fra det kongelige Geheime-Archiv bd. 2 1856, tillæg s. 12.
 Slægten Emmiksén: Sønderjyske årbøger 1973 s. 41.
 Slægten Høk: Tabel 2, spalten »rest«.
 Slægten Rantzau: Tabel 1, spalten »rest«.

Parantes om gårdtal angiver at tilhørsforholdet er usikkert, jfr. note 4 til tabel 1. I sammenstillingerne, både lodret og vandret, er kåd og bol ikke medtaget.

1) Johan Norby har 1587 7/2 fæstere på én gård, Kr. Sk. I.

2) Iflg. register 1580.

3) 1 gård i Kelstrup (=Boskov hovedgård) er trukket fra det samlede tal i tabel 2 spalten »rest«, derfor er tallene her en lavere end i tabel 2.

overraskende stort i sammenligning med, hvad slægten ejede andetsteds i Nordslesvig – synes det vitterligt, som om vi her er ved at nå frem til forklaringen på, at vi ikke kender ret mange efterkommere af de 12 herremænd 1339. Det må være Limbek'erne, der på en eller anden måde har overtaget deres hovedgårde og øvrige gods, i hvert fald kan tre voldsteder knyttes til denne slægt, og de er næppe opført af den.

Det er naturligt at spørge om, hvordan og især hvorfor en sådan overtagelse af gods har fundet sted. Spørgsmålet om hvordan kan ikke besvares fyldestgørende, da vi intet materiale har, der fortæller om en sådan overgang af herremandsgods til de store jordrotter på Tørning. Vi har imidlertid et enkelt brev fra Vestslesvig, der

illustrerer, hvorledes Limbek'erne fra forskellig side havde erhvervet gods i en enkelt landsby, således at slægten kom i besiddelse af en stor del af landsbyen. 1355 22/2 skødede Catharina, enke efter Johan Limbek til Trøjborg, til klostret i Løgum et ret omfattende gods i landsbyen Borg i Brede sogn.⁵⁸ Godset opregnes meget detaljeret i skødet og omfattede »2 huse, som hun havde fra Peter Kaas' arvinger, endvidere på Borg mark 14 øre jord, som hun havde fra Johannes Tygesen, 19 ørtug jord, som hun havde fra Ketil Marthensen, 4 ørtug jord, som hun havde fra Gase Sort, 16 ørtug jord, som hun havde fra Ingerd Timmes, 2 øre jord, som hun havde fra Andreas Kajsen, 7½ ørtug som hun havde fra Niels Kajsøn; endvidere i Borgholm ½ øre jord«. Den årlige indtægt var 4 mark korn.

Af de i dette brev nævnte personer kan kun en, Johannes Tygesen med rimelighed opfattes som herremand⁵⁹, men brevet illustrerer på udmærket vis, hvordan denne mægtige adelslægt har opkøbt jord i denne landsby. Det var nok ikke det eneste sted, det skete, og Johannes Tygesen var ikke den eneste herremand, det gik ud over. Vi kan sikkert forestille os, at det samme er sket på Haderslev Næs, selvom ikke et eneste brev viser, at Limbek'erne har opkøbt eller erhvervet jord her.

Ændring i ejendomsstrukturen

En enkelt lille brevregistratur, næsten det dårligst tænkelige vidnesbyrd, men dog bedre end ingenting, viser dog, at processen var igang på Næsset, selvom det her er kronen, der står som opkøber. I kronens ældste arkivregistraturer er registreret et brev, ifølge hvilket Per Friis til kong Valdemar (Atterdag) i 1373 pantsatte sit gods i Haderslev herred »som ær then gard Hesagher met ij (2) landboo. Item iiij (4) landzgaardhæ som pleyæ at giffwe hwært aar i (1) halff læst korn. Item i Halkæ ij (2) gaardhæ som skylle j (1) læst korn. Item østen hooss Heesagher i (1) gaard som skyller ij (2) øræ korn oc alt annet godz som han hadhæ innen Hathersleffherit«. ⁶⁰

En lille herremand pantsætter altså alt sit gods på Haderslev Næs. Hvorfor? Pengenød må vel have været den umiddelbare årsag, og denne pengenød kan næppe være forårsaget af andet end svigtende indtægter af det gods, han ejede, som følge af de

krisetilstande, der i denne periode herskede inden for landbruget i hele Vesteuropa. Hvad enten årsagen hertil nu var en befolknings-tilbagegang eller en afvandring fra landbruget på grund af »dårlige tider«, så betød dette, at det i stigende grad blev vanskeligt for jordejerne at få jorden dyrket. Det betød, at det måtte gøres tillokkende at indgå i et fæsteforhold, og det kunne gøres dels ved at sætte landgilden ned, dels ved at foretage en omfordeling af jorden, således at de små landbrugsenheder fik lagt jord til fra de større gårde, og der istedet opstod mere ensartede »familiebrug«.

Per Friis' pantebrev synes også at antyde denne proces. De afgifter, der betales af hans gårde, var meget høje i forhold til 1500-tallets afgifter. Ingen gård i Hejsager betalte i 1500-tallet mere end 3 øre korn og den almindeligste afgift var 1–2 øre, mens en halv læst korn svarer til 4 øre. Det antyder, at disse gårde har været større end 1500-tallets. Ligeledes bemærkes det, at der til »den gård Hejsager« hører to landboer. Det kunne tyde på, at denne gård har været drevet ved hjælp af datidens landarbejdere, som har haft ingen eller kun ringe jord, og istedet har måttet tjene deres usle løn ved at arbejde på hovedgården. Det er disse landbogårde, som det blev vanskeligere og vanskeligere at holde besat, og det er dette, der bl. a. betinger en omlægning af ejendomsstrukturen.

En tredje ting, der springer i øjnene, er, at det om de fire »landzgaardhæ« siges, at de plejer at give $\frac{1}{2}$ læst korn om året. Dette skal måske forstås på den måde, at de ikke længere ydede så meget, og at Per Friis har haft svært ved at gennemtvinge betalingen af landgilden, at han altså er blevet ramt af svigtende indtægter.

Per Friis' pantebrev synes således på udmærket vis at illustrere den omstruktureringsproces, der var igang, men det er naturligvis et enkeltstående vidnesbyrd, som ikke kan bevise, at ejendomsstrukturen overalt på Næsset var som på Per Friis' gods, og at man der havde de samme problemer at slås med. At ejendomsstrukturen også i Nordslesvig ligesom i det øvrige land har været anderledes i 1300-tallet, end den var i 1500-tallet, er der dog adskillige vidnesbyrd om rundt omkring fra landsdelen. C. A. Christensen har for Løjtlands vedkommende vist, hvorledes der på Slesvig-bispens gods her fandtes et par meget store fæstegårde, hvoraf en var en såkaldt brydegård, med tilhørende landboer, der havde

arbejdspligt til brydegården.⁶¹ Løjtland ligger ligesom Næsset ved østkysten, og selvom det nok er mere kuperet, er jordbundsforholdene dog nogenlunde de samme, hvorfor man også kan formode, at landbrugsstrukturen er nogenlunde ens. Fra Vestslesvig, hvor kildematerialet er bedre, haves flere vidnesbyrd om en ældre ejendomsstruktur, end det er tilfældet for Østslesvig. I Ullerup i Skærbæk sogn havde Knud Degn af slægten Slet ca. 1300 en brydegård, der ydede 7 øre korn, og hertil fem landboer, der hver ydede 7½ ørtug penge. I 1320 nævnes en »fundus coloniae«, dvs. toften til en landbogård i Løjtved ved Løgumkloster, i 1345 en gård i Vellerup i Agerskov sogn, der ydede 1 øre rug, med to landboer, og i 1349 gården Tornskov ved Løgumkloster, der ydede 6 øre korn og havde to tilliggende landboer. Fra egnen lige syd for Ribe (V. Vedsted sogn) haves adskillige vidnesbyrd om landboer fra 1300-tallets første halvdel.⁶² Det samlede antal kildeudsagn fra hele Danmark om landboer i 1300-tallet er iøvrigt ikke særligt stort⁶³, og intet tyder på, at ejendomsstrukturen har været væsentlig anderledes i Nordslesvig end i det øvrige Danmark. De større gårde har dog næppe været helt så store som i kongeriget, og stordriften vel næppe heller så udbredt som den synes at have været i hvert fald på Sjælland, men at landboerne må have været en væsentlig arbejdskraft, er givet.

Per Friis er altså tilsyneladende blevet ramt af svigtende indtægter. Han har måske haft svært ved at opretholde dyrkningen af sin jord på grund af manglende arbejdskraft og har til sidst set sig nødsaget til at pantsætte sit gods for at klare sine forpligtelser som herremand, dvs. krigstjeneste under fuld udrustning til gengæld for skattefriheden. Kronen var netop på denne tid villig til at træde til især i hertugdømmet, hvor Valdemar Atterdag søgte at begrænse de holstenske grevers indflydelse, bl. a. ved godserhvervelser. Pantebrevet fandtes tilsyneladende senere i kronens arkiv, og det er vel derfor næppe nogensinde blevet indløst af Per Friis eller hans arvtagere.

Spørgsmålet er dog, om dette gods forblev ved kronen; man bemærker, at der tales om »den gård Hejsager«, hvilket peger hen på den gård, der i 1500-tallet benævnes »Hejsagergård«. Der behøver naturligvis ikke at være tale om den samme gård, men Hejsagergård ejedes i 1500-tallet af slægten Emmiksen, og man kan

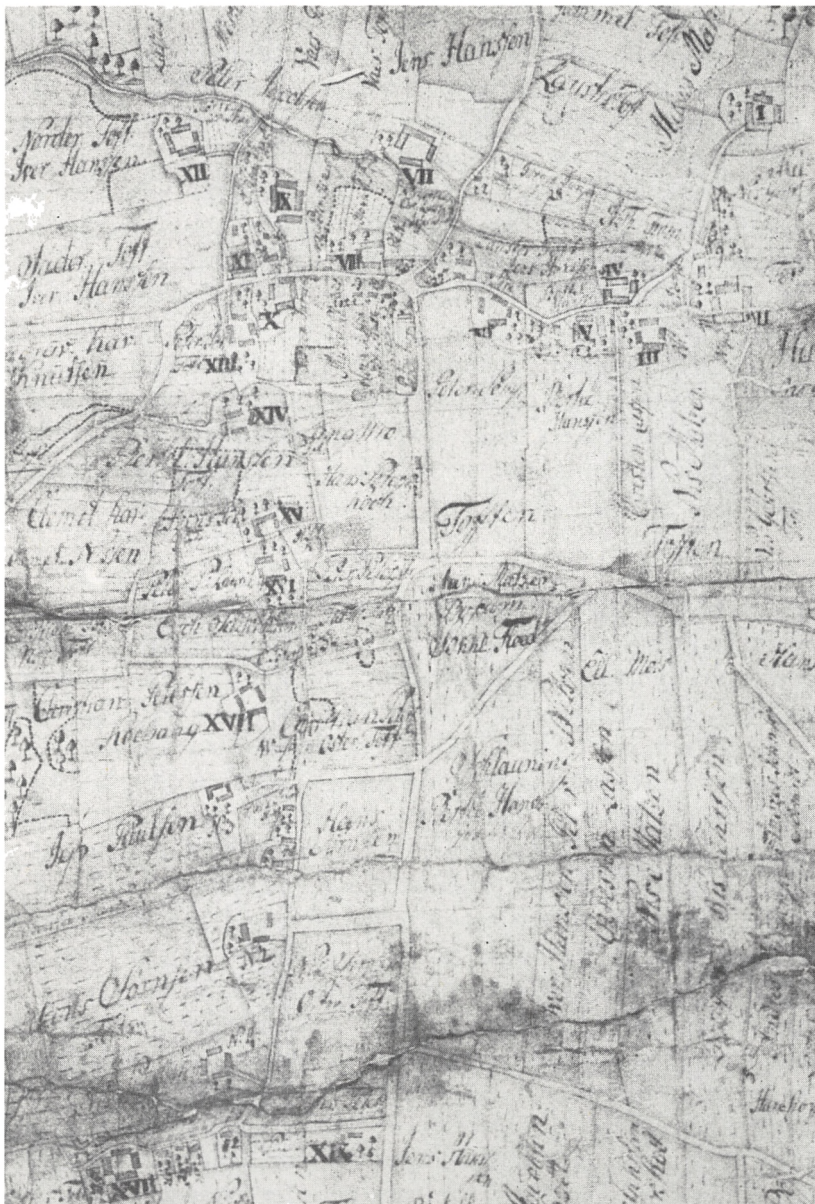
derfor formode, at Per Friis' gods er kommet til Limbek'erne efter kong Valdemars død, da hans efterfølger, dronning Margrethe, i hvert fald for en tid opgav forsøget på at vinde fodfæste i hertugdømmet Slesvig og tilbagevinde det til kongeriget. Derefter er det kommet til slægten Emmiksen.

På samme måde, som det gik med Per Friis' gods, er det formodentlig gået med andre småherremænds gods. Da de ikke længere så sig istand til at opretholde besiddelsen af det, er det blevet erhvervet af Limbek'erne, der var de eneste i denne egn, der har været interesseret i deres gods og har kunnet bære krisens virkninger. Vi må som nævnt formode, at det i hvert fald er sket for Bolet, Vonsmose og Kingsgårds vedkommende. I afsnittet nedenfor, »Slægten Røvers fallit«, skal det vises, hvorledes vi kan forestille os, at denne proces er foregået, selvom det her er kapitlet i Haderslev og ikke Limbek'erne, der erhvervede godset.

Overgang til senmiddelalderens godssystem

Endnu en ting falder i øjnene ved betragtning af det betydelige gods, som Limbek'erne tilsyneladende har ejet på Næsset omkring år 1400. Der er ovenfor fremsat den formodning, at Godske Tedinghusen og Otto Limbek har siddet som Limbek'ernes fogeder på hhv. Vonsmose og Kingsgård i Kelstrup. Også Esbern Tagesen og Emmike Esbernsen har måske oprindeligt været fogeder for Limbek'erne, før de – formodentlig ved ægteskab – kom i varig besiddelse af et omfattende gods på Næsset.⁶⁴

Det spørgsmål rejser sig derfor, hvorfor der har været brug for sådanne fogeder i et område, der ikke ligger særligt langt fra Tørning (afstanden fra Tørning til Årøsund er i luftlinje kun ca. 20 km). Spørgsmålet må nok besvares i lyset af det, der her er sagt om det perspektiv, som gennemgangen af de enkelte slægter åbenbarer. Vi aner som nævnt, at meget gods på forskellig vis er vandret fra mindre herremænd til Limbek'erne på Tørning, og samtidig aner vi, at dette gods havde en anden struktur end den, vi kender i 1400- og 1500-tallet. Per Friis og hans gods er et eksempel på de problemer, som disse herremænd stod overfor. Men problemet med at få jorden dyrket og gården besat var vel ikke overvundet, selvom en godsejer med større fysisk magt end den lille herremand

nok har kunnet tvinge de små jorddyrkere til at blive på gårdene og dyrke jorden. Vanskelighederne ved at få jorden dyrket har betydet, at også Limbek'erne har haft brug for mænd, de kunne stole på, til at føre kontrol med, at ingen forlod jorden, til at forestå den eventuelle omfordeling af jorden, der måtte til, således at de mindre fæstere fik mere jord, og det kunne blive mere tillokkende at træde i fæsteforhold til jorddrotten. Derfor er disse lavadelige, til dels af fremmed herkomst, rykket ind på de befæstede gårde – de nuværende voldsteder – hvor de tidligere småherremænd havde siddet. Herfra har de kunnet holde et vågent øje med, at alt forløb som det skulle i den omstruktureringssproces, som vi må forestille os er sket i årtierne omkring 1400. Som løn for deres indsats har de fået overdraget indtægter af en række gårde og jorder, ja noget har de måske fået overdraget som ejendom, og de har samtidig fået mulighed for selv at erhverve sig gods. Først da denne proces var tilendebragt, og der var skabt en struktur, hvor brugene var af mere ensartet størrelse end tidligere, er disse fogedembeder blevet inddraget og befæstningerne på de tidligere herremandsgårde blevet opgivet eller sløjfet.

Den struktur, som vi kender i dag på Næsset, med pæne gårde af en rimelig størrelse skulle således ifølge det, der her er sagt, først være skabt i løbet af første halvdel af 1400-tallet. Denne proces danner således en voldsom barriere for forståelsen af strukturen i 1300-tallet og længere tilbage i tiden. Kun i glimt får vi lejlighed til at kaste et blik over barrieren. Meget er skjult for os og meget må vi gætte os til på grundlag af de glimt, vi får at se. Det er det, der er forsøgt her.

Landsbyen Hejsager, et eksempel på senmiddelalderens ændrede forhold

Et udmærket indtryk af omstruktureringsprocessen i senmiddelalderen får vi gennem et studium af ejendomsforholdene i Hejsager,

---

Udsnit af udskiftningskort over Halk sogn 1790, visende landsbyen Hejsager. Gårdene er nummereret med rømtal I-XIX, begyndende med I øverst til højre og med XIX nederst. Nordligst i landsbyen, syd om nr. VII, nord om nr. IV og syd om nr. II snor den bæk sig, som landsbyen er opstået omkring. Kortets vejnet genfindes let i landsbyen idag. (Landsarkivet i Åbenrå)

hvor ifølge oversigten i tabel 3 ialt 11 gårde skulle have hørt under Tørning. Der er bevaret et udskiftningskort over hele Halk sogn fra 1790⁶⁵, og ved at følge de enkelte ejendomme tilbage gennem tiden på grundlag af jordebøger og regnskaber er det muligt at få indtryk af ejendommenes beliggenhed i hvert fald ved middelalderens slutning, dvs. i begyndelsen af 1500-tallet.⁶⁶ Gårdene i Hejsager er på kortet 1790 nummereret fra øst til vest (nr. I–XII) og derefter fra nord imod syd (nr. XIII–XIX). Blandt disse sidste, der er beliggende næsten på linje syd for den oprindelige landsby, er der formodentlig tale om en del udflyttergårde. Det er klart, at disse i nogen grad gør det vanskeligt at få et helt præcist billede af samtlige gårdes beliggenhed ved middelalderens slutning, men disse gårde er formodentlig flyttet fra den midterste del af landsbyen, hvor der synes at være et hul i rækken af gårde.

Gård nr. I, østligst i landsbyen, er Gammelbykær.⁶⁷ Der er altså tale om den gård, som Hans og Peter Røver i 1421 skødede til Haderslev kapitel, som da også var i besiddelse af den ved reformationen. Ud fra dette kan der næppe være tvivl om, at voldstedet i Henneskær, som ligger umiddelbart øst for Hejsager og Gammelbykær er slægten Røvers og måske endda må opfattes som ridder Jens Bondesens hjemsted i 1330'erne. Hvor slægten Røvers øvrige gårde i Hejsager var beliggende, er vanskeligt at sige. Også de kom som nævnt til kapitlet, men netop kapitlets øvrige gårde i Hejsager hører i 1790 til dem, der er udflyttet (nr. XIV, XV og XVIII). Af kortet 1790 fremgår endvidere, at vangeskellet mellem Hejsager og Sode landsbyer øst for Hejsager slår en mærkelig bue rundt om Henneskær. Der må her utvivlsomt være tale om den tidligere hovedgårds tilliggende jord, som på et tidspunkt i middelalderen er udskilt fra landsbyens jord. Denne jord var i 1790 og formodentlig allerede i 1500-tallet delt mellem en af gårdene i Sode og gård nr. I, dvs. Gammelbykær.⁶⁸

Vender vi os imod den vestlige del af landsbyen, kan gård nr. XII, den vestligste, identificeres som den tidligere Hejsagergård, der tilhørte slægten Emmiksen og dens efterkommere, og som formodentlig også må være identisk med Per Friis' Hejsagergård i 1373.⁶⁹

I gård nr. IX, der ligger lidt øst for Hejsagergård, indgår selvejerjord, og den oprindelige selvejergård, hvis jord i 1790 er delt mellem

tre gårde, har formodentlig ligget lidt nord for gård nr. IX nord for bækken. Navnene Vasetoft og vest herfor Vestertoft angiver beliggenheden.⁷⁰

Resten af gårdene i landsbyen er fæstegårde. Nr. II–VI ligger østlig i landsbyen og går bortset fra gård nr. VI, der i 1540 var kronens fæster, alle tilbage til Tørning. Også nr. VII og XI var fæstebønder under kronen i 1540, mens nr. VIII via Tønnes Rantzau går tilbage til Tørning.⁷¹ Mellem gård VII og VIII lå i 1708 en gård, som i 1790 er forsvundet, og hvis jord da var delt mellem to andre gårde.⁷² Nord og vest for gård nr. VI er der en åben plads, hvor der i 1790 lå en række landbolsteder, men det må formodes, at gård nr. XIII–XIX (evt. kun XV–XIX) oprindeligt var beliggende her, før de blev udflyttet i sidste halvdel af 1700-tallet. Blandt de udflyttede gårde er også gård 2–4 (de er på kortet nummereret med arabertal, fordi deres jord ikke er opmålt). Gård 2 og 3 hørte under frigården Bejerholm og nr. 4 under frigården Vestergård.

På grundlag af denne gennemgang af gårdenes beliggenhed i Hejsager, må vi formode følgende udviklingshistorie for landsbyen som helhed:

- 600–800 e. Kr.⁷³ Landsbyen er opstået omkring vandløbet, der løber fra Grarup sø og imod vest forbi Ultang og ud i Bankel sø. Der har været gårde både nord og syd for bækken. Nord for bækken indicerer bl. a. navnene Vasetoft, Vestertoft, Gammeltoft og Gammelbykær den tidligere bebyggelse.
- 1200-tallet Da en privilegeret krigerklasse i Valdemarstiden udskilles af bondestanden, opstår der i landsbyen to hovedgårde som sæde for to herremands-slægter. Den ene placeres mod øst i Henneskær, hvor dens jord udskilles af landsbyens jord. Denne gård ejes i 1330'erne formodentlig af Jens Bondesen og ca. 1400 af slægten Røver. Til den hører ca. 1400 fem gårde i landsbyen som fæstere. En anden hovedgård anlægges imod

vest (Hejsagergård), hvor der dog ikke haves arkæologiske vidnesbyrd om noget voldsted. Den ejes ca. 1370 af Per Friis, og til den hørte da fire gårde i landsbyen som fæstere. Af landsbyens øvrige gårde bliver de fleste efterhånden fæstere under andre herremænd. Der er dog stadig en, måske to selvejergårde tilbage.

- Første halvdel af 1400-tallet Henneskær forsvinder som hovedgård med slægten Røvers uddøen og fallit. Dens jord lægges under en fæstegård i Sode og en i Hejsager (Gammelbykær). De fleste gårde i landsbyen, herunder Hejsagergård kommer under Tørning, enkelte kommer under kapitlet i Haderslev. I forbindelse hermed sker formodentlig en omlægning af brugsstørrelserne.
- 1500-tallet Tørnings fæstegårde overgår for nogles vedkommende til kronen, mens størstedelen nedarves gennem slægten Emmiksen og dens arvtagere, for ca. 1600 at overgå til kronen. Fra ca. 1600 er alle landsbyens gårde bortset fra selvejeren og Bejerholms to tilliggende gårde, fæstere under kronen eller Vor Frue kirke i Haderslev.
- Sidste halvdel af 1700-tallet En del gårde i landsbyens midterste del udflyttes og placeres på række syd for den vestlige del af landsbyen.

Hvornår gårdene nord for bækken er forsvundet, er vanskeligt at sige. Sandsynligheden taler for, at det kan være sket allerede i middelalderen (ca. 1400), da det bl. a. ud fra Per Friis' brev må formodes, at der er sket en række omlægninger af gårdene og deres afgifter som følge af agrarkrisen. Det kan også være sket senere, måske i forbindelse med svenskekrigene ved midten af 1600-årene, som betød store ødelæggelser bl. a. på Haderslev Næs.

*Herremænd på Næsset ca. 1420**Sammenfatning*

Af gennemgangen oven for af de forskellige slægter vil det bemærkes, at der især haves mange oplysninger fra tiden omkring 1420. Det er især følgende breve, der giver de mange oplysninger:

- 1421 2/2 skøder Hans og Peter Røver gods til kapitlet i Haderslev, og der nævnes da 3 vidner;
- 1422 13/5 bevidnes i Haderslev skødning af gods, og der nævnes da 6 herremænd som vidner;
- 1422 31/10 skøder Jep Iversen Staverskov Medstedgård til kapitlet i Haderslev, hvilket bevidnes af 5 herremænd.

Disse breve giver oplysning om 10 herremænd bosiddende på Næsset, hvortil kommer 3, der ikke kan lokaliseres, samt 1, som formodentlig ikke hører til på Næsset. Disse 10 herremænd er imidlertid ikke alle Næssets herremænd. Et par lidt senere breve giver oplysning om yderligere 8 herremænd, hvoraf 2 må være hjemmehørende på Næsset, 1 står i slægtskabsforhold til den ene af disse, mens 2 ikke kan lokaliseres og 3 ikke er hjemmehørende på Næsset. Der er tale om følgende breve:

- 1434 28/6 fru Ingerd Hermensdatter (Pennow) får vidne af Haderslev herredsting; blandt vidnerne nævnes 3 væbnere;
- 1436 2/7 Godske Eriksen og Iver Pedersen (Rosenkrands) skøder gods til kapitlet i Haderslev, hvilket bevidnes af 4 væbnere.

Alle de nævnte breve, bortset fra brevet 1422 13/5 har forbindelse med kapitlet i Haderslev og er derfor nok udstedt i Haderslev. Det var derfor naturligt, at egnens herremænd mødte op, især fordi de fleste af brevene angår deres standsfællers skødning af gods. Det er således bemærkelsesværdigt, at det er de samme personer, der går igen i flere af brevene, en person forekommer således i tre af brevene, mens tre personer forekommer hver i to breve. Selvom vi kan se, at i hvert fald en person mangler, har vi sikkert i disse breve

Oversigt over herremænd på Haderslev Næs ca. 1420

Brev	Navn	Lokalisering	Hovedgård i 1500-tallet	Fæstegods	Kendte efterkommere på Næsset i sidste halvdel af 1400-tallet
1421 2/2	Hans Røver } Peter Røver } Tyge Røver }	Hejsager (<i>Henneskær</i>)	forsvundet	kapitlet i Haderslev	ingen
1422 13/5	Diderik Tomesen	Lønt (<i>Hussted banke</i>)	forsvundet	slægten Lindenov	ingen
	Henrik Tedinghusen	<i>Vonsmose</i>	forsvundet	kapitlet i Haderslev	ingen
	Jes Olaffsøn af Hæslø	? (næppe på Næsset)			-
	Otto Møed	Vandling	<i>Vandlinggård</i>		Otto Møed
	(Henrik Tedinghusen)	jfr. ovenfor			
	Jes Job ¹⁾	?			?
	Ditlev Petersen	?			?
1422 31/10	Peter Vognsen	del i Bejerholm	se nedenfor		ingen
	Jep Iversen Staverskov	Medstedgård	frigård Medstedgård ejes 1543 af Gregers Olufsen		Oluf Staverskov
	(Otto Møed)	jfr. ovenfor			
	Johannes Jul	?			?
	Lyder Dideriksen	Lønt (<i>Hussted Banke</i>)	jfr. ovenfor		ingen
1436 2/7	Lyder Esbensen				ingen
	Emmike Esbensen (1451 28/4)	<i>Hejsagergård</i> (Bolet)	slægten Emmiksens gods er delt inden for slægten		forgrenet efterslægt
	Henrik Sture (1434 28/6)				
	Anders Stangberg	<i>Bejerholm</i> (og <i>Keldet</i>)	Frigården Bejerholm		ingen
1434 28/6	Otto Nielsen	?			?
	Otto Limbek (1451 28/4, 12/11)	<i>Kingsgård?</i>	forsvundet	fra Tørring til kronen	ingen
1436 2/7	Wulf Limbek (1417 4/10)	?			ingen
	Niels Petersen	sælger gods, næppe bosiddende på Næsset			
	Godske Eriksen				
	Iver Pedersen				
1428	Jon Jonsen Lille				

I parantes er anført datoer for breve, hvor de pågældende personer også er nævnt med tilknytning til Næsset.

¹ I seglet »Jes Jep:.sen«.

at gøre med langt den største del af de herremænd, der da var hjemmehørende på Næsset.

Oplysningerne i disse breve om herremænd er på side 40 samlet i en oversigt, og hertil er knyttet de formodninger, der i det foregående er fremsat om deres hjemsted. For at illustrere, hvorledes herremændene i den følgende tid forsvinder, er der endvidere anført de efterkommere, vi kender af dem i slutningen af 1400-tallet, samt hvad der blev af deres gods, såvel hovedgård som fæstegård.

Slægten Røvers fallit

Langt de fleste af de herremænd, vi kender i begyndelsen af 1400-tallet, er altså forsvundet i slutningen af århundredet, og i Hejsager kan der iagttages ret omfattende strukturelle og besiddelsesmæssige forandringer i perioden ca. 1350 til ca. 1450. De to hovedgårde forsvandt, den ene for altid, og de fleste af gårdene i landsbyen kom under Tørning, og samtidig hermed skete der formodentlig en jordfordeling, således at der opstod en række fæstegårde af mere ensartet størrelse under Tørning. Per Friis opgav sit gods ca. 1370, og 50 år senere er vi istand til at følge slægten Røvers fallit. Denne slægt og især dens gods er allerede tidligere omtalt, men en række notitser i diplommaterialet forstås bedre på baggrund af den sammenhæng, som er skitseret ovenfor. De illustrerer samtidig, hvorledes det er gået mange andre små herremændsslægter, der ikke har formået at bære følgerne af krisetilstandene inden for landbruget på denne tid, således som det allerede er bemærket for Per Friis' vedkommende.

1420 2/9 pantsatte Hans Røver til Tord Iversen, borger i Haderslev, for 50 mark lybsk 3 gårde i Hejsager, heriblandt Gammelbygård og Smedegård. Peter og Tyge Røver medbeseglede og billigede altså hermed pantsættelsen. Der var tale om et brugeligt pant, dvs. panthaver fik rådighed over pantet, indtil det blev indløst. Tord Iversen kunne altså disponere over de indtægter, som Hans Røvers gods gav. Men den sum, Hans Røver herved fik rådighed over, var åbenbart ikke tilstrækkelig for ham. Han har haft brug for flere penge. Et halvt år senere så han og broderen Peter sig nødsaget til at sælge de samme tre gårde, som tidligere var

pantsat. Salgssummen var 120 m.l., dvs. betydeligt højere end pantesummen, men af de 120 mark har Hans Røver sikkert måttet udrede de 50 mark til Tord Iversen, således at der kun blev 70 tilbage.

Tord Iversen var imidlertid ikke den eneste, som Hans Røver skyldte penge. Peter og Hans Røver havde tidligere været i Haderslev for at stampe penge op af jorden, og de havde naturligvis henvendt sig til datidens kapitalbesiddere, kirkens mænd, i dette tilfælde kapitlet ved Vor Frue kirke. Jens Pingesdag, der var kannik, havde da af sine midler lånt brødrene en sum penge mod pant i det gods, som deres fader Niels Røver havde i pant af Jeppe Iversen, nemlig en gård i Nr. Vilstrup og én i Halk kaldet Upperkær. Pantsummen udgjorde mindst 20 mark, for da Jens Pingesdag 1423 22/2 solgte sine rettigheder i dette gods til kapitlet, lod han 20 mark stå i godset. For disse skulle der holdes messe og årtid for ham og hans forældre efter hans død. Kapitlet forundte ham imidlertid at have det pågældende gods »i regnskab«, så længe han boede og levede i Haderslev, og efter hans død skulle hans frænke Christine Jenses »for venskab« have et års rente af godset.

Det er ret frie dispositioner, man her træffer med hensyn til gods, som Jens Pingesdag trods alt kun havde i pant. Der kan derfor næppe være tvivl om, at Jens Pingesdags pantebrev aldrig er blevet indløst af Hans og Peter Røver, og godset er endt hos kapitlet som ejendom.

Men slægten Røvers bedrøvelige historie er ikke hermed til ende. Tyve år senere, 1443 4/8, møder vi igen Peter Røver; broderen er nu død, og iøvrigt er der næppe mange medlemmer af slægten tilbage. Som den gudfrygtige og betænksomme mand Peter Røver er, tænker han imidlertid på sin og sine forfædres evige salighed og frelse og indstiftede i den anledning en evig messe, ja mere end det, han stadfæstede den gave, som hans fader Niels gav i form af indstiftelse af »et gejstligt vicarielen« til ære for den hellige Sct. Laurentius. Hertil gav Niels Røver en kalk, en messebog og 40 mark lybsk i sin gård, der til evig tid skulle give 2 mark årlig rente (=5 %) til den præst, der sad inde med vicariet. Hertil føjede Peter Røver nu to gårde i Hejsager, kaldet Pugholt, samt al rettighed i landsbyen Hjerndrup og de rettigheder, som hans afdøde broder Hans, der ikke efterlod sig levende, ægte børn (men altså måske

uægte?), havde i faderens gård. Herudover skænkede Peter Røver også 20 mark lybsk til hjælp til bygning af et kapel til vicariatet. I det tilfælde, at kapellet imidlertid ikke blev bygget, skulle Peter Røver eller hans arvinger have de 20 mark tilbage, dog således at Peter Røvers arvinger eller slægt, så længe der levede nogen heraf, og Henrik Ahlefeldt til Tørning og hans arvinger beholdt retten til at besætte vicariatet og forlene det til en præst.

Mærkeligt er det her igen at møde arvtagerne af den slægt, der tilsyneladende i tidens løb har erhvervet så meget herremandsgods på Haderslev Næs. Har også Peter Røver været afhængig af de mægtige herrer på Tørning, siden Henrik Ahlefeldt er indflettet i dette brev, der næsten har karakter af et testamente? Vi ved det ikke, men det er i hvert fald sidste gang, vi hører noget til slægten. Peter Røver er den sidst kendte repræsentant for slægten, og om han har haft børn vides ikke. Han og slægten forsvinder ud af historien, og vi kan kun gisne om hans videre skæbne. Gik han i en rigere og højerestående herremands sold, blev han landsknægt eller opgav han eller hans efterkommere helt den privilegerede status og blev almindelig bonde? Vi ved det ikke.

Niels, Hans, Peter og Tyge Røver forsvandt og mange andre små herremænd med dem. Andre stod rede til at overtage de værdier, der endnu var tilbage i form af det gods, de ejede. Men helt forsvundne er disse mænd endnu ikke. Resterne af rammerne om deres daglige liv, voldstederne, ligger der endnu, og voldstedet Henneskær i Halk sogn er måske slægten Røvers hjemsted.

Ingen af disse herremænd rangerede særligt højt på den sociale rangstige. Deres godsgrundlag var så lille, at det næppe gav grundlag for noget særligt overdådigt liv. Der er derfor næppe megen forskel på dem og de privilegerede bønder, som opstod samtidig med, at de sidste småherremænd forsvandt. 1417 11/9⁷⁴ havde Erik af Pommern givet Iver Fallesen frihed og frelse for sin gård Medstedgård i Halk sogn, og Jep Iversen Staverskov er måske hans søn. 1430 27/3⁷⁵ fik Henrik Ytsen (eller Jytsen) adelsbrev, og hans efterkommere på gården Langmose i Halk sogn sad langt op i tiden inde med særlige privilegier for deres gård. Også andre gårde på Næsset opnåede i den følgende tid privilegier, men der er dog klar forskel på disse privilegier og så de privilegier, som tilhørte herremændene. Deres privilegier, først og fremmest skattefri-

heden, gik uden videre i arv fra generation til generation og uafhængigt af kongeskifter, mens de privilegier, der hørte til frigårdene, skulle fornys for hver ny ejer af gården, og når der skete et kongeskifte. Frigårdenes ejere kan vel nok betragtes som småherremændenes efterfølgere som det øverste sociale lag inden for de frie bønder, men frigårdenes oprindelse og deres historie er alligevel et helt andet kapitel i Næssets historie, og det vil derfor føre for vidt at berette herom ved denne lejlighed.

NOTER OG HENVISNINGER

Forkortelser

- DAA = Danmarks Adels Aarbog (1884ff);
 Dipl. Dan. = Diplomatarium Danicum, udgivet af Det danske Sprog- og Litteratur selskab, 2. og 3. række;
 Kr. Sk. I = Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark, bd. 1 udg. ved L. Laursen, Kbh. 1892;
 Rep. I og II = Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis, 1. rk., bd. 1-4, udg. ved Kr. Erslev (1894-1912), 2. rk. bd. 1-9, udg. ved William Christensen (1928-39);
 Sk. og Jb. = Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden, udg. ved F. Falkenstjerne og Anna Hude, Kbh. 1895-99.

1. Se især Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen. Kbh. 1968, s. 198-203.
2. Oplysningerne er hentet fra Haderslev Museums sognregistratur samt fra en registrering foretaget af Olaf Olsen 1968, og hvoraf afskrift haves på Haderslev Museum, jfr. også oversigten i Fra Gelsbro til Lillebælt. Haderslev 1956, s. 52-56.
3. Stedet kaldes også Herrenskær, men Sønderjyske Stednavne. Haderslev Amt. Kbh. 1942, s. 132 anfører, at Henneskær er det oprindelige.
4. RA. Håndskriftsamlingen. Matthiessens samlinger 14 (efter de Vossiske excerpter).
5. Hvor intet andet er anført, er de i det følgende benyttede breve trykt i Aarsberetninger fra det kongelige Geheimerarchiv bd. 2, Kbh. 1856, tillæg »Diplomatarium Collegii Canonorum Hadersleviensium. Aktstykker til Oplysning om Kannikecollegiet i Haderslev før Reformationen«, samlede af C. M. A. Matthiessen.
6. Rep. I, nr. 5862.
7. Rep. I, nr. 5673.
8. Dipl. Dan. II, 12 nr. 186.
9. K. Barner: Familien Rosenkrantz' historie, bd. 1 Kbh. 1874, Diplomatarium nr. 63 s. 61, Rep. I, nr. 6964.
10. Rep. II nr. 691, 699 og 1552.
11. DAA 1918 s. 432.
12. Sk. og Jb. s. 37.
13. Se min afhandling »Et forsvundet herresæde i Fjelstrup sogn« i Haderslev Amts Museum bd. 13 s. 83-90.
14. Rep. 1, nr. 5968, Danske Magazin 5 rk. bd. 2, s. 96f.
15. A. Thiset: Danske adelige Sigiller fra det 15., 16. og 17 aarh., 1905, nr. lxxii 46.

16. Rep. I, nr. 5026.
17. Rep. I, nr. 5008.
18. Rep. I, nr. 6733.
19. De ældste danske Archivregistraturer bd. 3, s. 278. De kan være inddraget af kronen i forbindelse med reformationen, således at de omfattes af de gårde, der nævnes i Hejsager under kronen 1540, Sk. og Jb. s. 15 og 35.
20. Sk. og Jb. s. 420.
21. Gården i Sode med Langmose og Beyerholm. Udført af P. K. Hofmansen 1951, s. 63 (duplik.) med henvisning til RA. Rentekammeret G. 48 Generallandundersøgelseskommissionen i Slesvig og Holsten 1723–30. Akter vedr. Frigaarde og andre privilegerede Ejendomme i Haderslev Amt 1694–1730.
22. Rep. I, nr. 5862.
23. Gården i Sode s. 84.
24. Gården i Sode s. 85.
25. Sønderjysk Månedsskrift 18. årg. 1942 s. 152, jfr. bemærkningerne om dateringen i Regesta diplomatica historiae Danicae 1. rk. nr. 3024.
26. Gården i Sode s. 51.
27. Kr. Sk. I.
28. Sk. og Jb. s. 432.
29. Sønderjyske Årbøger 1972 s. 23–24 med note 32 s. 57.
30. Rep. I, nr. 3564, 3846; Udvalg af hidtil utrykte Danske Diplomer og Breve fra det XIVde, XVde og XVIde Aarhundrede, udg. af C. Molbech og N. M. Petersen (1858), nr. 212, s. 337; Antislesvigholstenske Fragmenter, 1848–51, bd. 13, s. 118; Rep. I, nr. 7425.
31. Sk. og Jb. s. 75.
32. DAA 1940 s. 75
33. DAA 1940 s. 76.
34. Rep. I, nr. 5968.
35. Sønderjyske Årbøger 1972 s. 11; Sk. og Jb. s. 418f.
36. J. P. Trap: Danmark 5. udg. bd. 10 s. 221.
37. RA Håndskriftsamlingen. Matthiessens Samlinger pk. 14 (efter de Vossiske excerpter).
38. Danmarks gamle købstadlovgivning, bd. 1 Sønderjylland. Kbh. 1951, s. 276.
39. Rep. I, nr. 3491, 4102 og 6901.
40. se note 37.
41. J. P. Trap: Danmark 5. udg. bd. 10, s. 231.
42. Kr. Sk. I.
43. Sk. og Jb. s. 76.
44. DAA 1902, s. 270.
45. Oplysningerne om disse personer, se DAA 1930 s. 25f og 1950 s. 40f, slægten Ahlefeldt desuden L. Bobé: Slægten Ahlefeldts historie bd. 2, s. 155; skøderne: Kr. Sk. I.
46. Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, bd. 6, s. 350–53.
47. RA. Lensregnskaber og jordebøger. Haderslevhus lens jordebog 1596–97.
48. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, bd. 4 1873, s. 187 og 188.
49. Sk. og Jb. s. 432.
50. Sønderjyske Årbøger 1972 s. 23f.
51. Povl Breide nævnes i Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, bd. 2, Kbh. 1873 s. 470 blandt arvingerne efter Henneke v. d. Wisch på sin hustrus vegne.
52. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense bd. 2, Kbh. 1873, s. 30.

53. 1461 er gårdene kendt, men 1446 kan de beregnes, idet de gårde i Tyrstrup herred, som vi kender under Haderslev kapitel senerehen, men hvor der ikke er bevaret adkomstbreve, må stamme fra den store donation, ejerne af Tørning foretog i dette år.
54. Ultanggård er vanskelig at placere ind i det her skitserede billede. Gården viser som nævnt rester af et firesidet anlæg, og er 1543 opført som tidligere Tørning-gods (Sk. og Jb. s. 75). Ifølge De ældste danske Archivregistraturer bd. 4 s. 389 fandtes blandt brevene på Tørning »ett købebreff af Mester Claus Daa paa en partt i Ultang gordt og mølle«. Mester Claus Daa må være identisk med den Claus Daa, der ca. 1500 var kannik i Roskilde (DAA 1944 s. 26). Hans farfar Christiern Daa havde gods i Sønderjylland og var ifølge en slægtebogsnotits gift med en Rantzau eller en Rønnow (begge slægter førte et delt skjold) (DAA 1944 s. 7). Den eneste tænkelige forklaring på Daa'ernes adkomst til Ultanggård, er derfor, at Ultanggård og mølle oprindelig har tilhørt Rønnow'erne på Ejsbøl, som formodentlig ejede andet gods på Haderslev Næs, jfr. gennemgangen ovenfor (afsnittet Senere opståede hovedgårde).
55. Dipl. Dan. II, 12 nr. 186.
56. Sk. og Jb. s. 74–77.
57. Disse tal må imidlertid på ingen måde betragtes som et eksakt udtryk for hvad Limbek'erne har ejet på Næsset ca. 1400. Man må her tage i betragtning at tallene for en stor del bygger på en senere tids oplysninger, dels om Tørnings tilliggende ved overgangen til kronen 1494 (=1543), dels om hvad forskellige grene af slægten Emmiksen eller deres arvtagere ejede i slutningen af 1500-tallet. Hertil kommer den store usikkerhed der knytter sig til de tre hovedgårde Boskov, Kestrup og Vilstrupgård og deres oprindelse. De eksakte tal kan derfor have været anderledes, noget gods kan være kommet til, noget, som vi ikke har kendskab til, kan være afhændet, og noget er måske slet ikke tidligere Tørning-gods. Der skulle dog næppe være tale om de store ændringer. Det var i 1400-tallet arven der skabte godskomplekser i højere grad end køb og salg.
58. Dipl. Dan. III, 4 nr. 2
59. Han ejede 14 øre (= 42 ørtug) jord og nævnes flere gange med tilknytning til Brede sogn, Dipl. Dan. II, 9 nr. 462 og III, 2 nr. 188.
60. De ældste danske Archivregistraturer bd. 1 s. 93.
61. Historisk Tidsskrift 11 rk. bd. 6 s. 189–92.
62. Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapitel og Bispestol (Ribe Oldemoder), udg. af O. Nielsen, Kbh. 1869, s. 76; Dipl. Dan. II, 8 nr. 312, III, 2 nr. 191 og 3 nr. 127; Ribe Oldemoder s. 86.
63. Se listen hos Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen s. 126–29 samt Thomas Riis: Villici og coloni indtil 1340, i Landbohistoriske Studier tilegnede Friedlev Skrubbeltang, Kbh. 1970 s. 1–20.
64. Limbek'erne har tilsyneladende i ret stor udstrækning benyttet sig af fogeder af lavadelig slægt på de faste borge inden for det betydelige gods- og panteområde, som de besad i Syd- og Sønderjylland. Her er nævnt slægterne Tedinghusen og Emmiksen, men også slægterne Pors af Vranderup samt Godendorp er knyttet til Limbek'erne. Johannes Thomesen (Lindenov) nævnes 1376 1/9 (Scriptores Rerum Danicarum bd. 8 (Løgumbogen) s. 234). som Henneke Limbeks advocatus (foged) på Riberhus og Christiern Frellesøn (Frille) nævnes 1382 21/2 (Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden bd. 6 nr. 403) som advocatus et famulus (tjener). Claus Limbek d.y. omtaler 21 7/11 sammen med Emmike Esbensen Henrik Schelle som sin »knecht« (Danske Magazin 5. rk. bd. 2 s. 113).
65. LA. Åbenrå. Udskiftningskort nr. 47.
66. Følgende kilder er benyttet til denne rekonstruktion af ejendommenes ejerforhold

- gennem tiderne: RA Lensregnskaber og jordebøger. Haderslevhus lens jordebøger 1596–97, 1672 og 1706; RA. Rentekammeret. Undersøgelseskommissionen 1708 (Fortegnelse over alle ejendomme samt deres ydelser, afgifter og udsæd); LA Åb. Haderslev Østeramtstue Hovedbog 1790, og LA Åb. Udskiftningsakter Halk sogn 1790. En kombination af disse kilders angivelser af såvel navne som afgifter giver en meget sikker ejerliste fra ca. 1600 til udskiftningen 1790, hvor gårdenes beliggenhed samtidig kan ses på udskiftningskortet. Også den meget faste rækkefølge, gårdene nævnes i i såvel jordebøger som hovedbogen 1790, er en vigtig kilde til identifikation.
67. Hans og Peter Røvers gård kaldes 1421 2/2 Gammelbykær. I LA Åb. Haderslev Provstearkiv, Fortegnelse over indtægter til kirkerne i Haderslev Provsti 1564 (Georg Boyes provstibog) anføres fol. 65a ud for Hans Lassen: Gammelbuiker. Der er endvidere tilføjet Anders Hansen (ny ejer). Anders Hansen genfindes i Haderslevhus lens jordebog 1596–97 og identifikationen af Gammelbykærs placering i landsbyen kan herefter ske ved hjælp af de kilder og den metode der er omtalt i note 66.
  68. Hans Matzen Kier, der 1790 ejede Gammelbykær, betaler tillige sammen med Rasmus Thomsen Kier i Sode ud over afgifterne af deres respektive gårde endnu en afgift. I Undersøgelseskommissionens fortegnelse over ejendommene 1708 (jfr. note 66) forekommer denne afgift ikke som afgift af en gård men som afgift af jord, der hører under hhv. Gammelbykær og gården i Sode. Denne afgift kan følges tilbage i hvert fald til jordebogen 1596–97.
  69. Navnet Hejsagergård kendes tilsyneladende ikke idag i Hejsager, og der er en vis usikkerhed med hensyn til identifikationen. Gård nr. XII kan ganske klart ud fra den metode, der er omtalt i note 66, identificeres som den Hejsagergård, som Margrethe og Magdalene Emmiksen 1583 30/5 solgte til kronen. Den gård, som Johan Norby 1583 7/7 solgte til kronen, og som kan identificeres som gård nr. II, kaldes i skødet »Hovedgården Hesagger«. De to gårde er altså ikke identiske, men betegnelserne heller ikke, selvom Sønderjyske Stednavne, Haderslev amt s. 119 opfatter det som betegnelser for en og samme gård. Denne usikkerhed i betegnelsen gør identifikationen af Hejsagergård 1583 (gård nr. XII) med Per Friis »den gard Hesagher« 1373 en lille smule usikker.
  70. Peter Jacobsen ejede ifølge kortet 1790 disse tofter. Ifølge Haderslev Østeramtstues Hovedbog 1790 (LA Åb.) havde han foruden gård nr. IX del i en gård der var delt mellem fire bønder og som i jordebøgerne kan identificeres som en selvejergård, der ca. 1700 ejedes af Kristen Jydsen og Knud Jurgensen (jordebog 1706 og undersøgelseskommissionen 1708). – Også andre navne på kortet bl. a. Laustes Toft og Gammeltoft vest for Gammelbykær indicerer en mere omfattende bebyggelse nord for bækken end den nu eksisterende.
  71. Kronens gårde ca. 1540 er opregnet i Sk. og Jb. s. 15 og 35. Tønnes Rantzaus skøde til kronen er dateret 1583 11/9 og trykt i Kr. Sk. I.
  72. I Haderslev Østeramtstues hovedbog 1790 (LA Åb.) nævnes under parcel 11 Nis Geertsen og Christian Lassen med to lige store afgifter. Da hovedbogens rækkefølge af afgifter og dermed gårde svarer nøje til jordebøgerne, blot således at en del af afgifterne (og dermed gårdene) i hovedbogen er delt mellem flere bønder, som regel i forholdsmæssigt lige store dele, må der være tale om den gård, som Hans Jydsen sad inde med i 1706, og som viser sig at være en tidligere fæster under Tørnig.
  73. Det er vanskeligt med sikkerhed at fastslå alderen for landsbyer, hvori indgår -ager, men det er dog givet, at denne landsbytype går tilbage til hedensk tid, Kr. Hald: Vore stednavne, 2. udg., Kbh. 1965, s. 100.
  74. Se note 7.
  75. Se note 25.

Ries-slægten i Stenderup Fra Ries'ernes gård

Af H. P. Jensen

Det begyndte i Ribe, hvor den rige kantor ved Ribe Domkirke Anders Brok i 1458 skænkede to gårde i Kastrup by i Gram sogn til domkirken. Da han døde fem år efter, var der stadig meget at bortgive i et stort og prægtigt testamente.

Efter reformationen er de to gårde formentligt overtaget af kronen som så meget andet kirkeligt gods. På den ene af dem nævnes omkring 1550 Laurids Smed som »Kongelig Tiener« og i 1580 sandsynligvis sønnen Jens Nielsen. Derefter skiftes over til Toftlund kirkebog, hvor Jens Niensens søn, Laurids Jensen fra Kastrup, født omkring 1610, den 25. marts 1656 ægter enken Karen Jeskone af Stenderup og rykker ind på hendes gård. Laurids dør 31. aug. 1700 89 år gammel. I ægteskabet var der tre sønner og en datter. Alene sønnen Niels Lauridsen, født 3. juli 1664, interesserer. Han har mærkeligt nok tillagt sig slægtsnavnet Riese, der går videre til hans efterkommere. Niels Lauridsen Riese ægtede 16. maj 1700 Karen Jakobsdatter af Stenderup og opkaldte deres første barn, en søn, behørigt efter bedstefaderen som Laurids Nielsen Riese. Denne Laurids blev i 1733 gift med en Maren Jensdatter, og ægteparret fik tre sønner og to døtre. Sandsynligvis er fire af børnene døde som små. Der høres kun om pigen Bodil Lauridsdatter, der var født 19. nov. 1736, og som 22. okt. 1756 blev gift med Mads Andersen af Stenderup. Bodil døde kun 43 år gammel i 1779. Ægteparret fik fire børn, alle drenge, hvoraf en Andreas døde som spædbarn. Det var børnedødelighedens tidsalder; men overlevede man, var en meget høj livsalder ikke usædvanlig. Sønnen Laurids Madsen Ries, som efternavnet nu er kortet ned til, født 31. jan. 1761, førte slægten videre.

Den 10. april 1786 udstedte den sessionsdeputerede på kongens vegne et fornemt hjemsendelsespas fra krigstjenesten for »National-Mousquetier« Laurids Madsen, der har tjent i seks år ved »Slesvigske geworbene Infanterie-Regiment som ærlig og troe, ærekier og tapper soldat.« Anledningen var, at soldaten nu overtog sin gård. Allerede den 4. nov. 1785 havde Laurids Madsen Ries ægtet pigen Malena Mikkels af Stenderup, og da faderen Mads Andersen i november 1786 indgik sit andet ægteskab, er det tænkeligt, at han har måttet skifte med børnene og derfor afstået gården til den ældste søn og måske fraflyttet byen.

Malena Mikkels var af gammel Stenderup slægt. Broderen Hans Mikkelsen sad på en af byens gode gårde og var en tid lang sognefoged. Han var ugift, og ved hans død i 1804 kom en god arv også søsteren og hendes børn til gode.

Laurids Madsen Rieses gård var den nuværende Enggaard i Stenderup, lidt ude ad vejen fra Stenderup til Ørderup. Pladsen er sandsynligvis gårdens oprindelige, selv om det har betydet, at den har ligget noget uden for den stærkt sammenbyggede Stenderup by. Den var, som det senere navn også siger, en typisk enggård, der kunne føde en stor kvægbesætning både sommer og vinter. Dens areal omkring 1800 lader sig vanskeligt bedømme, da den i tidernes løb i Riesernes eje har været indblandet i flere magelæg, til- og frasalg. Dens nuværende areal er omkring 110 hektar, og den har næppe på noget tidspunkt været mindre. Af oplysninger fra skatteansættelser, skøder og boopgørelser kan gården bedømmes til netop at være eng- og kvæggård. Udsæd og kornbeholdninger er af beskeden størrelse; men hø er altid at finde i fag og på lofter. Man sagde også, at ejere af sådanne gårde kun havde to interesser: hø og stude, og gårdenes drift var enkel. Højbjergning i forsommeren, og kreaturpasning vinteren over. Sideløbende fandtes »mejergårde«, der havde store kohold og udnyttede mælken til smør og ost. Studegårdene havde ringe interesse i koholdet, der fordrede stadig og god pasning, og foretrak at købe det nye tillæg som kalve eller ungdyr. Studedriften bar derfor i sig selv spiren til en handelsvirksomhed, til eget brug og som formidling.

Laurids Madsen Ries ses i hele sin tid som ejer af gården i Stenderup at have handlet vidt og bredt. Han synes dog at have haft bestemte strøg, hvor han færdedes mest. Således slægtens gamle

hjemsted Kastrup, men også Gabøl, Ørderup og Toftlund og så fjernt som Bredevad ved Ravsted, hvor hans datter Elsbe, født den 14. okt. 1787, i 1808 blev gift med gårdmand Hans Johannsen.

Handel forudsætter omsætningsmidler, enten rede penge, eller andre betalingsformer som veksler og obligationer eller formidling ved kaution overfor trediemand. Fra Laurids Madsen Rieses tid er bevaret to små notesbøger og en række notater, hvor han dels har opstillet afregninger over et stort antal handler fra få år, dels lavet en primitiv status ikke over gård og besætning, men over penge, han havde til gode eller skyldte bort. Fra omkring 1800 til hans død i 1809 ses han at have bevæget sig stadig mere over i pengeforretningerne. Tidens pengeforhold var forvirrede under Napoleonskrigernes inflation, og fordi flere møntsorter var gængse i hertugdømmet Slesvig i disse år. Der opereres med lybsk mønt, slesvig-holstensk courant, dansk sølv og seddelmønt. Et tilskud til velstanden, som aftegner sig af disse spredte optegnelser, der ikke har kunnet arbejdes sammen til et helhedsbillede, fik Laurids Madsen Ries ved Hans Mikkelsens død og boopgørelse i 1804. Dette bo foreligger næsten fuldstændigt i dokumenter og giver et fyldigt billede af forholdene på en Stenderupgård omkring 1800. Realisationen af boets mange ejendele blev varetaget af herredsfoged E. J. Clausen og Laurids Madsen Ries. – Den rentesats, der opereres med i de mange lån og transaktioner, bevæger sig fra tre til fire procent, uanset den stadige pengeforringelse. Den har man forsøgt at gardere sig mod ved omregning til sølvværdi af handelstallene, lejlighedsvis også ved pantesikring og forskellige bestemmelser om forudbetaling og klausuler i købs- og salgsaftaler.

Laurids Madsen Ries døde den 6. juni 1809. Datteren var da allerede flyttet fra stavnen som gift, og enken Malena sad tilbage med sønnen Mikkel Lauridsen Ries, der var født den 2. sept. 1793 og altså ved faderens død kun var 16 år gammel. Mikkel skrev senere sit navn som Michel Ries og ses undertiden som Michael Ries.

Der er sikkert tidligt kommet ansvar til den unge dreng; men han har haft evnerne til at bære det. Allerede omkring 1812-13 i Statsbankerottens forvirrede år ses han engageret i handel af den ene og den anden art, og gårdens drift indadtil og udadtil har sikkert påhvilet ham. Der foreligger kun ganske enkelte papirer, der kan kaste noget lys over disse år. Han har sikkert haft skuffelser

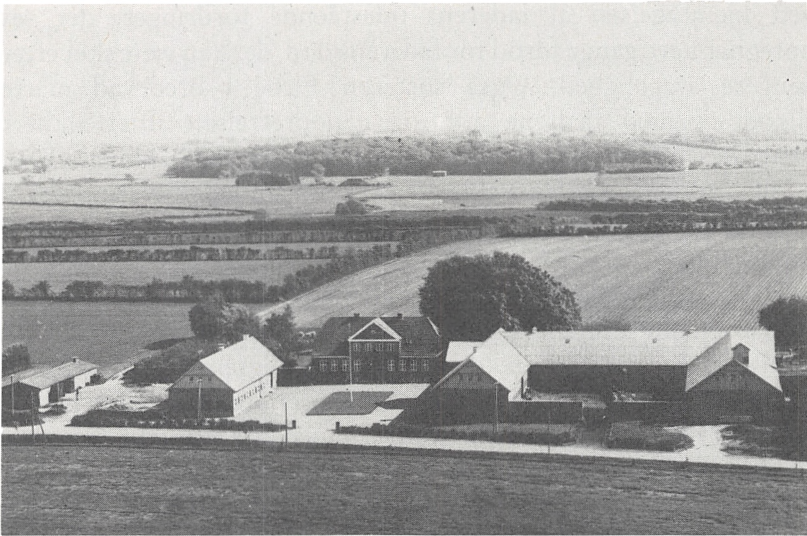
ved hjemtagelsen af faderens udestående fordringer, der ses optegnet flere gange forud for faderens død, der kan være sket efter længere svagelighed. Også søsteren Elsbe i Bredevad måtte tilgodeses med fædrene arv, og genoprettelsen af et sikkert pengevæsen efter Statsbankerotten, der skete ved bankhæftelsen, en fast prioritet i sølv på al fast ejendom i landet til Nationalbanken, har sikkert hvilet tungt på den højt boniterede engård i Stenderup.

I 1815 kom yderligere en vanskelighed til, idet Mikkel Ries da stod foran indkaldelse til militærtjeneste. Han havde imidlertid mulighed for at udnytte den ret, værnepligten gav en gammel mands eller enkes eneste søn til at købe sig en stedfortræder. Den 7. april 1815 skrev Mikkel Ries kontrakt med en Christian Sørensen af Haderslev om, at denne overtog tjenesten for 90 daler slesvigholstensk courant, en meget betydelig sum for den tid; men Mikkel Ries må have haft råd.

Den 9. okt. 1816 blev der skrevet skøde mellem enken Malena, salig Laurids Madsens, i Stenderup til sønnen Michel Ries, idet søsteren Elsbe, uanset tidligere modtaget, modtog 1600 rigsbankdaler i sølv, og der sørgedes for moderen ved aftægt og kontante penge. Bestemmelserne tyder på solid velstand, og det fremgår af skødet, at der på dette tidspunkt stod penge udlånt fra gården. Gården betegnes som en tre ottings gård eller trefjerdedelsgård. Indirekte i teksten spores gode familieforhold. Alt er ordnet i fordragelighed.

Mikkel Lauridsen Ries var så mand på gården og forblev det til en tidlig død som 40-årig den 2. maj 1833, altså i kun sytten år. Disse sytten år kan følges ret nøje, alene på bevarede slægtspapirer. Stoffet kunne sikkert uddybes yderligere i offentlige arkivalier. Det væsentligste af de private papirer er nogle få lommebøger, der har været regnskabs- og notesbøger for Mikkel Ries, et stort antal breve, dels af forretningsmæssig karakter, dels af privat til venner bosiddende rundt omkring i landet, og endelig også et stort antal tilfældige notater over de forskellige emner. Mikkel Ries har været virksom på gården, men i øvrigt ustandseligt på farten, handlende med kreaturer og penge. Han synes at have begyndt kommissionsforretninger for større handelsvirksomheder, særligt i Flensborg, Hamborg, men også i Odense og Ribe. Hans handel har

Riesernes gård i Stenderup i sin nuværende skikkelse som Enggården, der nu ejes af Chr. Ludvigsen. (Privat eje)

dog udelukkende været med kreaturer og ikke med heste eller ejendomme. Hans pengeforretninger har omfattet et stort antal enkeltudlån, mange uden påviselig sikkerhed, men også ofte sikret ved kaution eller pant i fast ejendom. Størstedelen af kapitalen har givetvis været hans egen, men han ses dog ofte optage lån i Toftlund, Branderup, Kastrup, Øster Lindet og andre steder. Han har sikkert undertiden gjort dette for at være likvid, men det fremgår også, at folk med penge har betroet den ansete og pålidelige mand kapital for at få denne forrentet. Han har altså været regulær bankier. Det interessanteste i denne forbindelse er, at hans kaution øjensynligt har været et garantistempel, der anerkendtes, hvor han var kendt, og som regulært søgtes og købtes, på en måde en moderne bankgaranti.

Mikkal Rieses efterladte papirer tillader ikke et fuldstændigt og tilbundsående billede af hans virke som handelsmand og bankier; men en række træk træder dog tydeligt frem. Ved siden af at forvalte og forbedre private formuesforhold, har han udført en funktion, der kan betegnes som samfundsmæssig før bankers og sparekassers tid.

Folk som Mikkel Ries og samtidige af familierne Bjorholm i Ørderup, Thomsen i Roost, Refslund i Bovlund, Høyer i Agerskov og flere andre udførte i virkeligheden den pengeformidling, der dengang lå inden for primitive rammer på typiske landboegne, og som i vor tid er svulmet op til det uoverskuelige. Systemet rummede både godt og ondt. Et system var nødvendigt, dersom den stive naturalieøkonomi, hvor vare måtte byttes for vare, skulle undgås. Hvor kyndige og mådeholdne velhavende mænd røgtede deres mammon med rimelighed, gjorde de stor gavn. Hvor pengemagten udnyttedes til kras personlig fordel eller uigennemsigtige forretninger, der gik ud over ukyndige og svage, måtte systemet være et onde. Det personlige moment måtte altid være stærkt på godt og ondt, og i virkeligheden følte det som en befrielse, da banker og sparekasser efterhånden i løbet af 1800-tallet kom ind som et upersonligt mellemlid mellem kapitalejer og låntager og bragte de første en enkel og effektiv sikkerhed for pengene og de sidste længere låneperioder og sikkerhed mod tilfældige opsigelser og krav.

Mikkel Rieses eftermæle fra de få, men virksomme år, der var ham beskåret, er uplettet. Han har været dybt fortrolig med sin hjemegn, men synes ikke at have vist større interesse for anliggender uden for hans private sfære. Når dadelværdige forhold f. eks. vedr. skolen forebragtes ham, tog han affære og fik forholdene ordnede, men uden at gå hårdt til værks. Han synes at have haft interesse for tidens rørelser og at have læst en del. Hans vennekreds har været spredt og i det væsentlige uden for den snævre hjemby: Jes Bjorholm i Ørderup, en Raben i Odense, C. Philip Møller i Kastrup optræder oftest i de bevarede breve. Der var bøger i hjemmet i følge et sirligt katalog, skrevet af hustruen Anne Marie Kjær fra Ørderup. Der har været lagt vægt på børnenes uddannelse og opdragelse både før og efter hans død. Af mange enkeltheder mærkes et stærkt familiesammenhold og megen åbenhed over for omverdenen. Faderen rejste meget, og folk kom og gik i det gæstfrie hjem. De tre sønner var kun 13, 12 og 10 år, da Mikkel Ries døde; men det kan med sikkerhed eftervises, at han tidligt har søgt at opdrage til ansvar over for gård og familie og forståelse for handel og penges natur. Men som så ofte i sådanne hjem, var det moderen, der var mest betydende i forholdet til

børnene, også fordi hun altid var hjemme. De skrev i voksen alder de mest hengivne og smukke breve til hende. I indbydelsesbreve fra slægt og venner bevidnes hun den mest udsøgte respekt og hengivenhed.

Mikkel Ries døde som kun 40-årig og så fjernt som for mere end 140 år siden. Hans person og levned kunne tilkomme en langt udførligere beretning. Den kunne sammenholdes med andre samtidiges. Mikkel Ries var i al sin velstand og med al indflydelse ingen sognekonge, der interesserede sig for det afgrænsede og bestemte alt dér. Han var heller ikke manden, der som Thomas Høyer i Agerskov, slægten Refslund i Bovlund, slægten Thomsen i Roost og andre kom til at formidle andet end penge mellem hjemstavn og omverden. Han var præget af den megen farten og kendte verden uden for Verona, men til forretningsmæssig fordel. Det rummelige og forståelsesfulde skinner ud af hans papirer. Han har været den søgte hjælper og rådgiver; men hans rolle har jævnligt været den uengagerede tilskuers. En vejledning kunne gives, et problem analyseres, men så måtte folk selv om resten. På en ø i verden: Den store gård, i velstand, men flid og sammenhold, var det ikke sært, at slægten fik et legendarisk præg gennem mere end 100 år.

Mikkel Rieses navn var længe efter hans død et begreb langt udover hans Stenderup hjemstavn. Da Marten Refslund Poulsen i erindringsværket *Minder* i 1950 skulle beskrive det gamle englandbrug nævnte han Mikkel Rieses gård i Stenderup som eksempel. Da havde Mikkel Ries været død i mere end 100 år, og hans slægt var uddød på stavnen; men hans navn var og høres endnu knyttet til den store gård.

I roligt uskiftet bo – Anne Marie Ries, født Kjær, af Stenderup og hendes skifte med fem børn.

Mikkel Ries af Stenderup døde den 2. maj 1833 efter en sygdom, hvis art og længde ikke kendes. I april måned samme år forsøgte han på et simpelt ark brevpapir at bistå hustruen for sidste gang: »Skulle jeg imidlertid i denne sygdom ved døden afgå – Du min gode kone. Sørg for, at børnene bliver godt opdraget og vænt til arbejde, thi lediggang virker ubestandighed.«

I den saglige tekst spores kærligheden til hustru og børn, og i

dødens nærhed træder Mikkel Ries frem som et sjælsstort menneske.

På den store gård lå næppe fast gæld; men der fandtes en løs gæld omkring 1200 rigsbankdaler og tilgodehavender på 350. Det synes imidlertid, som om Mikkel Ries i de sidste år i overvejende grad havde helliget sig pengeforretninger, og at gårdens drift havde lidt herunder. Engbrugets komplicerede system af overrisling og udgrøftning beskrives som »i støkker«. Gårdens besætning var ved dødsfaldet unormalt lille, og konjunkturerne endnu vanskelige. Langt større vanskeligheder voldte dog den afdødes omfattende bankforretninger, der talmæssigt ikke kan opgøres nøjagtigt, men som formentlig har andraget mellem 4.800 og 6.000 rigsbankdaler, et betydeligt beløb for den tid. Mikkel Ries havde arbejdet med lånt kapital, der nu ved hans død overvejende blev opsagt. De tilsvarende udlån forsøgtes naturligvis tilsvarende opsagt og inddraget; men den sidste proces viste sig langt vanskeligere end forudset. Der blev lidt tab på et par skyldnere, og andre bad om udstrakt henstand. Anne Marie Ries løb således ind i en klassisk likviditetskrise uden at være insolvent. I nøden søgte hun hjælp hos Ørderupbønderne Wilken Nissen og Jes Bjorholm samt sognepræsten Jørgen Bjerregaard i Toftlund, der alle forstrakte hende med penge og troligt bistod hende i vanskelighederne. Endnu syv år efter mandens død måtte hun arbejde med vekslere for betydelige beløb.

Disse tunge byrder og gårdens drift hvilede hårdt på Anne Marie Ries. Børnene måtte tidligt træde til, både med hårdt arbejde på gården og tidligt ansvar; men en stor styrke lå i familiens harmoniske samliv og sammenhold. I mange breve til og om hjemmet omtales hun med den største respekt, og børnenes breve og erindringer ånder dyb kærlighed til deres betydelige moder. Om de to ældste sønner Lorens og Andreas skriver hun ved en lejlighed, at de i en ung alder kun har kendt arbejde, men at de tidligt var landbrugs- og handelskyndige. Skolelæreren i Stenderup, H. J. Lagesen, senere den ældste søns svoger, bistod med privat undervisning af børnene, der alle fik udmærkede skolekundskaber. Den tredje søn, Klement Christian, kom i farverlære i Åbenrå og blev senere stamfader til den kendte Riesslægt i Åbenrå. Datteren Anna døde som barn. De to andre piger Magdalene og Elsie kom i

gode hjem i Nordslesvig og endog i det gamle land. Elsbe blev siden gift med købmand Hans N. Paulsen i Åbenrå.

Omkring 1840 bedredes landbrugskonjunkturerne, og gælden fra Mikkel Rieses bankforretninger var afviklet. Gårdens drift var inde i god gænge, og det store kvæghold genskabt. Familien begyndte at ånde lettet op.

Som naturligt var, hensad Anne Marie Ries i uskiftet bo. I 1842 var den ældste søn Lorens så vidt, at han skulle aftjene sin værnepligt, og det er da muligt indirekte at gøre status over familiens forhold. I en ansøgning til kongen beder enken om, at Lorens må fritages for militærtjenesten. Hun anfører da, at Lorens 22 år gammel, bestyrer gårdens drift, og at den næstældste Andreas hjælper hendes gamle fader på dennes gård i Ørderup. Den tredje søn er i lære, og pigerne endnu umyndige. Hun beder om, at Lorens må anses for gårdmandsenkes eneste søn, og at hun ikke har råd til at leje en stedfortræder for ham, da pengemangelen er stor. Det er imidlertid en klassisk undervurdering, og ansøgningen imødekommes da heller ikke. Den 14. marts 1843 indkaldes Lorens Ries til tjeneste ved 10. infanteribataillon i København.

Anne Marie Ries og hendes børn skulle imidlertid opleve endnu en stor vanskelighed, der varede fra 1845 til 1847, og som føltes særlig bitter, fordi den delvis beroede på uvenners giftige intriger. Naboen på den store gård, der nu hedder Stauninggård, men som dengang kaldtes Stenderupgård, var da Bohe Møller. I tidens røre bekendte han sig som ivrig slesvig-holstener og kom i et stærkt modsætningsforhold til den danske Riesslægt. Der opkom flere stridigheder, der gik rettens vej. Arten af disse har ikke kunnet udfindes, men af senere magelæg de to ejendomme imellem kan ses, at der har været problemer med vej-, skel- og græsningsrettigheder. Bohe Møller indklagede Anne Marie Ries for herredsret og amtshus, og den 19. juni 1845 gav hun sønnen Lorens fuldmagt til at repræsentere hende i alle henseender for ret og amtstue. Udfaldet af retstvisten kendes ikke, men indirekte nævnes Lorens' forstandige og selvbevidste optræden i retten. Fra 1844 havde herredsfogeden i Nørre Rangstrup herred været Friederich Ahlmann, der var overbevist slesvig-holstener og i de få år indtil 1848 sjælen i den tysksindede bevægelse i herredet sammen med ridefoged Riedell. Meget tyder på, at konfrontationen mellem de to Stenderup-

slægter har udartet sig til et nationalt modsætningsforhold, og at Riesslægten derved har fået et spændt forhold til Ahlmann.

Mange af den efterfølgende sags enkeltheder er ukendte; men i efteråret 1846 fordrede amtshuset i Haderslev, at sønnen Lorens skulle tage fæstebrev på gården i Stenderup, og hans protest underkendes. Den 26. okt. 1846 udstedte amtmanden Fr. Johannsen derfor fæstebrev til Lorens Ries efter hans fader Mikkel Ries på en 3 ottingsgård i Stenderup. Allerede den 11. november samme år tilpligtede herredsfogeden enken Anne Marie Ries at skifte mellem de 5 børn, der var levende. Fogdiets brev er ikke alene koldsindigt krævende, men den frist, der levnes til at gennemtænke og forberede et så betydningsfuldt skridt, ansættes til kun 11 dage, og inden da skal enken have udpeget formyndere for de umyndige børn. Et skifte forudsatte registrering og taksation af ejendommens værdier, hvoraf jord, en del af bygninger og beslag samt en del af gælden henhørte under fæstet, medens alt andet var til deling med fæstearvingens søskende. Ahlmanns person er vanskelig at bedømme i det nu følgende spil; men de meget korte tidsfrister, han gang på gang består på og delvis fremtvinger, kan kun betegnes som chikane.

Dette offentlige krav slog ned som et lyn i familien Ries. Allerede den 14. november sendte den i skolelærer Lagesens håndskrift og ved Wilken Nissens bistand indvendinger mod det retslige krav og anførte, at dersom fæstearvingen skulle tage værdierne efter den nuværende gunstige tid, ville han komme så dyrt hen, at han ikke kunne bestå i en ugunstig tid. Sådanne synspunkter har offentlige myndigheder imidlertid altid smilet af, og familiens brev affærdigedes kort. Derefter søgte familien bistand hos kyndige venner i Toftlund sogn, hos den allerede ansete Thomas Chr. Høyer i Agerskov og formentligt hos en af herredsfogdiets embedsmænd, der underhånden må have bistået familien. Disse hjælpere slår straks ned på det svage punkt i herredsfogdiets krav: at skifte i uskiftet bo forudsætter, at en af de myndige arvinger har krævet det, eller at deres omstændigheder ved fraflytning, giftermål o.l. er sådanne, at værdierne bør fordeles. Dette har ikke været tilfældet her. Myndige og umyndige bor alle hjemme og ingen er gifte og rettens indgriben er sket »ex officio« uden anden anledning. Der indgaves straks en foreløbig klage, og en advokat Gottfrieding i

Haderslev engageredes til fremover at føre sagen for familien. Advokaten indgav en formelig »protestation« med anmærkning om, at dersom herredsretten afviste denne, skulle den automatisk appelleres til den slesvigske overret i Slesvig.

Familien blev meget hurtigt klar over, hvor store vanskeligheder et skifte kunne medføre. I 1833 havde der endnu været deflationstider mod nu i 1845/46 opgangstider. De værdier, der var skabt i de forløbne år med konjunkturerne delvis i ryggen, var Lorens' fortjeneste. Skulle de nu deles, kunne man risikere at skulle genkøbe disse dyrt. Det var, hvad det var; men tabte han modet overfor nye byrder, stod hans moder stadig med en stor gård, der kun kunne drives på sønnens arbejdskraft, og tilmed endnu med umyndige børn. Det lykkes familien, trods Ahlmanns indædte modstand, at opnå henstand med registrering og taksation i to måneder, og amtshus og overret var ikke vel tilmode, da sagen forelagdes, og der anordnedes særlige undersøgelser af dennes detaljer. Ahlmann opretholdt imidlertid herredsrettens synspunkt, at skifte skulle ske, og den endelige afgørelse faldt derfor ved overretten i Slesvig i maj 1847 efter gentagne udsættelser af herredsrettens krav. Forholdet med de myndige arvinger, der ikke ønskede skifte og blev bistået af de umyndiges formyndere, har været ret enestående, og familien stod juridisk stærkt med henvisning til bestemmelserne om uskiftet bo og formynderskab fra 1742.

Den 4. maj 1847 resolverede Den Kongelige Slesvigske Overret på Gottorp Slot imidlertid, at herredsrettens kendelse skulle stå ved magt, omend med lempelser med hensyn til de værdier, der henhørte under fæstet, og de, der som privatejede skulle arveretligt fordeles. Det pålagdes familien Ries at lade registrering og taksation ske fyldest, og i juni samme år blev sådant da foretaget, og allerede den 17. juli 1847 gav enken Anne Marie Ries sammen med myndige og umyndige børn Lorens Ries skøde.

I det meget omfangsrige skøde påtager køberen sig al kendt og ukendt, fast og løs gæld på ejendommen. Han udløser alle levende søskende med penge, møbler, klæder og ophold, for så vidt de endnu bedst kan bo på gården. Moderen sikres en udførligt beskrevet og omfattende aftægt, herunder bolig i det såkaldte ovnhaus. En gammel pige, Maren, der tro havde tjent familien også i Mikkel

Rieses tid, blev sikret bolig, ophold og hjælp i sygdom. Teksten er udførlig og forretningsmæssig. Familien har holdt masken, da den nødtvungent var gået til biddet og nu måtte bede rettens »officials« udfærdige og bevidne dispositionen. Men indirekte spores en næsten middelalderlig følelse for stavnen som grundlag for slægtens eksistens, der også omfattede pligter overfor tyende og til familien knyttede. Hvem der slutteligt var skødehaver var vel af betydning, men ikke altafgørende. Slægtens vel og stavnens opretholdelse gik forud.

En grundig gennemlæsning af skødeteksten lader formode, at familien har haft særdeles kyndige rådgivere. Den store aftægt, hvis udnyttelse moderen jo sluttelig selv var herre over, var en god ventil, der tillod regulering af gældens tyngde. Det kan skønnes, at en væsentlig del af gårdens værdier sluttelig er henført under fæstet, hvoraf der skulle svares en årlig afgift, men som ikke skulle købes. En bedømmelse af gårdens endelige købesum er ikke let; men de byrder, Lorens Ries påtog sig, var ikke ubetydelige. Senere erindrede han gårdkøbet som noget, der havde tynget ham. Den flittige og måske selvbevidste unge mand havde pludseligt følt omverdenen som noget fjendtligt og krævende, og han følte sig vel noget modløs overfor de mange pligter, der nu alene påhvilede ham. Året efter kom Treårskrigen og inflationerede alle priser op. Byrderne lod sig let bære. Men på egnen blev sagen ikke glemt med det samme. Herredsfogedens handle måde følte nævenyttig. Det kunne glemmes; men at plage en enke i så store anliggender med tidsfrister på nogle få dage, følte simpelthen som retsdrejning, og harmen var stor. Der blev koldt omkring rettens embedsmænd, og i marts 1848 blev Ahlmann og Riedel bortjaget og fik ikke senere lov til at vende tilbage. Hele herredet sluttede op omkring H. A. Krügers og kaptajn Jagds friskarebevægelse. Vandene var skilt. År efter sad Ahlmann i meget vanskelige forhold i Krempe i Holsten og klagede sin nød for H. A. Krüger og Thomas Chr. Høyer. En Korrespondance med Krüger er gengivet i Morten Eskesens: Hans Krügers Saga, hvor Ahlmann belyser sin stilling i det nationale røre. Han var givetvis en dygtig jurist, og i korrespondancen træder han heller ikke frem som nogen dårlig mand. H. A. Krügers vrede kunne være som en byge brosten; men hans storsind var uomtvisteligt, og han hjalp den landflygtige. Ahlmanns rolle i dette

spil er vanskelig at bedømme: En jurist, der kunne se paragraffer, men ikke ret? Eller redskab i en intrige, der kunne karakteriseres hårdt? Høyer var en stiltfærdig mand, men kunne være glasklar: Han svarede Ahlmann: »At hensigten helliger midlet anses ikke for anerkendelsesværdigt. At midlerne, uanset deres juridiske rigtighed, skulle kunne hellige hensigten, næppe ejheller.« – Så var det sagt.

Anne Marie Rieses lange tid i roligt, uskiftet bo, som hun selv kaldte det under retsstriden, var forbi. På Riesernes ø i verden, gården i Stenderup, havde man måttet bøje sig, men ikke mistet sammenholdet. Alt efter rimelighed, som skødet sagde. Anne Marie Ries døde i 1868, agtet og elsket til sin dødsdag.

Lorens Ries kom til at sidde i 47 år som ejer af gården indtil 1894, og i hans tid nåede slægten Ries zenith.

Lorens Ries og tiden efter ham

Lorens Ries var født i 1820 og døde 1900 i Åbenrå efter at have siddet som ejer på slægtsgården fra 1847 til 1894. Fra hans tid foreligger så mange dokumenter, breve og optegnelser, at en udførlig biografi ville være mulig, omend med lakuner.

Fra hans unge år findes intet fotografi, derimod et fra omkring 1880, der viser et skeptisk, nærmest mut ansigt med opmærksomt betragende øjne. Han skulle for tidligt være voksen, skrev hans moder ved en lejlighed, og det er nok tænkeligt. De tidlige pligter efter faderens død i 1833, da han var 13 år gammel, og de store problemer han på moderens vegne måtte udstå 1845–47, gik ikke sporeløst hen over ham. Han tiltrådte ejendommen med en følelse af mismod, og han bevarede livet igennem en skeptisk, afventende holdning over for meget omkring sig. Han var ingen heftig natur, men på vagt i alle forretningsanliggender og gav jævnlige råb for usødet. Han blev en meget forretningskyndig mand, men sikkert også en koldsindig mand med ar på sjælen. Hans børn fandt ham siden vanskelig at komme i kontakt med.

Sammen med broderen Andreas, der siden arvede morfaderens ejendom i Ørderup (nuværende Poul Rossens) deltog han i frihedsrøret i 1848, og begge brødre var alle dage danske. Men ellers helligede Lorens sig en årrække gården. Den var i hans lange liv en

basis, der skulle være i orden, uanset hvad han ellers indlod sig på. I 1850-erne ses han som deltager i adskillige jordhandler i kompagniskab med vennen Anders Th. Refslund på Løbækgård i Ørderup. Formålet har primært været en bedre arrondering af hans egen ejendom, men også fortjeneste ved udstykning og frasalg. Tilfældet ville, at hans gamle modstander Bohe Møller da var i vanskeligheder. Et stort byggeri på dennes gård var finansieret i sydslesvigske og holstenske adels- og advokat kredse i 1840-erne, og Møller

Ægteparret Lorens og Marie Ries, født Refslund. (Privat eje)

evnede ikke at efterkomme de betydelige forpligtelser, der i 1855 førte til en opsigtsvækkende tvangsauktion. Prioritetshaverne var en baron von Heintze på Nienhof i Holsten, senator I. G. Marcussen i Slesvig og advokat P. Hansen i Flensborg. Umiddelbart efter auktionen afkøbte Lorens Ries og Anders Th. Refslund de tre Bohe Møllers tidligere gård og skaffede øjensynligt med lethed de betydelige summer, der var tale om. Der har næppe været tale om nogen gengældelsehandling, men kun om en forretningsmæssig disposition. Denne ejendom og andre vides at have bragt betydelig fortjeneste. Som et kuriosum kan nævnes, at vel lå Stenderup i Haderslev amt; men flere af byens ejendomme hørte dog som et levn fra en kirkelig fortid til Løgumkloster amt, der havde afløst det tidligere Løgum Kloster, og flere af disse handlers skøder er lyst i Løgumkloster.

Lorens Ries synes kun i ringe grad at have interesseret sig for den afdøde faders bankforretninger. Der gjorde derimod broderen Andreas, der i denne henseende førte slægtens interesser videre. Han var Agerskov Sparekasses første indskyder i 1863 med 2.000 rigsdaler, og i 1872 var han drivkraften bag oprettelse af en sognesparekasse i Toftlund, der i mange år havde domicil i Stenderup. Lorens Ries drev gården solidt, græssede en stor besætning, pløjede efterhånden lidt mere op, begyndte med kunstgødning og bedre plove. Bygningerne fik en stor forbedring i 1857; men tvungen til den helt intensive drift var der ikke. Der var indtægter uden for landbruget.

Efter indlemmelsen i det preussiske rige kom Slesvig ind bag de tyske toldmure, der år efter år voksede og blandt andet tilsigtede et produktionsdygtigt landbrug, der kunne brødføde den store befolkning i fred og især i krig. Trods periodiske kriser var årene fra 1870 frem til 1914 gode landbrugstider i Nordslesvig. Stigende kornpriser bevirkede megen nyopdyrkning, store drænsarbejder og udvidet brug af kunstgødning for at skabe kornjord; men også landsdelens gamle erhverv, kvægholdet, havde opgangstider. Markederne i de store nordtyske byer havde brug for tilførsler, som det lønnede sig at producere til. Der opkom derfor et stort behov for opkøb og formidling af kvæghandel. Lorens Ries slog ind på denne vej og udviklede sig fra midten af 1860-erne til en af Nordslesvigs største kvæghandlere. År ud, år ind færdedes han på

hesteryg med pengeakten om livet over hele Nordslesvig. Hans lommebøger fra 1870- og 80-erne rummer næsten hver dag notater om køb og salg, ofte i store partier. Hans organisationstalant må have været stort. Tilliden førte kunderne til ham; men forsendelserne, afregningerne og kontakten til solide aftagere synes at have været ordnet med utrættelig påpasselighed. Breve, telegrammer og løse sedler vidner om hans forbindelser til store handelshuse i Hamborg, Husum og endog England og lejlighedsvis Danmark. En enkelt markedsberetning dateret 14. okt. 1872 fra det store tyske firma G. Hagedorn & Co's London kontor slutter næsten ydmygt: »Hoffentlich denken Sie vor Schluss der Saison noch an mich«. For et enkelt år kan opgøres en omsætning på mere end 1800 dyr, og der har givetvis været endnu større tal.

Et indtryk af Lorens Rieses besætning og handel har indirekte kunnet fås gennem dyrlæge Rasmus Bjorholms efterladte regnskabs- og notesbøger, hvor Lorens Ries optræder fra 1876 til 1894 som dyrlægens største kunde. Det samlede antal konsultationer løber op i mange hundrede, dels på gården i Stenderup, dels ved tilkaldelser til opkøbt kvæg nær og fjern. De sidste særligt i årene 1876–1888.

Det kan skønnes, at Lorens Ries har arbejdet udelukkende på egen kapital og hverken benyttet prioritetsoptagelse eller bankkredit af betydning, men da han i 1870-erne søgte tilknytning til et pengeinstitut, var det mindre den lokale sparekasse end banker på østkysten og muligvis længere nede i Tyskland. Han måtte have en tidsvarende betjening med udenlandske betalinger, veksler og garantier. En forbindelse til Den Nordslesvigske Folkebank i Åbenrå kan konstateres, muligvis også til Haderslev Bank, som venen Anders Th. Refslund benyttede.

I 1851 var Lorens Ries blevet gift med Marie Christine Refslund af den tysksindede Refslund eller Revslund slægt i Stenderup. I ægteskabet var der to sønner og fire døtre, der fik vidt forskellige livsskæbner. Fra talrige breve børnene imellen er det muligt at danne sig et indtryk af et storbondehjem sidst i 1800-tallet, indirekte også af den brydningstid landsbyen Toftlund da var inde i. Byen blev fra 1880 en lille hovedstad i midtlandet med en stor embedsmandsstand og mange tilflyttere.

Hjemmet beskrives i disse breve som autoritært og præget af

faderens hyppige fravær. Der blev ofret meget på børnenes uddannelse. Den ældste søn Andreas studerede til tysk læge og bosatte sig senere i Flensborg, hvor hans efterkommere endnu lever. Meget af undervisningen skete ved huslærer, der i reglen var tyskkuddannet uanset hjemmets danske indstilling. Pigerne lærte husførelse i gode hjem, bl. a. hos pastor Tiedje i Skrydstrup. Senere blev den ældste datter, Anna, gift med Henrik Jessen Refslund på Løbækgård i Ørderup, der var indbegrebet af danskhed. To af pigerne blev gift i Tyskland. Den yngste Pauline forblev ugift og passede senere forældrene på deres gamle dage. Den yngste søn Niels Petersen Ries var udtalt dansksindet og fik senere gennem sit ægteskab med Johanne Mygind fra Øster Lindet forbindelse til grundtvigske frimenighedskredse. Hos flere af børnene spores et rastløst element. Slægten var i opbrud.

Lorens Ries forblev dansksindet og forholdt sig afvisende over for den tysksindede svoger H. P. Refslund i Stenderup og hans meningsfæller. Men til hjemmets vennekreds hørte flere tyske embedsmænd, blandt andre amtsdommer Storm i Toftlund, søn af digteren Theodor Storm. Lorens var på én gang udpræget verdensvant og Stenderupbonde; men ved flere lejligheder har han givet udtryk for, at noget i livet var gået ham forbi. Han havde måttet tage tidligt ved. Det var aldrig blevet til længere ophold i Danmark, højskoleophold og læsning. Han havde kun pengeforstanden at byde på, og forældrene følte sig ensomme. På hjemegnen stod der glans om hans store gård og position; men han fik ikke som broderen Andreas betydning for by og sogn. Denne havde arvet moderens noble og hjælpsomme sind, hvor Lorens måtte forblive den ensomme.

Først i 1894, da Lorens var 74, afstod han gården til den kun 22-årige Niels og bosatte sig som rentier i Åbenrå, hvor han havde forbindelse til broderen Klements efterkommere. Niels Petersens Rieses billede er meget varieret. En søster har i et brev nævnt, at mange fandt ham genial; men for hende var han en forkælet dreng. Han havde arvet faderens handelstalant, men ikke oplevet dennes hærdende ungdom. Om han var den berømte spreder, der efterfølger slideren, sparereren og samleren, tilkommer ikke os at dømme; men en trang til spænding har givet ligget i hans karakter. Han mindes som en rask, velbegavet og meget charmerende mand,

der kunne underholde et selskab, så det længe huskedes og med en sjælden evne til at udtrykke sig kort og bramfrit. Bemærkninger, han har ladet falde for firs år siden, huskes endnu. Enkelte nulevende, der har tjent hos ham, husker hans lune og vid, men også at han var præget af uro og måske overmod. Han levede sikkert noget hårdt; men der var også nok at tage af. Han var kendt for hurtig og dristig kørsel med urolige heste, og det blev hans skæbne. Hans tragiske endeligt fængslede længe efter sindene, og med fejl og fortrin mindedes han altid som en usædvanlig mand.

I begyndelsen af oktober 1904 holdt han med hest og vogn ved Stenderup smedie. Derefter er enkelthederne omstridte, om hesten slog op, eller en skagle knækkede og brækkede hans ene ben. Han fik et svært sår, som gav stivkrampe. Han blev lagt i en kassevogn med halm og i huj og hast kørt til Kreiskrankenhaus i Haderslev, hvor man amputerede benet. Hans tilstand var fortsat alvorlig, og flere gange opsatte han og hustruen Johanne testamente, der kendes. Det er gribende ud af den tørre tyske notarialtekst at fornemme den raske og stolte mands resignation. Døden kom den 28. okt. 1904, og han var kun 32 år gammel.

Gammel tid målte den afdødes betydning og det indtryk, en dramatisk livsskæbne og død gjorde på samtiden, på gravfølgets størrelse, f. eks. antallet af hestekøretøjer. Rentier Sophus Hübschmann i Toftlund så som lille dreng Niels Petersens Rieses følge strække sig hele vejen fra gården i Stenderup med den ældgamle Stenderup kirkevej til Toftlund kirke. Der skal have været omkring 160 køretøjer. Han blev begravet i Riesernes gamle gravsted på Toftlund kirkegård, og på hans grav sattes en brudt søjle. Lorens Ries var død i 1900. Moderen fulgte efter den 1. maj 1906. Begge blev begravet i Åbenrå, hvor de havde tilbragt deres sidste år. Johanne Ries overlevede sin mand i mange år, sidst i Øster Lindet. Hun skildres som en smuk og indtagende kvinde. Ægteskabet var barnløst.

Riesernes gård blev derefter købt af Peter Rossen fra Gestrup, der måtte opleve første verdenskrigs forarmelse og de vanskelige tyvere. 1926 brændte gården, og dens genopbygning i herregårdsstil var et særsyn og er nok stadig egnens stateligste gårdbillede. Efter Peter Rossens død i 1931 overtog Handelsbanken gården og solgte i 1934 til Jørgen Ludvigsen fra Sandet, der i 1938 gav gården navn

*Johanne Ries, født Mygind, foran hoveddøren til Riesernes gård i Stenderup.
(Privat eje)*

som Enggården. En ny sliderslægt var på den gamle gård og fik med årene også den sande landmands livsløn: at se det gå fremad år for år. Driften var nu gængs. Fortidens høavl og studehold forsagedes til fordel for det alsidige landbrug. I 1971 afstod Jørgen Ludvigsen gården til sønnen Christian Ludvigsen.

Den sidste rest af Riesernes ø i Stenderup var slægtens gravsted på Toftlund kirkegård, men også det er nu sløjfet. De udviskede tavler på de gamle grave og den brudte søjle minder ikke mere om slægten og dens saga.

Slægten Ries i en national brydningstid

Lorens Ries og hans søskende var danske. Deres børn kom til at leve i en national brydningstid op til første verdenskrig, og den gik ikke sporløst hen over dem. Det kendteste navn af dem er nok senatoren Thomas Ries, hvis politiske brevskrivning blev behandlet af G. Japsen i Sønderjyske Årbøger 1976. Denne skildring skal dog holde sig til Lorens og Maria Christine født Refslunds seks børn, der alle forlængst er døde. Kilderne er først og fremmest sønnen Andreas Christian Ries' barndoms- og ungdomserindringer.

ger, der er nedskrevet omkring 1940. Dernæst en mere eller mindre tilfældigt bevaret korrespondance mellem de seks søskende og endelig en række mundtligt gengivne erindringer fra slægtninge og tjenestefolk, der levede indtil for få år siden.

Ud af disse kilder kommer billedet af den store gård, der hvilede i sig selv. Piger, karle, dyr, livet på landet. Det regelbundne liv. Den store have. Høslettiden. De få rejser til bys: Toftlund, Åbenrå og en enkelt gang til Flensborg. De store stuer med Green ur, mahognichatol og statelige sofaer. Porcelæn og sølvtøj på de festlige borde, når den vidt forskellige bekendtskabs- og vennekreds kom på besøg. De mange danske dag- og ugeblade. Husmoderen, der erindres af tidligere tjenestefolk for god og rigelig madlavning og mild overbærenhed. Øverst i tavs lidt tvær majestæt familieoverhovedet, Lorens Ries. Jævn af væsen og levemåde, men med penges stille respekt om sig, og gnavent ventende at alt skulle gå efter hans hovede.

Hustruen var ud af den tysksindede Revslund slægt. Hendes broder Peter Revslund, der ejede en gård i Stenderup, karakteriseredes af Andreas Christian Ries som »sehr eigenwillig. Frühzeitig und intensiv deutsch«. Nok til at den kompromisløst danske Lorens Ries afbrød enhver forbindelse med ham.

Ældst af børnene var datteren Anna (1855–1931), siden gift med Hendrik Jessen Refslund. Ifølge alle søskendes udsagn var hun den, der lignede faderen mest af sind og skind, og hun var så længe han levede hans fortrolige. Mange år efter huskede den ene og den anden af børnene med fortrydelse, hvor meget faderen havde talt med Anna og hvor lidt med dem. Hun var uomtvisteligt dansk, og som flere af hendes søskende ændrede nationalt sindelag eller flyttede til Tyskland, afbrød hun forbindelsen med dem.

Derefter fulgte to drenge, der døde som små, og i rad tre piger. 1869 fødtes sønnen Andreas Christian Ries og slutteligt Niels Petersen Ries i 1872. Datteren Pauline forblev ugift og blev boende hos forældrene, også da de flyttede til Åbenrå. Hun var en af de tro sjæle, der efter tidens skik, ofrede sig for forældrenes pleje på de gamle dage. Andreas Christian Ries kaldte hende tysk. Søsteren Maria Laura beretter i et brev, at faderen »duldete kein deutsch im Elternhaus«, og at hun var dansksindet.

Næste søster var Mikelia, der fik en meget bevæget livsskæbne.

Gang på gang omtales hendes skønhed og strålende livfuldhed, der lod hende gå ind i folk med træsko på. Hun var gift tre gange. Første gang med Martin(?) Andresen, broder til den kendte indremissionske pastor Carl Andresen i Agerskov. Efter hans tidlige død giftede hun sig anden gang med en gymnasielærer Juhl ved Latinskolen i Haderslev. Det sidste ægteskab var med en Oberstudienrat Stölting i Hamborg. Hun havde kælenavnet Tante Kille og blev flittigt opsøgt af nevøer og niecer, der længe mindedes den muntre, fordomsfrie stemning i hendes hjem. Hendes nationale sindelag kendes ikke; men hendes bohèmesind har næppe fæstnet sig ved sådant, efter at hun flyttede fra Nordslesvig.

Derefter fulgte Maria Laura, der blev gift med en tysk embedsmand Hempel. Han gjorde en stor karriere og endte som Regierungsrat i Baden, hvor hun som enke tilbragte de sidste år i Sankt Blasien i Schwarzwald. Hun og hendes mand havde ry af gode økonomiske kår og en fornem, men stilfærdig levevis. Hun kaldtes den kloge søster, og i flere breve træder hun frem som et begavet og afklaret menneske. I brevene mindes med en blanding af kritik og vemod barndomshjemmet, forældrene, de to brødre og forholdene i det fjerne Nordslesvig for mange år tilbage. De nationale forhold var noget fjernt og overlevet for hende.

Under børnenes opvækst holdt ægteparret Ries i reglen huslærer efter tidens skik. Det var i nogle år en dansk frk. Emmy Nybro; men ejendommeligt og uden kendt grund blev hun i slutningen af 1870-erne afløst af tyske lærere. Motivet har sikkert været, at børnene skulle have en uddannelse, der kunne bruges i det land, de nu levede i. Alligevel kan dette forhold undre, Lorens' danskhed taget i betragtning; men der har øjensynlig ikke været tanker om at søge uddannelse i Danmark. Efter konfirmationen kom pigerne i huset hos den kendte pastor Tiedje i Skrydstrup for at lære praktisk husførelse og »Benimm«. Dermed var der lukket op for en tysk påvirkning ind i det ellers så aflukkede danske hjem.

Havde der været bonde i sønnen Andreas Christian Ries, havde der måske siddet en Ries på gården i Stenderup endnu; men hans lyst stod til bogen. Han voksede op i hjemmets danske sindelag, som han senere omtalte med stor loyalitet og forståelse. I 1885 kom han på Latinskole i Flensborg, og fra første dag synes han med liv og sjæl at have indstillet sig på en tysk akademisk uddannelse. Efter en

glad og flittig studietid og nogle års praksis nedsatte han sig i 1900 i Flensborg som praktiserende læge. Han blev gift med Anna Katharine von Hielmcrone og blev boende i Flensborg til sin død i 1946. Under alle omskiftelser forblev han bevidst tysksindet. Han omtales som en dygtig læge og et meget tiltalende menneske. I Flensborg boede medlemmer af familien Paulsen fra Åbenrå, som hans faster Elsbe var gift ind i. De hørte til byens fremtrædende danske. Fru Aje Rolskov, et barnebarn af Lorens Ries, besøgte begge familier gennem mange år og omtalte dem som sine danske og tyske fætre.

Endelig var der den yngste søn Niels Petersen Ries, hvis livsløb er beskrevet. Han tilbragte barndom og den meste ungdom i det danske hjem. Hans hustru var af den dansksindede, grundtvig-prægede Mygindslægt fra Øster Lindet. Gennem hende fandt han over til Bovlund Frimenighed. Hans danske sindelag har været det nedarvede og selvfølgelige.

Sindelagsbrydninger inden for den enkelte familie under Fremmedherredømmet var jo ingeniunde usædvanlige. Hvad der i familien Ries' tilfælde må interessere er den rodløshed og fremmedartethed, der i løbet af få år afløste noget, der måtte synes så grundmuret og rodfæstet. I den modne alder synes de seks søskende næsten ikke at have kendt hinanden. Jævnligt spores i brevene ikke alene ligegyldighed, men antipati. Barndomshjemmet havde ikke magtet at bibringe nogen følelse af fællesskab. Kun den glade Tante Kille kunne løse op for noget af det følelsesbundne, når hun en enkelt gang viste sig hjemme eller hos søskende. Den stive Lorens tøede op, og selv den myndige Anna på Løbækgaard kunne ikke stå for hende.

I 1947 sendte Maria Laura Hempel et kondolencebrev til læge Hans Ries i Flensborg i anledning af faderen, Andreas Christian Rieses død. Hun mindedes da barndomshjemmet: Der var koldt hos os. Mellem os og forældrene var der en stor afstand. Trods det var det et hjem med meget godt og stor frihed; men vi talte for lidt sammen. Siden klagede forældrene over, at vi aldrig fortalte dem noget. Men det havde de ikke lært os som små, og nu kunne vi ikke mere lære det. Far var aldrig hjemme, og mor havde så meget at gøre. Vi måtte gøre, hvad vi ville, men ikke volde besvær.

At forstå alt, er at tilgive alt. Lorens Ries blev så tidligt faderløs,

og hans unge år havde været kamp og ansvar. Han havde ikke selv fået lov at være barn, som hans moder rigtigt så.

Hans hustru omtales altid som stille. Hun havde ikke noget at skulle have sagt i skyggen af ægtemandens dominerende personlighed. Hvad der manglede i fællesskab om børnenes opdragelse, søgte hun at opveje med en omsorg, der trods al travlhed blev til forkælelse. Den tåltes ringest af den søn, der skulle have ført slægtens gamle stavn videre. – Barndomshjemmet gav kun liden ballast med. De indtryk, børnene mødte senere i livet, blev de alt afgørende.

Slægten Ries er forlængst udslukt på dens hundredårige hjemegn i Toftlund sogn. Efter at dens gravsted på Toftlund kirkegård er slettet, er det sidste synlige minde om den forsvundet.

H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen

I

1888–92

Ved *Harald Jørgensen*

I 1939 fejrede den danske historiske forening sit 100-årsjubilæum og benyttede lejligheden til som festskrift at udsende en publikation indeholdende A. D. Jørgensens breve. I denne brevdugave indgik også et udvalg af A. D. Jørgensens breve til redaktør H. P. Hanssen-Nørremølle. Det drejer sig om 31 breve fra perioden 1889-96.

De modgående breve fra H. P. Hanssen til A. D. Jørgensen er lykkeligvis bevaret. Kort efter A. D. Jørgensens død i 1897 tilintetgjorde hans nærmeste familie det meste af hans privatarkiv, herunder omfattende brevsamlinger, men af en eller anden grund bevarede man den unge sønderjydes breve til den afdøde. På et vist tidspunkt besluttede man at give H. P. Hanssens breve tilbage til brevsriveren. Sammen med H. P. Hanssens øvrige privatarkiv kom hans breve til A. D. Jørgensen til landsarkivet i Åbenrå, hvorfra de senere er blevet afleveret til rigsarkivet og indlemmet i de sparsomme rester af A. D. Jørgensens privatarkiv. Her befinder de originale breve sig idag.

Brevvekslingen mellem den unge sønderjyde H. P. Hanssen og den midaldrende sønderjysk fødte arkivmand og historiker A. D. Jørgensen begynder i slutningen af året 1888 og fortsættes i de følgende år, indtil A. D. Jørgensens død i efteråret 1897. Brevvekslingen dækker således en begrænset årrække; men det var en afgørende periode i Nordslesvigs historie. Efter adskillige års national stilstand gik det påny fremad. Udvandringen var hørt op, den mandlige ungdom aftjente sin preussiske værnepligt og skaffede sig hermed ret til at bo og bygge i hjemstavnen, og i

stigende tal meldte man sig til nationalitetskampen. En række nationale foreninger og sammenslutninger blev grundlagt i disse år, og overalt i landsdelen fremtrådte repræsentanter for den unge generation, som nu gjorde sig rede til at føre den nationale kamp videre. Den unge sundvedbo H. P. Hanssen var en af disse unge, aktive sønderjyder, og gennem hans breve til A. D. Jørgensen får vi et førstehåndskendskab til de nationale initiativer, der blev taget i dette skelsættende tiår af landsdelens historie. Vi præsenteres desuden for et bredt udsnit af de lokale personligheder, der dels var med til at gøre dagens arbejde dels i færd med at forberede sig til en kommende manddomsgerning i landsdelens nationale udvikling. Men først og fremmest fortæller brevene mangt og meget om H. P. Hanssens egen lange og travle arbejdsdag og om hans talrige nationale gøremål. Man kan på nærmeste hold følge, hvorledes ideer og nye initiativer springer frem, men også hvorledes køligt overlæg og praktisk håndlag styrer udviklingen. Den tidsperiode, som brevene dækker, er kort, men der er dog lejlighed til både at opleve H. P. Hanssen i de unge år i Sønderborg, som nyetableret bladudgiver og redaktør i Åbenrå før 1893 og som nyvalgt landdagsmand. Om disse og mange andre begivenheder og oplevelser fra årene 1888–97 giver H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen en mængde nye og værdifulde førstehånds oplysninger.

Den personlige forbindelse mellem A. D. Jørgensen og H. P. Hanssen etableredes, da den 25-årige sundvedbo kom til København i foråret 1887 for dels at uddanne sig videre dels at søge kontakt med københavnske personer, der interesserede sig for nationalitetskampen i Sønderjylland. Når H. P. Hanssen opsøgte A. D. Jørgensen i hjemmet på Lindevej på Frederiksberg, var det i første række for at søge vejledning med hensyn til studier i sønderjysk historie. Men det blev ikke hermed. A. D. Jørgensen var levende optaget af den aktuelle nationale stilling, og det blev derfor ikke blot den unge, der stillede spørgsmål til den ældre, men i ligeså høj grad denne, der udspurgte sin unge landsmand. Alt tyder på, at A. D. Jørgensen meget hurtigt fik interesse for sin gæst, og at han ikke blot betragtede ham som en udmærket hjemmelsmand med hensyn til forholdene i Nordslesvig, men også lidt efter lidt kom til at se ham som den kommende nationale fører i Nordslesvig. I første omgang betroede han ham redaktørhvervet for det lokalhistoriske

tidsskrift, som han længe havde arbejdet på at få grundlagt. Da dette foretagende var kommet godt i gang, meldte der sig nye opgaver, og A. D. Jørgensen var yderst lydhør overfor de mange forskellige nationale initiativer, som H. P. Hanssen og hans nære medarbejdere på den nationale front skitserede i de følgende år. A. D. Jørgensen var ligeledes rede til at gøre en positiv indsats for at fremskaffe de fornødne økonomiske midler, der til enhver tid behøvedes. Der etableredes ikke blot et nært samarbejde mellem de to mænd med hensyn til løsningen af en lang række praktiske problemer, men også et nært og personligt forhold, som begge tillagde stor værdi.

Gengivelsen af brevtteksterne er gennemført med moderne retsskrivning. Udeladelser er markeret med ... Udgiverens tilføjelser er sat i skarp parentes. I samtlige breve er over- og underskrift udeladt og datoer overalt opløst. I brev nr. 1 lyder overskriften: Hr. A. D. Jørgensen og underskriften: Deres ærbødigst forbundne. Allerede i brev nr. 2 hedder det: Kære hr. A. D. Jørgensen og underskriften ændres til: Deres H. P. Hanssen, i brev nr. 3 til: Deres hengivne H. P. Hanssen.

Samtlige bevarede breve bringes enten fuldstændigt eller med visse forkortelser. Kun et enkelt brev er helt udeladt, nemlig et brev dat. 28/3 1891. Der har utvivlsomt foreligget flere breve end de her gengivne. Der er et tydeligt hul i brevrækken mellem 6/6 1889 og 12/1 1891. Det er helt usandsynligt, at H. P. Hanssen ikke skulle have skrevet til A. D. Jørgensen i denne lange periode. I H. P. Hanssens arkiv finder man i hvert fald 3 breve fra A. D. Jørgensen fra 1890. Alene dette beviser, at der må være gået breve den modsatte vej.

Af pladshensyn har det desværre været nødvendigt at standse første del af brevudgivelsen midt i 1892. I en følgende årgang er det tanken at offentliggøre resten af de bevarede breve.

Noterne har til formål at identificere omtalte personer og begivenheder samt at give fornødne supplerende oplysninger, hvor udgiveren har anset dette for nødvendigt.

1.
Sønderborg 21. december 1888.

Igår var jeg i Flensborg og talte med Gustav Johannsen, der lige er kommet hjem fra Berlin.¹ Vi er helt enige med hensyn til tidsskriftet. Da hans tid er meget optaget i den nærmeste fremtid, bad han mig meddele Dem, at han er villig til at være med som udgiver. Jeg kan tilføje, at han efter mit skøn endog sætter særlig pris på at være med. Johannsen er endvidere villig til at skrive en oversigt over de vigtigste begivenheder i 1888 til første hæfte, som også efter hans mening bør udkomme i foråret. Fremdeles mener også han, at alle de sønderjyske medlemmer af kommissionen bør stå som udgivere af tidsskriftet. Og endelig giver han ligesom jeg Dem fuldmagt til at tage, hvem De vil til femte medlem af kommissionen under den forudsætning, at De tiltræder den. Sagen er altså ordnet med Johannsen.

Jessen har jeg ikke henvendt mig til endnu, da han har fordomme mod mig, som vil gøre forhandlingen vanskelig.² Johannsen mente ligeledes, at det ville være vanskeligt for ham at føre forhandlingerne med Jessen til et heldigt resultat, hvorimod han mener, De har bedst udsigt til at kunne føre dem med held. Vi har ingen mening om, hvordan Jessen vil stille sig. Han har efter Johannsens sigende udtalt sig både for og imod. Men hvis tidsskriftets første hæfte skal udkomme i foråret, er det nødvendigt, at vi snart får klarhed over hans stilling, for at kommissionen kan begynde sit arbejde. Johannsen og jeg beder Dem derfor om at forhandle sagen med Jessen i den nærmeste fremtid for at komme til et endeligt resultat.

De talte noget om at få Johannsen til København, inden han atter rejste til Berlin. Jeg vil blot meddele Dem, at ferien varer til d. 9. januar, og at det er hans agt at tage til Berlin omkring ved den tid.³ 5. januar får vi sandsynligvis bestyrelsesmøde i Vælgerforeningen, og da må han overvære det.⁴

2.
Sønderborg 23. januar 1889.

Først gennem Deres brev erfarer jeg, at Peder Skau skal være

medudgiver af tidsskriftet.¹ Jeg kunne nok have ønsket en dygtigere medudgiver, men når Jessen ikke vil, er der ikke mange at vælge imellem, og der er den gode ting ved Peder Skau, at han vil være let at arbejde sammen med. Hertil kommer, at hans navn har god klang i Danmark.

Jeg skal gøre, hvad jeg kan for tidsskriftet og er villig til at overtage den egentlige redaktion og til at være ansvarshavende over for loven- det vil jo være bedst, at en enkelt tager ansvaret, da en retssag hører til mulighederne. Med hensyn til mit honorar erklærer jeg mig på forhånd tilfreds med den afgørelse, de andre udgivere træffer.

Vi bør efter min mening forsøge at få det første hæfte ud i april måned. Der må derfor først og fremmest træffes bestemmelse om tidsskriftets ydre. Jeg har- før jeg fik Deres brev- talt med Jessen om trykningen. Han tilbød at levere hæfterne færdige fra trykkeriet til samme pris arket, som Historisk Tidsskrift leveres for. Papiret bliver lige så godt og formatet det samme. Hvis De nu kunne få oplysninger om trykningsomkostningerne for Historisk Tidsskrift samt sende Jessen en prøve af papiret, antager jeg, at vi vil have let ved at få en overenskomst afsluttet. Også jeg mener, at vi for reklamens skyld må lade det første hæfte trykke i et stort oplag – i mindst 1.000 eksemplarer. Men netop af den grund vil det også være nødvendigt, at det første hæfte ikke bliver et dobbelthæfte.

Jessen sagde forleden, at han kun kunne påtage sig at trykke ét ark ugentlig, og vi må derfor være i stand til at begynde trykningen først i februar.

Så kommer det vigtigste: bidragene. Så snart der er truffen bestemmelse om tidsskriftets ydre, vil Deres Gråstens ældre Historie jo kunne gå i trykkeriet. Det er jo helt unyttigt at lade medudgiverne gennemse den først – så meget mere, som der heller ikke er tid til det.

Trykningen af den skulle gerne begynde om 14 dage. Johannsen skal jeg se at holde til ilden med årsoversigten. Peder Skau er i besiddelse af Laurids Skaus efterladenskaber, og deriblandt skal der findes breve og andet af historisk interesse. Jeg kan tage ned til ham for om muligt at få noget deraf.² Hvad mig selv angår, har jeg tænkt at skrive en artikel om udvandringsforholdenes betydning i

Nordslesvig. Jeg har i dette øjemed optaget en statistik over forholdet mellem danske og tyske undersåtter blandt den besiddende befolkning i Sundeved og vil tage den til udgangspunkt for derefter at omtale de danske undersåtters kår i Sønderjylland, udvisningerne o. s. v. Artiklen skal blive Dem tilsendt, så snart den er skrevet.³ Af andre bidrag, som der kan være tale om, har jeg jo den indberetning af Nis Hansen til Christian 8. om sprogforholdene i Slesvig, som De så, da jeg var i København.⁴ Den ville måske kunne optages forsynet med noter og muligvis ledsaget af en kort biografi af Nis Hansen, som jeg har tænkt hans gode ven Mørk-Hansen kunne formås til at skrive. Hvad mener De derom?

Andersens digte i sønderjysk mundart skal jeg se at få fat i til tidsskriftet. Gamle Holdt i Flensborg har mange optegnelser fra Mellemslesvig liggende- og ved henvendelse til ham vil der sikkert kunne fås bidrag deraf til tidsskriftet.⁵ Når [P.] Lauridsen så også leverer et bidrag, har vi måske stof nok til første hæfte.⁶ Jeg har tidligere samlet mange sønderjyske folkeminder til Skattegraveren. Af dem har jeg endnu liggende nogle optegnelser om gamle bryllupsskikke på Als, der aldrig har været trykte- måske vil de også kunne bruges.⁷

De kan bedst træffe bestemmelse om, hvad for en boghandel i Danmark, der bør have tidsskriftet i kommission. Hvad Sønderjylland angår, var det da ikke nemmest og billigst, hvis jeg forsendte hæfterne direkte under korsbånd til holderne? Hvis ikke, antager jeg, at Sabroes boghandel i Haderslev helst må stå for det for Sønderjyllands vedkommende.

Så er der endnu et spørgsmål med hensyn til korrekturlæsningen. Skal vi holde på, at hver forfatter bruger sin retskrivning eller skal vi tilstræbe ensartethed og kun gøre undtagelser for enkelte forfatters vedkommende?

Vil De nu ikke snarest muligt instruere mig, så jeg kan træffe afgørelse med Jessen angående trykningen. Navnet bliver vel »Sønderjydske Årbøger« og Gustav Johannsen, Peder Skau og jeg kommer altså til at stå som udgivere. Jeg finder, at trykningen under alle omstændigheder må begyndes i den første halvdel af februar, selv hvis det ikke skulle lykkes at få stof nok til første hæfte, er der jo ingen ting forsét dermed, og jeg tvivler ikke om, at der vil kunne fås stof nok, når der tages lidt energisk fat.

Johannsen er i Berlin og vil vist nok ikke kunne komme til København foreløbig, da han venter at få ordet snart. Jeg har travlt med på Vælgerforeningens vegne at få skolepetitioner udbredte til alle skoledistrikter i Nordslesvig.⁸

3.

Sønderborg 28. januar 1889.

Lige nu kommer jeg fra Flensborg. Holdt var meget glad over tidsskriftets fremkomst og lovede at støtte det med bidrag. Til første hæfte vil han sende mig et bidrag i marts. Emnet bliver historisk og vist nok med særligt hensyn til Mellemslesvig. Holdt sagde, at hans sprog ikke var helt frit for germanismer, da hans dannelse er tysk; men han gav mig frihed til at ombytte udtryk og foretage mindre væsentlige ændringer. Manuskriptet bliver naturligvis sendt til Dem, så snart jeg modtager det.

Fra Holdt gik jeg til Monrad. Sprogforeningen har for tiden 110 kredse.¹ Jeg foreslog ham at tage 110 eksemplarer af tidsskriftet til dem. Og lovede ham 10 eksemplarer gratis, når han betalte de 100 med fuld pris – altså 300 mark. Han fandt dette forslag billigt, og hvis Michelsen–Kolstrup ikke har indvendinger derimod, kan det betragtes som vedtaget.

Så gik jeg til Jessen. Han mente først, at han ikke kunne trykke tidsskriftet for den pris, som Historisk Tidsskrift trykkes for. Det viste sig imidlertid ved nærmere samtale, at han ikke kendte Historisk Tidsskrifts format og tryk, men at han havde gjort sine beregninger på grundlag af hans bog Fra Østersø til Vesterhav. Jeg havde for en sikkerheds skyld taget et særtryk af Historisk Tidsskrift, nemlig Lauridsens afhandling om Johannes Mejer med mig, og ved sammenligning viste det sig så, at Historisk Tidsskrift kun har 32 linjer på siden, mens Jessens bog har 41 linjer, der tilmed er langt tættere. Det forandrede sagen, så han nu mener at kunne trykke tidsskriftet til samme pris. Iøvrigt var han nødt til at drøfte sagen nærmere med sin faktor, før han kan afgøre noget bestemt. Og før jeg på min side lader det første manuskript gå i trykkeriet, ønsker jeg fra Dem fuld sikkerhed for, hvad jeg anser for utvivlsomt, at mit særtryk af H. T. – en foræring af Lauridsen – er normalt med hensyn til tryk og papir, så at det kan tages som

Historikeren, rigsarkivar A. D. Jørgensen (1840–97) fik stor betydning for arbejdet i kongeriget til gavn for de danskesindede nordslesvigere, og han øvede også en stærk indflydelse på det danske politiske og kulturelle arbejde i Nordslesvig, hvor H. P. Hanssen blev hans foretrukne kontaktperson. (Privat eje)

mønster for Sønderjyske Årbøger, hvis ikke bedes De om at sende mig et hæfte snart.

For resten synes Jessen at være stærkt i tvivl om, hvorvidt han skal påtage sig trykningen eller ej. Han talte meget om, at bogtrykker Thillerup ville kunne besøge arbejdet billigere, da han har tid og plads nok til sin rådighed, mens Jessen af mangel på plads til én sætter til må bruge ekstratimer, der falder dyrere. På den anden side vil han alligevel ikke sætte prisen højere end Thillerup

for, at »man« ikke skal sige, at han får en anselig støtte ad den vej. Sådan er omtrent hans ræsonnement.

Resultatet af vor forhandling blev: Jessen betænker sig nogle dage og drøfter sagen med sin faktor for at komme til klarhed over, hvad han vil tilbyde os trykningen for. Papiret bliver i hvert fald ligeså billigt som i København. I disse dage har jeg så lovet at indhente nye oplysninger fra Dem. Jeg tror, det skal lykkes mig at få Jessen til at påtage sig trykningen. Jeg har sagt, at vi vil give en pris, som han kan være tjent med at trykke det for, men at prisen naturligvis på den anden side må være rimelig, da vi ikke råder over mange midler til at begynde med. Nu spørger jeg: Billiger De dette grundlag for forhandlingen? Og må jeg afslutte bindende overenskomst, når Jessen giver sit ord på, at den pris, han opgiver mig, er sat således? Hvis ikke, skal jeg så forske mig et overslag, eventuelt tilbud fra Thillerup, for derved at få et grundlag, hvorpå akkord kan sluttes med Jessen, eller hvis det viser sig ugørligt med Thillerup?

Jeg venter svar omgående og tager til Flensborg, så snart det er indløbet, for at få et endeligt resultat.

Deres manuskript har jeg modtaget, og det vil komme foran i hæftet; det er nødvendigt, fordi vi ikke har andre bidrag i øjeblikket, og det er efter min mening absolut det rette, da det uden tvivl bliver det vægtigste bidrag til første hæfte.² De øvrige artiklers rækkefølge vil jo omtrent påtvinge sig selv, eftersom manuskripterne indløber. Johannsen skrev til mig samme dag, som jeg afsendte mit sidste brev til Dem, at han ikke havde truffet nogen aftale med Skau.³ Og da jeg ikke har skrevet en linje til eller talt et ord med Skau derom, er der – forudsat at Johannsen ikke har handlet i mellemtiden – ingen ting i vejen for, at vi endnu kan få en anden medudgiver, hvad jeg for mit vedkommende gerne ser. Der kan så særlig være tale om Rossen eller Andersen i Åbenrå. Jeg har ikke stort kendskab til, heller ingen indvendinger mod nogen af dem. A. er en ny mand på arenaen – det har både sine gode og dårlige sider. Rossen har hovedarbejdet ved Flensborg Avis og derfor kun lidt tid til sin rådighed. Straks jeg fik Deres brev, skrev jeg til Johannsen og bad ham om fuldmagt til at forhandle sagen med én af de to, hvis han ikke har foretaget sig noget afgørende med hensyn til Peder Skau. Jeg venter brev fra ham én af dagene, og da De før har omtalt

begge de nævnte mænd som muligheder antager jeg, at jeg kan gøre én af dem et bestemt forslag på grundlag af Johannsens brev uden dog at binde mig, før jeg hører Deres mening.

4.

Sønderborg 8. februar 1889.

Gustav Johannsen var hjemme fra Berlin sidste søndag, og jeg tog da til Flensborg for at tale med ham. Jeg var først hos Jessen, der bestemt erklærede, at han hverken kunne eller ville påtage sig at trykke tidsskriftet.¹ Derefter fik jeg Johannsen til at gå med til Thillerup, som gerne ville påtage sig trykningen, men ikke kunne gøre noget bestemt tilbud straks. Med hensyn til udgivelsen havde Johannsen for en otte dages tid siden henvendt sig til Skau-Bukshave, der for nogle dage siden havde erklæret sig villig til at tiltræde som udgiver. Igår var jeg atter i Flensborg for at træffe endelig aftale med Thillerup. Han tilbød at trykke det til samme pris som Bianco Luno får for Historisk Tidsskrift altså

oplag 500 for 24 kr.
 – 750 for 25 kr.
 – 1000 for 26 kr.

og det tog jeg imod. Angående papiret har jeg endnu intet afgjort. Han viste mig to prøver, der koster henholdsvis 11 og 13 kr. til oplag 1000. Begge prøver sendes hermed Dem. Den bedste forekommer mig lidt sværere end Historisk Tidsskrifts og er jo 15 øre dyrere. Begge falder noget gulligt som alt papir fra den berliner fabrik, som han står i forbindelse med. De bedes nu om enten at vælge én af de medfølgende prøver eller kassere dem begge. Thillerup vil da se, om han kan få en anden slags med mere ren farve fra en anden fabrik. Angående hæftningen kunne han endnu ikke opgive noget bestemt igår. Med hensyn til omslaget bedes De opgive, om vi skal tage tyndt farvet karton eller kun sædvanlig tyndt farvet papir. Indholdsfortegnelse og titelblad kommer først i efterårshæftet. Endvidere ønsker jeg at vide, hvad retskrivning, der efter Deres mening bør være tidsskriftets. Skal der f. e. på omslaget stå: "Sønderjydske Aarbøger, Sønderjydske Årbøger eller Sønder-

judske årbøger”. I det hele ville jeg gerne vide, hvordan De tænker Dem titelbladet.

Med hensyn til indholdet af første hæfte kan jeg meddele Dem, at Holdts afhandling vil handle om Flensborg og omegn på Erik Glippings tid.² Han mener at være i besiddelse af fortrinligt, hidtil ukendt materiale hertil. Afhandlingen vil komme til at omfatte ca. 3 ark. Den første del af den får jeg sidst i denne måned. Thillerup skal have det næste manuskript til ca. 1. marts. Han har derefter lovet at forcere arbejdet, så hæftet kan blive færdigt til midt i april, hvis vi ikke forsinker det på grund af mangel på stof. Lad mig snart få besked angående papiret.

5.

Sønderborg 20. februar 1889.

Thillerup gik beredvillig ind på, at vi selv leverer papiret mod, at han får en avance af $16\frac{2}{3}$ %. Jeg har nu truffet aftale med ham om, at han foreløbig betaler tolden, der skal betales i Flensborg ved varens udlevering. De kan altså nu lade Dalum fabrik afsende 20 ris, hvad dag det skal være. Adressen er: Bogtrykker Thillerup-Flensborg.

Med hensyn til omslagspapiret har jeg truffet aftale om, at han skal levere os en lidt sværere og smukkere papirsort, end den jeg sidst tilsendte, i lighed med omslaget på Ny Jord.¹ Det vil kun blive ubetydeligt dyrere end forleden opgivet.

Hvad pengesagerne angår, lyder aftalen med Thillerup på, at han skal have hvert hæfte betalt, når det foreligger færdigt.

Jeg har talt med Andersen i Åbenrå og får de omtalte digte i sønderjysk mundart af ham til tidsskriftet en af dagene. Så snart jeg har fået dem, sender jeg dem videre til Dem, for at De kan træffe et udvalg deraf og bedømme den ortografi, han bruger. Digtene er let læselige for en sundevedboer, men falder vist vanskelige for en københavner. Andersens bogstavering er, så vidt jeg efter en flygtig gennemlæsning skønner, en helt anden end Feilbergs, Lyngbys og flere ældre forfattere. Mere herom, når digtene sendes. Andersen er meget flink og imødekommende.

Ifølge preussisk lov er vi nødt til at anmelde os som handelsfirma i Flensborg, men det har Johannsen lovet at bringe i orden. ...²

6.

p. t. Åbenrå 23. februar 1889.

Hermed en del digte af Andersen. Vil De nu ikke være så venlig at gennemgå dem og træffe et udvalg deraf. De to digte om Gammelgård: »E Skrap« og »Gammelgås Ørvemand« samt »Sø og Seng« forekommer mig at være de bedste.¹ Hvad mener De om ortografien? Kan den gå uden ændringer? Den er let læselig for vi sundevedboere. Jeg ser, at Andersen har skrevet ordet »hven« [når] på denne måde, var det ikke rigtigere at skrive det »vhen«? Hvis jeg ikke husker fejl, skriver Feilberg det på den måde, og det forekommer mig heldigst bl. a. for lettere at skille det fra »hven« [hvem]. Digtene må jeg bede om at få tilbagesendt snarest muligt. Hvis Holdt ikke sender sit manuskript snart, og intet andet kommer fra København, er vi nødt til at lade dem følge efter Deres afhandling for at holde trykkeriet igang. Thillerup skal have nyt manuskript til 1ste marts.

Jeg kommer fra Skau. Vi har gennemgået Laurids Skaus breve til hans sønner for tidsrummet 1859–64. De frembyder efter mit skøn meget af interesse og af historisk værd dels til belysning af L. Skaus personlighed, dels til belysning af den tids politiske forhold. Skau vil nu efter aftale med mig skrive en kort indledning og noter til disse breve, sender dem derefter til mig, og jeg sender Dem straks videre til Dem. De må så afgøre, hvad der kan trykkes og hvad ikke af det udvalg, vi har truffet. ...²

7.

Sønderborg 1. april 1889.

Deres korrekturer og breve samt Ollriks, Andersens og Lauridsens manuskripter har jeg rigtig modtaget. Ollrik har fået hele sin og Lauridsen første del af sin korrektur tilsendt.¹ Hvis det ikke bliver for sent, synes jeg godt om at få den kliché, Lauridsen stiller til disposition. Den må imidlertid afsendes snarest mulig, hvis den skal komme tidlig nok, og De må da helst med det samme sende den kliché, De før har omtalt (Sønderjyllands våben) med herover, da den jo inden ret længe skal bruges til titelbladet.²

Deres betænkelighed ved at optage Holdts afhandling i første hæfte overrasker mig ikke. De må naturligvis træffe afgørelsen. Det kildne ved spørgsmålet er, at det er på vor opfordring, han har leveret et bidrag til første hæfte, og så vidt jeg kender ham vil føle sig såret, hvis det ikke optages. Iøvrigt antager jeg, at vi med det nye stof, De stiller i udsigt, har nok til første hæfte uden Holdts afhandling. Deres, Andersens, Ollriks og Lauridsens bidrag vil fylde ca. 7½ ark. Dertil kommer Hiort-Lorenzens bidrag,³ videre Johannsens, som vistnok bliver kortfattet, samt mit, der er bleven forsinket på grund af stadige foredragsrejser og agitationer gennem Vælgerforeningen mod den nye skoleordning.

Da Deres afhandling om reformationen i Haderslev er af så stor videnskabelig interesse, ville jeg foretrække, at den optoges i spidsen af næste hæfte, men i hvert fald synes jeg, at Sønderjyske Årbøger bør have den, da det vil vinde meget derved.

Det vil knibe med at få første hæfte ud før sidst i denne eller først i næste måned. Vi havde en standsning, fordi papiret ikke ankom i rette tid. Nu er de første ark imidlertid færdigtrykt, og arbejdet forceres efter min opfordring.

Hvis De bestemmer, at Holdts afhandling foreløbig skal lægges til side og omarbejdes, inden der kan være tale om at optage den, ville det være meget heldigt, om De kunde få tid til at meddele Holdt det med et par ord. Har De tænkt på en abonnementsindbydelse? Jeg synes, at den snart burde udsendes.

8.

Sønderborg 15. april 1889.

De tilsendte manuskripter og klichéer har jeg for længst modtaget. Jeg har truffet aftale med Lauridsen om, hvor kortet skal anbringes og det er nu i orden. Hiort-Lorenzens afhandling er gået i trykkeriet. Deres manuskript derimod i henhold til Deres sidste brev lagt til side foreløbig.¹ Det vil senere komme i spidsen af andet hæfte, hvis De samtykker deri. Min artikel De nordslesvigske Optanter har De vel modtaget. Min oprindelige plan var at dvæle ved udvandringsforholdenes betydning for den nationale kamp bl. a. ved at opstille en valgstatistik ved siden af statistiken over de danske undersåtter. Jeg opgav imidlertid atter det af politiske

grunde, da vi netop nu gør store anstrengelser for at hidføre en ny option, og alle hentydninger til optanternes politiske stade derfor er utidige. De politiske hensyn, jeg har måttet tage, har imidlertid gjort artiklen så mangelfuld, at jeg er utilfreds med den.

Lauridsens afhandling fylder til side 124–25. Dernæst kommer Hiort-Lorenzens afhandling, som vil fylde ca. 10 sider- tilbage er ca. 25 sider. Johannsen har nu ferie til efter påske, og jeg håber derfor, at vi får hans artikel snarest.

De 50 særtryk af Deres afhandling er færdige. Ønsker De dem tilsendt straks, eller kan de vente til tidsskriftets første hæfte afsendes til den Gyldendalske Boghandel? Axel Olrik ønsker 20 særtryk af Sønderjydske Folkeviser, som jeg alt har besørget ham trykt. Han beder mig om at opgive prisen, når de afsendes til ham. Hvordan skal jeg forholde mig dertil? Jeg kender jo priserne på hæftning, tryk og papir – skal han betale den?

Vi trykker ingen titelblad til første hæfte, men kun en indholdsangivelse på omslaget- det samtykker De vel i? Skal der stå noget på omslagets bagside f.e. prisangivelse? Gyldendalske Boghandel kan ikke godt få flere end 800 eksemplarer af første hæfte, når vi selv skal besørge Sønderjylland. Sprogforeningen tager jo 110 eksemplarer, og desuden er der allerede bestilt over 20 eksemplarer hos mig. Da de tre første ark alt var opbrudt, da jeg fik Deres sidste brev, var det for sent at trykke et større oplag. ...

9.

Sønderborg 25. april 1889.

Arbejdet er nu så vidt fremskreden, at vi kun mangler et par ark, som min og Johannsens afhandling omtrent vil fylde. Den førstnævnte er allerede i trykkeriet. Johannsens får jeg om et par dage. Jeg var igår i Flensborg og talte da med Johannsen om forskellige ting. Vi blev enige om, at det var heldigst, om en sønderjysk boghandler f.e. Moldt-Sønderborg tog tidsskriftet i kommission for Sønderjyllands vedkommende. Sagen er nemlig den; hvis vi forsender det direkte til holdere i Sønderjylland, skal vi anmelde os som handelsfirma og som sådant atter betale næringsskat, Gewerbesteuer. Når hertil kommer portoudgiften ved forsendelsen, vil tidsskriftet efter vor mening ikke have

nogensomhelst fordel af, at vi overtager forsendelsen. Før vi anmelder os som handelsfirma, ønsker vi derfor at høre Deres mening. Billiger De, resp. Gyldendalske Boghandel, at vi for Sønderjyllands vedkommende giver Moldts boghandel i Sønderborg tidsskriftet i kommission? Og i så fald, hvormange % skal rabatten udgøre?

De 110 eksemplarer, som Sprogforeningen tager, forsender jeg naturligvis under alle omstændigheder direkte. Gyldendalske Boghandel kan ikke få mere end 750 eksemplarer, de øvrige må blive her i Sønderjylland. ...

Omslaget blev af samme papirsort som det, der er brugt til omslag om særtrykkene af Deres afhandling, hvoraf jeg igår sendte Dem et eksemplar, og vil snart blive trykt. Bogbinderen har ialt 6 ark hæftede, og jeg antager derfor, at hæftet foreligger færdigt om ca. 3 uger. Skal der ikke gøres reklame forinden?

10.

Sønderborg 6. juni 1889.

Thillerup har nu sendt mig regningen for første halvbind af Sønderjyske Årbøger. Den beløber sig til ialt 472 kroner. Deri er indbefattet betaling for særtrykkene, told og fragt for papir etc. Forfatterlønnen til de sønderjyske bidragydere er 76 kroner. Udgifter til porto ca. 10 kr. og min løn for redaktionen 100 kroner. Udgifterne, som skal dækkes herovre, er altså ialt 658 kroner.

Af Monrad modtog jeg forleden 150 mark som betaling for 110 eksemplarer af første halvbind. Vi har altså endnu brug for kroner $658 \div \text{kroner } 133,33 = \text{ca. } 525$ kroner. Denne sum bedes De om at tilsende mig, helst i form af en anvisning på filialbanken i Flensborg. Hvad forfatterlønnen til bidragyderne i kongeriget angår, har jeg for nogen tid siden anmodet To Løvers kasserer cand. Hertz om at meddele mig, på hvem jeg må anvise den. Da jeg imidlertid endnu ikke har hørt fra ham, bedes De tillige om at give mig meddelelse herom, for at jeg kan få sagen bragt i orden.¹

Optantsagen tildrager sig fremdeles den almindelige opmærksomhed hernede.² Der indgives daglig nye ansøgninger, men alt er fremdeles roligt fra regeringens side. I de sidste måneder har ingen ansøgere modtaget svar. Ved man i København, om det i øjeblikket

er heldigt at indsende masseansøgninger? Vi arbejder i den retning, dreven af en instinktmæssig følelse; hvis det efter mere indsigtfulde folks mening er galt, så bør man snarest muligt tilråbe os holdt.

Monrads død kom de fleste uventet.³ Han var nemlig meget bedre for en tre ugers tid siden, og man troede, at faren var ovre for denne gang.

Kand. Clausen har lovet at skrive sin afhandling om vore kirker færdig i midten af denne måned, og jeg tænker da, at vi begynder trykningen af næste hæfte dermed.⁴ Hvordan går det med Holdts afhandling? Jeg håber, at De alt har modtaget Deres særtryk gennem Olrik.

11.

Sønderborg 12. januar 1891.

... Trykningen af næste halvbind af årbøgerne skal nu snart begyndes. Gustav Johannsen har bestemt lovet mig en årsoversigt til den 15. januar, og den vil da komme til at åbne hæftet. Derefter vil der ligesom ifjor følge korte biografier af de i årets løb afdøde sønderjyder. Jeg synes ikke, der skal medtages andre end Ahlmann og Holdt, da det ellers bliver vanskeligt at drage grænsen, men ønsker iøvrigt meget at kende Deres mening.¹ Til Ahlmanns biografi har jeg stof; men er der noget særligt at bemærke om Holdt udover det mere bekendte: hans virksomhed som lærer, som forfatter af bogen om Flensborg m.m. og som udgiver af Søndagsbladet? – har han f. e. gjort sig særlig bekendt og særlig fortjent af den danske sag før 1864? Jeg kender fra den tid kun hans stykke i Steenstrups Månedsskrift om hans barndomstid i Medelby og vil derfor være Dem meget taknemmelig, hvis De kan meddele mig andet, som fortjener at fremdrages.²

Efter biografierne kommer Deres Ullerup Sogns ældste Historie, som antagelig vil fylde det 6te ark. Dernæst har vi Morten Eskesens biografi af Carsten Thomsen, hvortil vi kan få 3 billeder, og endelig har Lauridsen lovet at skrive et bidrag til dette hæfte.³

Af Holdts enke har jeg modtaget den afhandling af Holdt om Flensborg under de holsten-schaumborgske grever, som De allerede har haft til gennemsyn, men som han fik tilbage til

omarbejdelse. Afhandlingen er ikke blevet omarbejdet og kan altså ikke optages, som den foreligger, men enken tilbyder de $\frac{2}{3}$ af honoraret til den, som vil påtage sig at omarbejde den, og vedkommende kan selvfølgelig da bortskære og tilføje efter behag. Jeg ved ikke, om vi på disse betingelser skal modtage afhandlingen, det vil jo nærmest bero på, om De kan få én til at påtage sig omarbejdelsen. Jeg venter at høre nærmere fra Dem desangående, når De atter skriver.⁴

Det bedste, der for tiden kan meddeles herovrefra, er, at regeringen fremdeles i stor udstrækning meddeler danske undersåtter preussisk borgerret. Efter de hidtil gjorte erfaringer får kun ca. 5% afslag på deres ansøgninger, og deraf atter en del, fordi der er udsigt til, at de vil falde fattigvæsnet til byrde. Forretningsgangen er fremdeles meget langsom, thi de underordnede forvaltningsemedsmænd arbejder med modvilje og gør, hvad de kan, for i det mindste at forhale optagelsen. Der klages endvidere fremdeles stærkt over den langsomme forretningsgang i kongeriget, det tager i reglen over 2 måneder at blive løst af det danske undersåtsforhold, og ikke få har ubehageligheder af den grund. Særlig nu, da minister Herfurth-Stolberg er vanskelig, og der går rygter om hans tilbagetræden på grund af hans sammenstød med de konservative partier i anledning af landkommuneloven, er det af yderste vigtighed for os, at optanternes ansøgninger hurtigst muligt bliver ekspederede i kongeriget. Får vi en ny indenrigsminister af den Puttkameriske slags, så er der nemlig udsigt til, at regeringen påny vil indtage den gamle stilling til optantsagen og konsekvent afslå alle ansøgninger om preussisk borgerret. Af betydeligere mænd her på Sundeved har nu P. Philipsen-Skjelde udsigt til at blive preussisk borger; men hans ansøgning har ligget i over 8 uger i København, og imens arbejder hjemmetyskerne utrætteligt.

Jeg fortalte Dem vist ifjor om et forsøg med en vandrelærer, som vi ville gøre her i Sundeved. Vedkommende vandrelærer Kasper Jensen har nu været i arbejde siden 1. september og synes efter de hidtil gjorte erfaringer at egne sig fortrinligt til denne gerning. Hans løn indkommer dels ved frivillig bidrag, som jeg modtager, og ydes dels af »S. S.« i Kolding.⁵ Arbejdet ydes uden andet vederlag end frit ophold. Der undervises i Danmarks historie, Danmarks geografi og dansk sprog, og undervisningen foregår i forældrenes

nærværelse, for at de senere kan fortsætte på egen hånd. Desuden holder han i de enkelte byer foredrag for forældrene for at instruere dem med hensyn til hjemmeundervisning, holder endvidere oplæsning, hvad han egner sig godt til, samt søger i samtaler at indvirke på folk. En ung pige, Henriette Gubi fra Bevtoft sogn, har henvendt sig til mig for at komme i arbejde på lignende vis til næste efterår. Hun egner sig fortrinligt dertil. Vil »2 Løver« understøtte hende?

12.

Sønderborg 29. januar 1891.

Tak for Deres brev, som jeg modtog lidt sent, da jeg var ude på en længere foredragsrejse. Jeg har nu modtaget Gustav Johannsens afhandling om Sønderjylland i 1890 og begynder idag trykningen af næste hæfte af Årbøgerne. Da jeg i sidste uge var i Tønder, benyttede jeg lejligheden til at hilse på dr. Friis for at vinde ham som medarbejder ved Årbøgerne. Han lovede mig at skrive en artikel om Nis Henriksen til Haistrupgård og hans slægt til efterårshæftet, hvortil han foruden det stof, der findes i den slægthistorie, han har udgivet som manuskript, vil benytte en del nyt og ukendt stof.¹ Dr. Friis er i besiddelse af værdifulde samlinger af forskellig art og lovede også senere at levere bidrag deraf til Årbøgerne. Jeg vil følge Deres råd og så snart lejlighed tilbyder sig undersøge de ældre tyske tidsskrifter i Flensborgbogsamlingen for at se, om der findes noget, som vi kan bruge til Årbøgerne.²

Samtidig vil jeg undersøge bogsamlingen for at stille forslag med hensyn til, hvad der endnu savnes der. Jeg antager, at det nærmest vil være nyere historiske og statistiske tyske værker. Jeg har allerede en liste liggende over værker, som jeg vil foreslå anskaffet, men ønsker at supplere den, inden jeg tilsender Dem den.

Med læsekredsene går det ikke så godt, som det burde gå. Fejlen ligger nærmest i, at de er for store. Det medfører nemlig vanskeligheder både med hensyn til valget af bøger og særlig med hensyn til cirkulationen. Læsekredsen på Sundeved, som vist nok er den største (50-60 medlemmer) vil fortsætte på den gamle vis endnu i vinter, men til næste efterår vil den sandsynligvis blive omorganiseret. Læsekredsene i Nordborg og i Bovlund arbejder

vistnok bedst for tiden, men er ikke så store og har derfor heller ikke så mange vanskeligheder at kæmpe med. De har især lettere ved at træffe et udvalg af bøger, der tilfredsstillere alle medlemmer.

I år er der jo i øvrigt særlig kommet fart i foredragsforeningerne hernede, og det har jo sine gode sider, da det i høj grad fremmer samfundslivet og i det hele giver stærkere fart i den nationale bevægelse. Jeg har for mit vedkommende aldrig haft bedre og taknemmeligere tilhørerkredse end dem, jeg har talt til rundt omkring i Nordslesvig i denne vinter. Møderne har aldrig tidligere været så godt besøgte, sangen aldrig så fuldtonende og ørerne aldrig så opladte her i Nordslesvig. Det viser sig klart, at det stærke tryk fra oven føles dybt, langt dybere end man ved en overfladisk betragtning er tilbøjelig til at tro. Ved siden af foredragsforeningerne blomstrer især dilettantselskaberne for tiden, og de gør stor gavn også i national henseende, uagtet de har mange vanskeligheder at kæmpe med, og evnerne langt fra altid svarer til viljen. Tilskuerne morer sig altid godt, selv når spillet får en betænkelig lighed med opførelsen af Pyramus og Thisbe i en Skærsommernatsdrøm, og det tyske teater samler ingen tilskuere og må arbejde med stor underbalance i byerne fra Flensborg nordpå, uagtet det får en betydelig understøttelse af byernes kasse.

Bladet Hejmdal i Åbenrå er i denne tid bleven mig tilbudt.³ Jeg vil kunne købe det for en sum af 26–30.000 mark og skal, hvis handel afsluttes, overtage det til 1. april. Matzen, den nuværende ejer og redaktør, vil i så fald overtage et trykkeri i en større tysk by. Jeg har ikke så let ved at fatte beslutning med hensyn til denne sag, da der er meget, der taler både for og imod en overtagelse af bladet. Hvis jeg overtager det, vil jeg næppe kunne fortsætte min virksomhed som sekretær for Vælgerforeningen, da min tid vil blive altfor meget optaget dertil, og heller ikke kunne virke som foredragsholder i samme udstrækning som nu. Jeg er derfor selv i tvivl om, hvorvidt jeg vil kunne gøre mere gavn som redaktør. Men på den anden side vil Åbenrå på grund af sin centrale beliggenhed dog være den by i Nordslesvig, der egner sig bedst som udgangspunkt for en mere omfattende politisk virksomhed, hvorfra rejser etc. medfører mindst tidsspilde. Dertil trænges der uhyre til at tages fat for alvor i Åbenrå amt. Tyskerne har ingen vegne gjort større fremskridt i de senere år, og der er blandt danskerne siden

Junggreens og Bekkers død en følelig mangel på kræfter.⁴ Jeg tror derfor, at Åbenrå amt vil være en taknemmelig arbejdsmark. Endelig kommer hertil det økonomiske spørgsmål. Jeg vil ikke i længden kunne fortsætte min virksomhed som hidtil af økonomiske grunde og må derfor også se mig om efter en anden stilling. Og jeg tror i så henseende at kunne blive bedre og friere stillet som redaktør, hvis bladets pris da ikke er altfor høj. Foreløbig rådfører jeg mig desangående med sagkyndige mænd. Hvis jeg overtager bladet, vil jeg kunne få en ven af mig, Peter Andresen fra Ullerup (Jens Andresens søn), som er lærer ved Ryslinge højskole til medarbejder. Han fører en dygtig pen og er en god foredragsholder og vil derfor også være en værdifuld kraft at få sat i virksomhed i Sønderjylland. Hvis jeg ikke ulejliger Dem for meget dermed, ville jeg sætte overordentlig stor pris på at få et godt råd fra Dem med hensyn til denne sag.⁵

Af forhenværende fysikus Ulrik har jeg fået hoslagte referat af Drouyn de Lhuys udtalelser til den slesvigske deputation i 1864.⁶ Referatet er ordret optegnet samme dag, audiensen fandt sted. Dr. Ulrik, der som bekendt var medlem af deputationen, har givet mig lov til at offentliggøre referatet i Årbøgerne, hvis jeg har lyst. Det skulle i så fald forsynes med en indledning. Finder De det egnet dertil?

Med hensyn til vandreundervisningen skal jeg senere fremkomme med bestemte forslag. Det har jo endnu god tid, da frk. Gubi først skulle begynde sin virksomhed næste efterår.

Jeg arbejder for tiden på en lille pjece om forsamlings- og foreningsretten, som jeg udarbejder på grundlag af ansete tyske værker. Den skal indeholde lovens vigtigste bestemmelser med fortolkninger grundet på retskendelser af alle dens mange svævende udtryk. Jeg håber, at den skal komme til at afhjælpe et føleligt savn.

13.

Sønderborg 11. februar 1891.

Med hensyn til hjemmeundervisningen, da foreslår jeg, at »2 Løver« bevilliger en sum af 300 kr. til løn for Henriette Gubi, for et år, regnet fra 1. sept. d. år til 1. sept. 1892. Hoslagte brev fra frk. Gubi (bilag 1) viser, at tanken sysselsætter hende stærkt, og at hun gerne

vil i arbejde. På den anden side viser de erfaringer, der hidtil er gjort med Kasper Jensen, at arbejdet bærer gode frugter, og jeg tror, at man kun kan få hjemmeundervisningen iværksat på denne vis. Kasper Jensen får en årlig løn bevilliget af »S. S.« på 400 kr., og hjemmene, som ønsker hans hjælp, giver ham til gengæld frit ophold, men intet pekuniært vederlag. Lønnen kan ikke være mindre for ham, når der af den skal afholdes rejseudgifter og kostpenge i høsttiden, da arbejde er umuligt. Jeg tror derfor heller ikke frk. Gubis løn kan sættes til mindre end 300 kr. for et år. Hun skal ligeledes yde sit arbejde uden andet vederlag end frit ophold, thi alle hindringer må på forhånd fjernes, da planens gennemførelse møder modstand nok i gamle fordomme. Jeg har jo hidtil lagt arbejdet til rette for Kasper Jensen og vil også fortsætte dermed for frk. Gubi, men må, da der må føres en udstrakt brevveksling, fremtidig bede om at få mine kontante udlæg godtgjort. Undervisningen skal kun omfatte dansk, Danmarks historie og Danmarks geografi og anlægges helt på at instruere forældrene til senere at fortsætte på egen hånd. Ved besøg i andre hjem, samtaler med andre forældre o. s. v. søger vandelærerne samtidig at vække interesse for sagen i videre kredse. Enkelte forældre betaler allerede pengebidrag ind til en »skolekasse«, som er hos mig, men de er endnu ubetydelige og skal anvendes til ekstra hjælp for vandelærerne, når rejseudgifterne er særlig store. Hvis De går ind på mit forslag og bevilliger frk. Gubi 300 kr. for det første år, vil jeg søge at lægge alt til rette for hende, så hun til 1. september kan begynde på samme måde som K. Jensen.

Så har jeg et andet forslag. Der vil sandsynligvis i den nærmeste fremtid blive tale om at bevilge en højere statsunderstøttelse til Askov højskole, og det vil efter min mening være af stor betydning for den sønderjyske sag, at denne understøttelse bevilliges. Jeg ville derfor gerne bede Dem og vore andre venner om at tænke på denne sag, og – hvis det er Dem muligt – at stemme Højre i landstinget gunstigt for bevillingen. Askov højskole er for tiden af overordentlig stor betydning for os. I stedet for at anføre grunde derfor, vil jeg blot henvise til medfølgende oversigt, bilag II, som viser, hvor mange sønderjyske elever, der har gæstet skolen i tiåret 1881–90. Plan A viser, at skolen i dette tidsrum har haft ialt 191 sønderjyske elever; det må dog bemærkes hertil, at af karlene er en

H. P. Hanssen (1862–1936) blev den betydeligste organisator af det danske arbejde i Nordslesvig, som han drøftede i detaljer i sin brevveksling med A. D. Jørgensen. Efter A. D. Jørgensens død 1897 var der ingen i kongeriget, H. P. Hanssen sluttede sig så nært til. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

del, som har besøgt skolen to vintre, opført 2 gange som følge deraf. Plan B viser, at skolen i dette tiår har ydet ialt 11 sønderjyske karle og 22 sønderjyske piger understøttelser i form af hel eller delvis fri undervisning til et samlet beløb af 2.434 kr. Skolens økonomiske stilling er nu således, at den ikke fremtidig vil kunne yde lignende understøttelser, med mindre den får en højere statsunderstøttelse, og der er på den anden side udsigt til, at højskolebesøget herfra vil blive stærkere i fremtiden. Hvis den derimod får højere statsunderstøttelse, vil den kunne yde os elevunderstøttelse. Den sønderjyske sag er altså, tør jeg sige, direkte interesseret i, at skolen får en højere statsunderstøttelse. Af de gamle Askovelever har ikke få gjort sig

mere bekendt hernede som formænd og bestyrelsesmedlemmer for foreninger, foredragsholdere m. m., og jeg tror, at de også fremtidig vil indtage en hæderlig plads blandt dem, der går i spidsen i nationalitetskampen hernede. Det vil allerede kendes mere, så snart optantspørgsmålet er løst. Jeg henstiller altså denne sag til Dem og beder Dem om at lægge et godt ord ind for skolen på rette sted, hvis det er Dem muligt.

Med hensyn til Clausens forslag om at trykke dilettantkomedier, tror jeg i hvert fald ikke, der skal gøres noget foreløbig.¹ Der må i denne henseende iagttages forsigtighedsregler, da der skal bevilling til for at opføre dilettantkomedier, og man sandsynligvis nægter at give denne bevilling, når man vejrer »agitationen« bagved. Foreløbig bærer det hele med held velgørenhedskåben, og man må ikke give autoriteterne påskud til at rive den bort.

Tak for Deres udtalelser om Hejmdal-planen. Sagen er endnu ikke afgjort; men jeg skal snart give bestemt svar og må derfor træffe en endelig afgørelse i løbet af en fjorten dages tid. Matzen har udsigt til at kunne købe et trykkeri i Kassel meget billigt, og da han har stor lyst dertil, vil han også sælge Hejmdal forholdsvis billigt. Det vil måske kunne købes for 25.000 mark. Jeg gør nu forsøg på at få et interessentselskab dannet, da jeg ikke selv magter at købe det. Interessenterne skulle deltage med forretningsandele à 50 mark, og jeg vil da selv tage 200 forretningsandele. Hvorvidt det vil lykkes mig at realisere denne plan, ved jeg endnu ikke, men det vil snart vise sig. Det er selvfølgelig ikke meningen at oprette et venstreblad i den forstand, at jeg ville lægge an på at opagitere stemningen med hensyn til de kongerigske forhold. Jeg vil i alle henseender lægge vægt på at hævde tolerance og åndsfrihed, men så vidt muligt undgå at tage standpunkt til døgnpolitikken. Og jeg tror også, at jeg vil have selvbeherskelse nok dertil og er ikke bange for, at jeg skal komme til at sår mine højresindede medborgere. Det har jo i hvert fald aldrig været tilfældet her i Sønderborg, og jeg har i det hele – når jeg undtager Jessen – haft let ved at arbejde sammen med alle mere fremragende mænd i Nordslesvig og at komme i tillidsforhold til dem. Muligvis burde jeg undtage dr. Madvig og Amorsen, men også dem har jeg da arbejdet godt sammen med i flere henseender, både før og efter den dag vi stødte sammen.² For yderligere at betone, at Hejmdal ikke skal være

partiorgan, vil jeg i øvrigt gøre forsøg på at få Michelsen-Kolstrup og flere højremænd i Åbenrå med i interessentselskabet, og de vil da derigennem kunne gøre deres indflydelse gældende på bladet.

Den eneste betænkelighed, som jeg i grunden har ved købet, er min stilling til Vælgerforeningen. Jeg vil antagelig nok kunne fortsætte arbejdet som sekretær, men vil jo som sådan naturligvis blive stærkt modarbejdet af Flensborg Avis og Dannevirke fra det øjeblik af, at jeg er blevet redaktør og kan muligvis nok derved finde mig foranlediget til at trække mig tilbage. I dette tilfælde påstår Reimers imidlertid, at han også vil trække sig tilbage som formand, og det vil da ikke blive let at finde en afløser for ham. Men jeg ser mig ikke i stand til at lade min handlemåde bestemme deraf, da der for mig personlig er så meget, der taler for at gå til Åbenrå.

Arkivsagerne skal jeg nok tænke på, og hvad jeg får fat på, skal jeg nok tilstille Dem.³ Jeg vil muligvis kunne udsøge en interessant samling af breve til mig som Vælgerforeningens sekretær, der har historisk værd, fordi de kaster lys over mange forhold i Mellemslesvig.

14.

Sønderborg 1. marts 1891.

Deres brev og manuskripter har jeg modtaget for flere dage siden. Ottosens afhandling har jeg læst med stor interesse, og jeg stemmer ligeledes ubetinget for, at den skal optages i Årbøgerne. Jeg har straks sendt den videre til Skau ledsaget af Lauridsens kritik, Ottosens modbemærkninger og et brev, i hvilket jeg har gjort rede for Deres og mit eget standpunkt. Kristjan Høyers manuskript har De vel atter modtaget. Jeg finder ikke, at det egner sig til optagelse i den foreliggende form, og vi har desuden nu manuskripter nok til forårshæftet. Hiort-Lorenzen har nemlig tilbudt mig den afhandling, han arbejder på: »Den slesvigske Forenings Protokol« med biografier af dens første medlemmer og forsynet med noter af P. C. Koch og Hiort-Lorenzen. Den vil antagelig fylde 5 ark, og jeg har allerede truffet aftale med Hiort-Lorenzen, at de første 2-3 ark skal optages i slutningen af forårshæftet- resten i begyndelsen af efterårshæftet.¹ Trykningen er ikke begyndt endnu, da det trods utallige anmodninger har været mig umuligt at få Gustav

Johannsens årsberetning. Nu har jeg atter skrevet til ham idag og indtrængende anmodet ham om ufortøvet at sende, hvad han har færdigt, i trykkeriet.

Jeg har talt med Reimers om det omtalte besøg i København.² Vi er enige om, at der helst må handles snart. Om en måned er det allerede vanskeligt for landmændene at være borte fra deres bedrift, og besøget må derfor fastsættes til senest den sidste uge i marts måned og om muligt omkring ved den 20. marts. Reimers foreslår, at følgende mænd indbydes til at tage derover: Wolff-Gammelgab, Deres broder, Poulsen-Bovlund, Skrumsager, Dr. Madvig, P. Skau og Knudsen-Trøjborg, naturligvis dertil Michelsen og ham selv. Jeg finder denne liste heldig sammensat.³ Om de to repræsentanter Johannsen og Lassen skal med eller ej, det mente Reimers, at det ville være bedst at overlade til Dem.⁴ Der kan jo ikke være tvivl om, at en sådan rådførelse som den påtænkte, er heldig i flere henseender; men den har også sine skyggesider. Og hvad jeg da især er bange for er, at hemmeligheden brydes helt. Vi kan udsøge så pålidelige mænd, som vi vil: hvad 10 ved, det vil 20 også snart vide, og det vil tyskerne også få at vide. Hvad det udvalg, der kommer til København, angår, så tror jeg derfor, at man skal være meget varsom med hensyn til positive afgørelser og fra første færd af skarpt følge det princip kun at drøfte med dem, hvad offentligheden, altså også preusserne må vide, når det går galt.

Valget gik jo, når anden kreds undtages, ret heldigt.⁵ Tilvæksten i de danske stemmer er omtrent lige så stor som tilgangen af valberettigede borgere. Fjerde kreds har jo haft en betydelig fremgang. Jeg har før valget rejst en hel del i den østlige del af Tønder amt og fået et langt bedre indtryk af vor modstandskraft i disse egne, end jeg havde ventet. Optantsagen går også fremdeles godt. En af mine egne svogre, som tidligere har fået afslag på en ansøgning om naturalisering, har for nogle dage siden til min store forbavselse fået meddelelse om, at han vil blive optaget i preussisk undersåtsforhold, så snart han kan bevise, at han er slettet i Danmark. Afslag kendes endnu ikke.

15.

Sønderborg 3. marts 1891.

Reimers er på en forretningsrejse sydpå. Han har været borte en otte dages tid og kommer først hjem om et par dage. Før han rejste, skrev han til Johannsen og bad ham og Lassen om at fastsætte dagen for mødet i København samt pålagde mig at åbne eventuelle breve fra Berlin og at forhandle videre med Dem på hans vegne om mødet.

Der er nu kommet svar fra Johannsen, og det går ud på, at han og Lassen vil kunne være tilstede i København i dagene fra 19–21. marts eller fra 1–4. april. Johannsen for sit eget vedkommende når som helst i tiden fra 19. marts– 6. april. Jeg antager, at det vil være heldigst at fastsætte mødet til dagene fra 19–21. marts både af hensyn til de indre kongerigske forhold, til forårstravlheden og af hensyn til Lassen, som, efter hvad jeg fra anden side hørte igår, dog måske alligevel bliver forhindret først i april.

De bedes nu om hurtigst muligt at meddele mig, når mødet skal afholdes, og med hvilket tog gæsterne helst skal ankomme til byen. Jeg vil da sørge for, at alle indbydelser er trykt eller skrevet, til Reimers kommer hjem, således at han straks kan underskrive og afsende dem. Det er jo på tide at få dem udsendt, da der i flere tilfælde må træffes forberedelser, inden vedkommende kan love at give møde.

Michelsen-Kolstrup, som jeg talte med i Haderslev sidste søndag, har lovet at tale på det store møde om Sprogforeningens virksomhed i den tid, den har bestået. Han taler i det højeste i $1\frac{1}{2}$ time, og det forekommer mig, at emnet er meget passende. Da det var Deres mening, at der skulle holdes ialt 3 taler på det store møde, bedes De om nu at udpege de andre talere, for at de i tide kan få meddelelse derom og forberede sig derpå. Der er valg imellem: Johannsen, Lassen, Skau, Skrumsager, Madvig, Thyssen-Hansen, Reimers og Andresen.¹ Lassen har jo en svag stemme og lider særlig i de senere år så meget af hæshed, at jeg ikke tør anbefale ham for en stor forsamling; Thyssen-Hansen er en af vore bedste mænd og en god lejlighedstaler; hvorvidt han derimod vil egne sig til at holde et længere foredrag, ved jeg ikke.

Købet af Hejmdal er opgivet. Det strandede i sidste øjeblik på Bjørnshauges død.² Mere derom en anden gang.

16.

Sønderborg 9. marts 1891.

Deres brev har jeg modtaget lige i dette øjeblik, og da der endnu ikke er udsendt indbydelser, vil mødet altså blive afholdt lørdag d. 4. april og søndag d. 5. april, således som De har bestemt det i brevet.

Det var jo oprindeligt bestemt, at Reimers skulle udsende indbydelserne herfra, og da han ikke er hjemme idag, må det helst have sit forblivende derved. Det vil desuden have den fordel, at der da, hvis flere fra samme egn skulle være forhindrede i at give møde, bedre kan indbydes andre i rette tid. Det er jo heldigst, når alle egne er repræsenterede. Listen skal blive Dem tilsendt, så snart Reimers kommer hjem.

Hvad talerne angår, da kan jeg godt, som De antyder, i tilslutning til Michelsens foredrag give en udsigt over Vælgerforeningens virksomhed. Og da jeg sidst i ugen begynder en længere foredragsrejse, der vil føre mig til alle egne af Nordslesvig og give mig lejlighed til at træffe sammen med Thyssen-Hansen og de andre, som der kan være tale om, skal jeg nok ved denne lejlighed få denne sag i orden.

Af Hiort-Lorenzen har jeg fået begyndelsen af en længere artikel om hans faders optræden i 1842 til Årbøgerne – den vil da blive fortsat i næste halvbind. Jeg behøver vel ikke at sende den til København, før den trykkes.¹

17.

p. t. Haderslev 15. marts 1891.

... Morten Eskesens levnedstegning af Karsten Thomsen er nu gået i trykken i en af mig ændret og meget forkortet skikkelse.¹ Ændringerne er mest af den art, som hensynet til Karsten Thomsens familie og de politiske forhold gjorde nødvendige...

18.

Sønderborg 18. maj 1891.

.... De har måske for nogen tid siden gennem Ottosen hørt, at der atter var blevet indført dansk i de herværende skoler.¹ Dette er faktisk. I Sønderborg kan alle forældre, som ønsker det, nu få deres børn undervist i dansk (ren sprogundervisning) 2 timer ugentlig. For omtrent en måned siden blev der gennem børnene rettet spørgsmål til forældrene, om de ønskede dem undervist i dansk. Undervisningen var ikke tvungen, men skulle foregå i den lovbefalede skoletid (tirsdag og fredag kl. 11–12). Vi har i denne anledning indkøbt og fordelt en del danske læsebøger til uformuende børn. Jeg ved ikke, om »2 Løver« og »4 S« vil erstatte os vore udgifter i denne anledning, hvis ikke vil Sprogforeningen.

Jeg troede i første øjeblik, at det her drejede sig om et lignende reskript som det, der er udstedt i Posen; men det lader til, at den trufne forholdsregel er af ren lokal art, idet der ikke andre steder, end ikke i byerne i Nordslesvig, er truffet tilsvarende forholdsregler. Vi ved imidlertid bestemt, at den herværende landråd har handlet meget modvilligt efter modtaget instruks fra regeringen i Slesvig.² Muligvis drejer det sig foreløbig kun om et forsøg. Et tilsvarende reskript som det i Posen behøves ikke, da slutningsparagrafen i reskript af 1888 giver regeringen frie hænder til indrømmelser af vidtgående art (genindførelse af instruktionen af 1878). Hvis det, som vi næsten må antage, drejer sig om et forsøg for at få vished om, hvorvidt forældrene virkelig nærer de i de forskellige petitioner udtalte ønsker, gælder det om at være på vor post. Og da pengespørgsmålet er afgørende for mange forældre her i byen, hvor der ikke er meddelt dansk undervisning siden 1864, bør denne anstødssten fjernes ved uddeling af danske læsebøger til uformuende børn. Jeg håber, at De tillader, at vi, når vi finder det nødvendigt i denne henseende, trækker vekslers på foreningerne derovre.

Siden mødet i København har vi været en hel del optaget af de kirkelige valg. De har vel af aviserne set, at vi har vundet sejr i Åbenrå og i Gl. Haderslev, endvidere i flere landdistrikter, som var stærkt truende til dels endog erobrede af tyskerne. I det hele er vor stilling bleven betydelig forbedret i de kirkelige repræsentationer.

På Åbenrå provstisynode har vi nu atter, så vidt valgene kan overses, flertallet, skønt vistnok endnu kun lige flertallet. Vi har imidlertid udsigt til atter at vinde et par stemmer næste år.

Den sag, der i den sidste tid især har sysselsat mig, er dog oprettelsen af den før omtalte store Fælles-Landboforening for Nordslesvig. Lykkes det os at få denne forening oprettet, vil meget være vundet. Vi vil dermed have emanciperet os fuldstændigt fra Kiel, og vi vil få lejlighed til at udvikle mange kræfter under løsningen af de store opgaver, som vi påtager os. Sagen er nu fremmet så vidt, at foreningen rimeligvis vil blive oprettet imorgen.³ Et foreløbigt forslag til statutter blev vedtaget på et lille møde i Flensborg sidste tirsdag af Mackeprang-Kidding, Wolff-Gammelgab, Jessen-Majbølgård og Mussmann-Kehlet samt mig, og jeg tror, at dette forslag var heldigt, og at det vil blive vedtaget imorgen. Grundtankerne er følgende: Foreningens formål er at løse alle større opgaver på landbrugets område i de dansktalende egne af Slesvig. Som medlemmer optages a) landboforeninger med mindst 100 medlemmer og en årsindtægt af 300 mark, b) andre foreninger og selskaber som på en eller anden måde er knyttet til landbruget, c) mejerier, d) enkelte personer. Foruden de 7 ældste danske landboforeninger vil rimeligvis Als Nørre-Herreds landboforening, der hidtil har været blakket, slutte sig til organisationen. Af de ca. 100 mejerier, der findes i Nordslesvig, ventes tilslutning af henved 80 og endvidere tilslutning af heste- og kvægavlsforeninger, biavlsforeninger, haglskadeforeninger, foderstof- og gødningsforeninger m. m.

Bestyrelsen skal bestå af 18 personer, deraf vælger generalforsamlingen 10, de otte store landboforeninger hver én; den vælger af sin midte en formand, der leder foreningens virksomhed efter en vedtagen virksomhedsplan. Bestyrelsen nedsætter udvalg. Det er hensigten at have stående udvalg for hesteavl, kvægavl, mejerivæsen, unge landmænds uddannelse m. m. Der tænkes ansat 2 faste konsulenter i husdyrbrug og mejerivæsen, og der vil blive udgivet et medlemsblad (fagskrift). Penge tænkes tilvejebragte ved, at de store landboforeninger afstår 20 % af deres årsindtægt og ved medlemsbidrag fra andre foreninger, mejerier og enkelte personer, endvidere som erstatning for statstilskud et tilskud af sparekassernes overskud. Vi har ca. 30 danske sparekasser, hvoraf de fleste ifølge

oplysninger; som jeg har indhentet efter opfordring, stiller sig velvilligt til tanken. Jeg tror derfor, at det hele skal gå, og som sagt derved vil overordentlig meget være vundet både i landøkonomisk, national og politisk henseende. Imorgen møder de 8 formænd for de store landboforeninger i Åbenrå og efter særlig indbydelse tillige Mackeprang-Kidding, Jessen-Majbølgård og jeg for eventuelt at vedtage foreningens oprettelse og foreløbige organisation. Den vil rimeligvis blive oprettet med det forbehold, at der, før lovene træder i kraft, skal indmelde sig 2–300 enkelte personer som medlemmer, og der vil så imorgen sandsynligvis blive nedsat et agitationsudvalg, som skal sørge for, at foreningen får den nødvendige tilslutning. Det er rimeligvis denne forening, der i den tyske presse er bleven til en landopkøbsforening med 6 millioner i grundkapital!

19.

Sønderborg 13. juni 1891.

Vi har hidtil indkøbt og uddelt 20 læsebøger à 2 mark til brug ved den danske undervisning i de herværende borgerskoler. Vi har nu fået bedre oversigt over forholdene. Der meddeles kun dansk undervisning i de øverste klasser, for børn over 11–12 år. Men undervisningen omfatter både læsning og skrivning, idet børnene afskriver småstykker efter den danske læsebog. Undervisningen meddeles, som jeg tidligere har skrevet, 2 timer ugentlig (nu mandag og tirsdag fra 11–12). Der er hidtil ikke gjort lignende skridt andre steder i Nordslesvig, og det må derfor antages, at regeringen vil gøre et forsøg, inden den tager endelig bestemmelse med hensyn til sprogsagen. Der er andre tegn, der tyder derpå. Efter at overpræsident Steinmann har inspiceret en række skoler i Nordslesvig for fjorten dage siden, har han nu efter sin hjemkomst udsendt en større kommission på 3–5 herrer, som for tiden farter landet rundt og undersøger skoleforholdene. Dette tyder på, at noget er igære. Og forskellige ytringer af højere gejstlige peger i samme retning.

Hvis regeringen har villet gøre et forsøg her i Sønderborg, så kan vi være veltilfredse med dets udfald. I byens første pigeskole, som besøges af 70 børn, er der nemlig kun 5–6 piger, som ikke deltager i den danske undervisning. Flere embedsmænds børn lærer dansk. I

den såkaldte Rektorskole, der besøges af et lignende antal drenge, påstår børnene, at undervisningen er tvungen, og at alle deltager. »Tvangen« skyldes imidlertid sikkert kun rektoren, der stiller sig velvillig til sagen. Da der ikke er udsigt til, at vore landdagsmænd får sagen frem i denne samling, tænker jeg på at offentliggøre, hvad vi véd, ved Vælgerforeningens generalforsamling på torsdag.

Hoslagt sender jeg Dem første side af en lille bog, som jeg har skrevet om forsamlingsretten og for tiden lader trykke hos Thillerup.¹ Bogen, som vil kunne trykkes på tre ark, omfatter foreningsloven forklaret på grundlag af retskendelser, uddrag af forklaringer af forskellige politiforordninger, angående forsamlingslokaler, polititimen, pengeindsamlinger m.m. samt forslag til love for foreningsforeninger. Jeg har i de sidste år haft rig lejlighed til at erfare, at man i høj grad savner den oplysning og vejledning, som en sådan lille bog kan give og har derfor skrevet den i håb om, at den må hjælpe folk til at drage den fulde nytte af vor lovlige forsamlingsret uden at komme i konflikt med lovene. Jeg vil kunne få bogen trykt i et oplag af 750 expl. og indhæftet i shirting for 230 mark, og den skulle gerne sælges i boghandelen for 50 pf., for at den kunne blive godt udbredt. Da afsætningsområdet imidlertid ikke er stort, og jeg ikke gerne ville have, at bogen skulle påføre mig pekuniært tab, så tillader jeg mig at forespørge, om De mener, at »2 L« og »4 S« vil overtage udgivelsen eller eventuelt støtte udgivelsen af bogen. Måske vil De være så venlig at bringe sagen på tale, når bestyrelsen for »2 L« atter holder møde, og at meddele mig nærmere desangående, når De i næste måned kommer herover.

Jeg skal hilse fra Reimers, som var her for et øjeblik siden. Vi glæder os til at se Dem her i byen.

20.

Sønderborg 24. august 1891.

Under korsbånd sender jeg Dem idag første del af en afhandling om »Det hjemmetyske sprog i Sønderjylland« af N. Andersen. Det er min hensigt at optage denne del af afhandlingen i efterårshæftet af Årbøgerne, og den følgende halvdel i et følgende halvbind af Årbøgerne. De bedes om at gennemse manuskriptet og at give mig

Deres mening tilkende.¹ Jeg synes, at den indeholder mange gode iagttagelser og tror, at den følgende halvdel af afhandlingen vil blive endnu mere interessant. ...

Dr. Friis tilbyder mig følgende »Urkunden« til Årbøgerne: 1) Peder Andersen tilskøder Hans Nissen på Haistrupgård en ålegård med tilhørende eng 1563. 2) Nis Hansen appellerer på sin moder Maria Nissens vegne 1583. 3) Hertug Joh. Adolf fæster Nis Hansen, Tingbro 1616. 4) Hertug Friedrich bekræfter Hans Nissens fæste på to enge 1624. 5) Brev fra Thomas Detlefsen til Nic. Tychsen vedrørende en erstatning, der skulle ydes for hver bortløben udskreven [?] 1675. 6) Brev fra Magdalene Friese til amtmanden vedrørende en beskyldning for i sin tid ikke at have afleveret nøglen til »die Hargesstade« 1681 m. m.

Vil De ikke meddele mig, om De antager, at nogle af disse aktstykker egner sig til at optrykkes i Sønderjyske Årbøger.²...

Jeg har jo været i Norge fra 1–22. aug., men blev pludselig hjemkaldt ved efterretningen om, at min lille søn var død efter få dages sygdom. Jeg havde lejlighed til at holde nogle foredrag deroppe om vore forhold (i Skien, Lillehammer og ved større møder på Seljord højskole (hos Ullmann) og på Winheim højskole³). Iøvrigt lagde jeg særlig vægt på at påvirke pressen ved at stifte personligt bekendtskab med redaktørerne, og jeg tror, at jeg har haft noget held i denne retning. Desværre kom jeg så hurtigt hjem, at jeg ikke fik stort gjort i Kristiania. Ved mødet på Seljord traf jeg bl. a. sammen med Fr. Bajer, med hvem jeg havde en længere samtale.⁴ Bajer rejser sandsynligvis til Rom i efteråret for at overvære den parlamentariske fredskongres der. Han er villig til at tage sprogkort og, hvis det ønskes, andre tryksager med derved og besøge dem uddelt blandt deltagerne i kongressen, når sagen ordnes godt i tide. Bør der ikke tænkes herpå? Uddelingen i London ifjor gik ikke godt, da ordningen var uheldig, og det ville derfor efter min mening være heldigt at gentage uddelingen for derigennem at yde et bidrag til vækkelse og vedligeholdelse af interessen for den sønderjyske sag. Ullmann, som sammen med andre norske stortingsmænd tager til Rom for at overvære kongressen, vil sikkert efter evne støtte Bajer. Endvidere mener Bajer, at han vil kunne få den sønderjyske sag frem på en følgende kongres. Det var sikkert også værd at tænke derpå, da en omtale på

fredskongressen vil tildrage sagen opmærksomhed i videre kredse og atter føre den frem i den europæiske presse.

Da jeg var i København på vejen til Norge, hævdede jeg Sønderjyske Årbøgers tilgodehavende hos Gyldendalske Boghandel ialt 733 kr. Jeg opsøgte derefter departementschef Dybdal for at aflevere pengene til ham; men han var ikke hjemme, og på samme måde gik det mig, da jeg derefter gik ud til Dem.⁵ Jeg måtte derfor beholde pengene og har dem altså endnu. En del af dem har jeg brug for i oktober måned, når næste halvbind udkommer; men hvor mange ved jeg endnu ikke, da jeg ikke har fået afregning for 1890 fra de sønderjyske boghandlere. Vi har jo imidlertid endnu restbeløbet af det lån, som vi optog i Flensborg 1889 for at betale regningen for 2. halvbind. Lånet var oprindeligt 400 kr. altså 450 mark. Der er senere betalt 150 mark i afdrag, så restbeløbet er nu kun 300 mark. Hvis »To Løver« nu ikke har særlig brug for penge, så vil jeg udbetale disse 300 mark af den sum, jeg har i forvaring, og resten vil derefter antagelig medgå til at betale honorarer og regninger for 2. halvbind 1891. I øvrigt skal jeg sende Dybdal nærmere meddelelser om denne sag, når jeg med det allerførste sender ham regnskabet for 1890, som jeg først kan få afsluttet nu.

...

21.

Sønderborg 21. november 1891.

Skønt jeg har overordentlig meget at skrive om, må jeg endnu idag holde mig til én sag, nemlig Dybbøl mølle. Vi vil have falitten næste lørdag, hvis vi ikke griber ind forinden. Indboet er nemlig pantet til den dag for en fordring på 3.600 mark, som han ikke kan rejse. Status ser således ud. ...¹

Handelsværdien for hele ejendommen vil imidlertid, når der ses bort fra de politiske forhold, som muligvis vil få indflydelse på købesummen, næppe andrage mere end i det højeste 30.000 mark.

De to indklamrede prioriteter 5 og 6 [tysk sparekasse 1.800 mark og tysk købmand 3.600] er opsagt og forfaldne til udbetaling. Vi har skaffet ham dækning af den første post for at vinde lidt tid og kan skaffe dækning af den anden post (3.600 mark) til næste lørdag, hvis nogen vil overtage møllen for gælden, altså for ca. 35.000 mark.

I så fald vil mølleren forpligte sig til at realisere hurtigst muligt.

Mølleren er udygtig og kan derfor næppe hjælpes. Den lige vej er falitten; men der må i så fald regnes med tyskernes købelyst som en ikke uvigtig faktor. Reimers og jeg tilråder imidlertid desuagtet at gå denne vej, men i det håb at et selskab derovre senere køber møllen, hvis vi ikke finder en dansk køber her. Vi tror, at den i så fald vil kunne købes billigere, end når den skal overtages nu for gælden; men jeg må tilføje, at der er andre gode danske mænd her i byen, der er af den modsatte mening, og tror, at der kan handles billigst nu.

Vil De nu ikke straks eller dog snarest muligt meddele hr. højesteretssagfører Nellesmann, hvorledes sagen står. Møllen vil altså antagelig kunne købes nu under hånden for ca. 35.000 mark. Det er over handelsværdi, og Reimers og jeg mener, at den senere vil kunne købes billigere. Redaktør Moldt og ligeledes købmand Due mener derimod, at tyskernes købelyst er så stor, at den senere vil blive dyrere. Meddel os snarest muligt: 1) om vi skal søge at hindre fallitten foreløbig ved at tilvejebringe de 3.600 mark 2) om der i det hele er udsigt til, at enkeltmand eller et selskab derovre vil købe møllen og i så fald om nu under hånden eller senere ved tvangssalg.

Jeg kan tilføje, at Vilstrupgårds ejer ikke vil sælge gården foreløbig, og at dette projekt derfor ikke vil træde hindrende i vejen.²

Hvis De derovre bestemmer Dem til ikke at foretage noget foreløbig, gør vi rimeligvis heller ingen ting her, men afventer sagens videre udvikling. Vi skal imidlertid under alle omstændigheder sørge for at holde Dem à jour med sagens gang.

Det ville være en overordentlig stor skuffelse både her i Sønderjylland og i kongeriget, hvis møllen nu, efter i de senere år at være blevet så stærkt fremdraget, skulle gå over i tyske hænder.

De bedes om snarest mulig at meddele mig, hvad beslutning der fattes. Jeg skal gerne være i besiddelse af Deres brev inden næste fredag, da sagen denne dag vil finde sin foreløbige afgørelse på et lille møde, som vi holder her i byen.³

Da min faders død har givet mig meget at tage vare på ved siden af mit øvrige arbejde, er det i den sidste tid gået ud over min brevskrivning. De bedes undskylde, at jeg endnu ikke har

svaret på Deres sidste brev. Jeg skal nu snart oprette det forsømte og har som sagt meget at skrive om. Iaften skal vi have et vælgermøde her ang. byrådsvalget. Vi håber at sætte mindst 1 dansk mand igennem. Kredsvalgvalgene er gået ret godt. Der var i hvert fald fremgang i alle amter, og i Åbenrå er det forbi med tyskernes $\frac{2}{3}$ majoritet. Sønderjyske Årbøger kommer i denne uge. Hilsen fra Reimers.

22.

Sønderborg 28. november 1891.

Tak for Deres brev af 24de. I henhold til Nellemanns råd har vi foreløbig overtaget de opsagte prioriteter på 1.800+3.600 mark og har altså nu tid til nærmere overvejelse. Vi må nu først og fremmest se at finde en mand, der senere kan overtage møllen som ejer, forpagter eller bestyrer, helst som ejer. Skulle prisen blive for høj, må vi se at skaffe ham et lån på gode betingelser. Vi søger nu først manden – som foruden at være pålidelig dansksindet må være en dygtig forretningsmand – og skal senere, når vi har fundet ham, og hjælp er nødvendig, stille et bestemt forslag desangående.

For bevillingen til »Vore rettigheder« takker jeg meget. Jeg arbejder nu på »Vor politiske valgret«, som senere vil blive fulgt af »Vor kommunale og kirkelige valgret«.

Ligeledes takker jeg meget for bevillingen til Sønderborg Læsestue. Da jeg havde modtaget Deres brev, søgte Reimers og jeg straks at realisere tanken; men det viste sig umuligt for os at få et dertil egnet lokale, da flyttedag var forbi og ingen lokaler ledige. Bevillingen kan vi derfor ikke gøre brug af i år, men jeg håber, at den må blive gentaget ad åre og tror, at en sådan læsestue vil have betydning her. Sprogforeningens bogsamling, som min kone bestyrer, er vinteren 1890–91 (1. okt.– 1. april) blevet benyttet af 54 arbejdsmænd og 194 børn, som har lånt bøger gratis; desuden også af Sprogforeningens medlemmer. Udlånet til disse 54+194 har været 2.226. Da det ikke kan undgås, at der tit sker videre udlån, og hver låner i reglen repræsenterer en familie, læses bøgerne i virkeligheden af mange flere, og er tallet af udlån i virkeligheden betydeligt større end bogført. Vi kan iagttagende, at læselysten tiltager. Fra 1. okt. til nu har 158 benyttet bogsamlingen foruden

Sprogforeningens medlemmer, og udlånene ser ud til at skulle blive flere end sidste vinter. Hvis bevillingen til læsestuen gentages, vil jeg i foråret sørge for lokaler til næste vinter.

Med vandreundervisningen går det nu atter godt. Kasper Jensen tabte i første øjeblikket modet efter den overhaling, han fik i Toftlund, men er nu atter i virksomhed på Vesteregnet (enklaverne). Det første spørgsmål, der nu vil komme op, bliver antagelig »anmeldelsespligten«. Der kan de måske komme vandrelærerne til livs. En politiforordning bestemmer nemlig, at man, når man forandrer opholdssted, skal framelde sig i vedkommende kommune og atter inden 7 dage anmelde sig hos forvaltningsmyndighederne i den kommune, hvor man tager ophold. Jeg har instrueret Kasper Jensen og pålagt ham i givet fald at hævde til det yderste, at hans ophold i de forskellige kommuner kun er besøg, mens hans bopæl er i Daler hos hans moder. Muligvis vil vi kunne gå igennem dermed ved en eventuel retssag, men det er ikke sikkert. Det må imidlertid prøves, da de ellers, når de kender vandrelærernes opholdssted, vil kunne hindre virksomheden ved overlæsselse med hjemmearbejde. Henriette Gubi er på Sundeved f. t. Broager sogn. Forældrene er meget glade ved at have hende i deres huse, og hun synes at være særlig godt skikket til gerningen. I Broager sogn, hvor der ifjor kun var én familie, der benyttede Kasper Jensen, er der i år 4–5 familier, der benytter Henriette Gubi og således i det hele på Sundeved. Til Henriette Gubi er der jo bevilliget 300 kr. Hun har engang henvendt sig til mig om penge, og jeg har – da der var penge nok i Sønderjyske Årbøgers kasse, givet hende 90 kr. forskudsvis; nu har hun atter bedt mig, om jeg kunne skaffe hende nogle penge til jul, da hendes moder sidder i meget trange kår, og det har jeg lovet. Når hun nu får ialt $\frac{2}{3}$ af sin løn til jul altså 110 kr. til det, hun har fået, så er det godt. Resten kan da vente til senere. Det må helst for ikke at vække opsigt ordnes således, at disse penge hæves hos mig. Hvad Kasper Jensen angår, må jeg bede om en efterbevilling. Det var aftalen, at han skulle have 400 kr. for det første år okt. 1890–okt. 1891. Deraf bevilgede »S. S.« (Kolding) på mit forslag 200 kr. for det første halve år og endvidere anvendtes der 50 kr. hertil, som en sjællandsk præst havde stillet til min disposition. I foråret skulle »S. S.« atter have bevilliget 150 kr.; men jeg var ikke til stede ved bestyrelsen på grund af sygdom, og Morten Eskesen

I det danske folkelige arbejde under fremmedherredømmet var dilettantkomedierne et vigtigt led, særlig da offentlig optræden af kongerigske skuespilselskaber var blevet forbudt i 1887, et forbud, der først lempedes 1907. – Billedet viser aktørerne i en dilettantkomedie i Københoved. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

glemte det, da han mente, der var bevilliget penge for et år. Efterbevillingen kan nok fås fra »S. S.«; men den har allerede måttet afslå flere begæringer om højskolehjælp af mangel på penge, og derfor henvender jeg mig til »2 L« og »4 S« med bøn om disse 150 kr. Understøttelse for Kasper Jensen for 1890–91 og en videre understøttelse af 200 kr. for året 1891–92. »S. S.« yder da en lignende sum for dette år. Endvidere ønskes der nogle bøger med ting, der egner sig godt til oplæsning til Kasper Jensen. Men derom senere nærmere forslag. Det må tages under overvejelse, om foreningerne derovre ikke burde udgive, eventuelt støtte udgivelsen af et bind eller nogle hefter med digte og prosastykker af vore bedste digtere, som særlig egner sig til oplæsning ved vore foredragsmøder. Det stof, der i særlig grad egner sig hertil, findes spredt i en række mere eller mindre kostbare værker, som det tit er

vanskeligt for oplæseren at komme i besiddelse af og besværligt at slæbe rundt med sig. Samtidig burde det overvejes, om Clausens tanke om at udgive skuespil, der egner sig til at opføres af dilettantselskaber, ikke bør realiseres. Jeg har jo en samling skuespil til udlåning, som også benyttes, men det er ikke mange selskaber, der kan benytte dem den samme vinter. Idag skal jeg nu f. e. sende en samling skuespil til Frøslev, som så først bliver returneret i løbet af 5–6 uger, og netop i denne tid skulle de også bruges andetsteds. Vi må enten have en god samling af skuespil ved alle Sprogforeningens bogsamlinger eller også sørge for, at et mindre udvalg af de bedste ting gøres tilgængeligt gennem boghandelen.

Så er der en anden sag. De har vist i efteråret, da De var i Ribe, haft lejlighed til at tale med forhenværende gårdejer Mathias Petersen fra Havervad, Brøns sogn, som også tidligere har sat sig i forbindelse med foreningerne gennem cand. L. Moltesen. Han (M. P.) har senere, forleden, da jeg talte i Esbjerg, henvendt sig til mig angående en virksomhed på Vestkanten og sagde ved denne lejlighed, at De under en samtale med ham havde stillet understøttelse af en sådan virksomhed i udsigt, når der forelå et bestemt, vel motiveret og af bekendte mænd understøttet forslag desangående. Hvis det er tilfældet, vil jeg senere tillade mig at fremkomme med et, som jeg håber, af Vælgerforeningens bestyrelse støttet forslag.¹ Min tanke er den: Mathias Petersen skal tage ophold i Skærbæk og skal søge sit udkomme ved en agenturforretning (kul, markfrø, livsforsikring). Ved siden af skal han, hvad jeg tror, han egner sig godt til, være rejsende agitator for os på Vesteregnet, særlig strøget mellem Tinglev, Løgumkloster og Tønder, hvor han er godt kendt, da det er hans fødeegn. Han skal bl. a. med det første gennemkrydse denne egn by for by for at skaffe Børnebladet den størst mulige udbredelse. Der må personlig agitation til for at drive det op. Han skal styrke vore gamle forbindelser og knytte nye. Han skal stå rede for os til at rejse til den by eller sogn, hvor en særlig valgagitation er nødvendig ved kommunale, kirkelige eller politiske valg m. m. Jeg skal senere udføre forslaget mere i enkeltheder, men ønsker som sagt forinden en almindelig udtalelse om, hvorvidt foreningerne er tilbøjelige til at støtte en sådan virksomhed enten med et årligt beløb eller ved

f. e. at bevillige en vis sum for hvert 100 holdere, som han skaffer Børnebladet o. l.

Sønderjyske Årbøger er nu færdige for denne gang. Det er blevet sent. Det var vanskeligt at få manuskripterne fra forfatterne og til slut medførte også bogtrykkerstrejken en forsinkelse. De tænker vel noget på stof til forårshæftet. Antagelig får vi så Clausens kirkebygninger.²

Valgene til kredsningen er gået godt her og ligeså i de andre amter. I Åbenrå har vi styrtet tyskernes $\frac{2}{3}$ majoritet, hvad der har stor betydning, da der kræves $\frac{2}{3}$ majoritet til vedtagelse af forslag, som medfører nye pengebevillinger eller pålæggelse af nye skatter. I de andre kredse, hvor tyskerne ikke havde $\frac{2}{3}$ flertal, har vi hævdet stillingen, trods tyskernes forsøg på overrumpling. Ved kommunalvalgene har vi allerede ifjor drevet en kile ind i det tyske parti her i byen, idet vi fik et kompromis i stand med nogle menige indfødte tyskere mod embedsmændene og deres tilhæng. Følgen var en sejr, som bragte en energisk dansk mand og en moderat tysker ind i byrådet. I år er kompromiset blevet fornyet, og vi vandt en ny sejr. Embedsmændenes parti var dårligt organiseret, og mange tyskere blev hjemme. Vi førte alle vore tropper i ilden og sejrede med 107 stemmer mod 34. (Der er en census af 12 mark classeskel). Kun højst 10 tyskere stemte med os, men der faldt 24 tyske stemmer på en anden kandidat. Vi fik derved atter en af vore bedste danske mænd ind i byrådet. Disse kompromisvalg tillægger jeg stor betydning. Vi får vore folk disciplinerede, mens tyskernes disciplin ødelægges ved organisationens sprængning. Et lignende forsøg i Åbenrå mislykkedes endnu denne gang.

Det ser ud til, at jeg får meget at gøre med min families private forhold i den nærmeste fremtid. Min broder skulle overtage Nørremølle. Han er optant og søgte i december 1890 om naturalisering. Indtil april d. å, har han boet ved Kolding.³ Da han kom hjem, fik han lov til at opholde sig hos mine forældre uden bosættelsestilladelse, indtil svaret på hans ansøgning var indløbet. Dette er ikke sket hidtil, og ved faders død var det blevet nødvendigt, at han hurtigst muligt overtager gården, da én skal indskrives som ejer af den. For at blive indskreven for gården og grunde egen husholdning må han imidlertid have bosættelsestilladelse. Han søgte derom d. 20., men modtog allerede d. 22. et

bestemt afslag fra landråden med den bemærkning, at hvis han forfulgte sagen videre, blev han straks udvist. Min moder må nu indskrives som gårdens ejer, og vi må så tage sagen med ro og føre den gennem alle instanser, selv om det skal medføre en foreløbig udvisning. Jeg tror, den kan gennemføres. Min broder opterede 1870, han var dengang 15 år gammel og har siden den tid opholdt sig i kongeriget. Han har altså intet synderegister. Jeg må tilbringe en del af min tid hjemme, da min moder naturligtvis er meget nedbøjet af dette slag nu lige efter faders død. Hilsen fra Reimers og Moldt.

23.

Sønderborg 20. januar 1892.

Denne gang har jeg meget at skrive om, og jeg vil derfor håbe, at De har tid og tålmodighed til at læse et langt brev.

Først Math. Petersen fra Havervad. Han bosætter sig som tidligere omtalt i Skærbæk nu i januar og bør straks tages i brug. Han skal skaffe Børnebladet udbredelse ved personlig henvendelse til folk i de enkelte byer, og det bør ved hjælp af ham udbredes i nogle tusinder gratis eksemplarer på strækningen fra Flensborg til Tønder i bæltet mellem Adelby og Hanved sogn i Syd-Bov og Tinglev i nord op imod Løgumkloster og ned i Medelby, Ladelund og Karlum, hvis det går- og der er meget, der kan gå, når pengepungen kan blive i lommen. Vi ville ikke lade sagen komme til for mange personers kendskab, og forslaget om en understøttelse stilles derfor kun af Gustav Johannsen, Reimers og jeg. Vi har ikke foreslået en bestemt sum. Jeg antager, at 200 kr. foreløbig vil være passende. Så ser vi, hvad han formår. Hans anbefalinger følger hosløst i afskrift.

Dernæst Jens Jørgensen Feilberg i Københoved.¹ Han lever i en meget trykket stilling. For sin huslærervirksomhed hos Skrumsager får han frit ophold og 120 kr. årlig. Hans øvrige arbejde er for det meste ulønnet, så hans gennemsnitlige indtægter kun har været 150 kr. årlig i de sidste år. Hvis der ikke på en eller anden måde skaffes ham et lille tilskud hertil, er der fare for, at han går bort til kongeriget, hvor der flere gange har været ham højskolelærerpladser tilbudte. Kan der derfor ikke under én eller anden form bevilliges ham en lille understøttelse. Hans arbejde er det ærligt

værd. Jeg vedlægger et brev, som jeg nylig har modtaget fra ham, og som er meget oplysende i denne henseende og ikke behøver videre kommentarer.

Kasper Jensen er for tiden i Skodborg, hvor han ved siden af børneundervisningen har begyndt en undervisning for unge karle og piger i lighed med Feilberg Jørgensens i brevet omtalte undervisning i Københoved. Henriette Gubi er fremdeles virksom med hjemmeundervisning i Sundeved. Gendarmerne følger hendes virksomhed nøje, har søgt at skræmme flere forældre, men har ikke turdet gribe ind endnu.

Så fra min sidste foredragsrejse. Jeg var først i Haderslev. Her er Hans Petersen.² Jeg tror ikke, han skal opmuntres til at tage til København foreløbig. Han bør først sørge for, at det arbejde, han har begyndt i Haderslev ved siden af sin redaktørvirksomhed, fæstnes mere, og dernæst er det i hans egen interesse, at han får fastere fod i befolkningen, inden han atter tager bort. Endelig er det uheldigt for hans frentid, hvis det kommer til et brud med ham og Sabroe, da denne sandsynligvis også køber Dannevirke i løbet af et par år.³ Hans Petersens virksomhed i Haderslev var ved siden af redaktionen af Modersmålet ledelsen af en »Svensk gymnastikforening«, som går ypperligt. Den har 70 medlemmer, deraf 23–26 aktive, mest unge kommis'er. Gymnastikøvelser 2 gange ugentlig, oplæsning nu og da. Han ønsker at oprette en bogsamling for foreningen, hvad jeg tror vil være meget heldigt. Kan De ikke af indkomne boggaver udsøge en lille samling til ham, som han skulle have tilsendt hurtigst muligt. Ved siden deraf har Hans Petersen tillige oprettet en lille læseklub, som kun tæller 6 unge herrer og ligeså mange unge damer, alt opvakte folk, og samles et par aftener ugentlig for at læse nyere litteratur og samtale derom. Også denne forening går godt. I øvrigt er Hans Petersen meget virksom som foredragsholder, og hvis han får lov til at blive i sin gerning hernede i ro et års tid eller to, vil han have gjort sig uundværlig, før bør han ikke ved fristende tilbud rives ud af sin nuværende stilling; men når den tid er gået, bør han til København en tid, da det vil være til stor gavn for ham. Dette til overvejelse.

Der er nu god udsigt til, at vi snart kan rive hadersleverne helt ud af passiviteten, så de ligesom vi hernede i fremtiden atter deltager i kommunale og kirkelige valg. Sagen bragte jeg på bane i et foredrag

i kommunalforeningen, og flertallet var stemt for atter at gå på. Endvidere er der udsigt til, at der også i Haderslev vil blive oprettet en læsestue efter finsk mønster til næste vinter.⁴

Skamlingsbankeselskabet tager vi snart med storm for ligeledes at rive det ud af passiviteten og atter at gøre Skamlingsbanke til samlingsplads for dansk fra begge sider af grænsen. Der er af sønderjyder købt for 1200 kr. nye aktier (hver aktie er på 16 kr.) i det sidste år, og den gamle bestyrelse er nu blevet tvunget til at rejse en ny bygning til 7.000 kr. på bankens top næste forår, og i tilslutning dertil vil der blive bygget en fast landgangsbro ved bankens fod. Når det er færdigt, begynder atter de store fester.⁵

Vort første forsamlingshus vil i foråret blive bygget i Øster Lindet sogn. Pengene er indsamlede, og lovene er under arbejde.⁶ Efter det kommer der rimeligvis flere.

Branderup læsekreds klager over, at den ikke kan få bøgerne fra det nedsatte udvalg. Ekspeditionen er for sendrægtig; enten må den have en dygtig opstrammer, eller også må nye mænd tage fat her.

Hvis foreningerne derovre trods alle krav har mønt i kassen, så kan de gøre en god gerning ved at udkaste nogle tusinder sangbøger til småfolk i Sønderjylland, særlig ned mod grænsen. Det nye oplag af sangbogen koster 1500 mark. Hvis der bevilges noget af den sum, bør det være under den forudsætning, at der uddeles med rund hånd af dem sydpå. Jeg talte forleden nede i Vejbæk i Bov sogn og havde 80 tilhørere fra Bov, Holbøl, Hanved, Medelby og Tinglev sogne. Jeg lovede følgende mænd følgende ting i tillid til, at De derovre betaler gildet?

Gdr. Møller i Harreslev: 10 sangbøger og 10 ekspl. af Børnebladet. Kromand Lassen i Jarlund (Medelby sogn) 10 sangbøger. Gdr. P. Thulesen i Stoltelund (Tinglev sogn) 15 sangbøger og 7 ekspl. af Børnebladet. Gdr. S. Chr. Petersen Broderup (Tinglev sogn) 15 sangbøger og 10 ekspl. af Børnebladet. Gdr. P. Thaysen, Nyhus (Bov sogn) 8 sangbøger og 8 ekspl. af Børnebladet. Gdr. Konstmand, Kragelund (Bov sogn) 8 sangbøger og 8 ekspl. af Børnebladet og gdr. Chr. Knudsen, Vejbæk (Bov sogn) 10 sangbøger og 10 ekspl. af Børnebladet, alt gratis, Børnebladet regelmæssig frit tilsendt, men mod at vedkommende uddeler det med ganske særligt hensyn til småfolk. Det er nødvendigt at tage det på den måde ved grænsen. Og sådan var det

meningen, at Mathias Petersen skal få folk til at tage sig af Børnebladet overalt. Tyskerne gør jo nu kraftanstrengelser dér – særlig da i Tinglev sogn, hvor jeg i øvrigt håber, at vi med det første får både et politisk møde og en dansk bogsamling.

Det går atter for langsomt med løsningen af dansk undersåtsforhold. Regeringen i Slesvig kræver nu, at løsningen skal finde sted i løbet af 3 måneder, og der ligger ansøgninger i København, som snart har været der så længe. Der er fra flere sider blevet klaget til mig i denne anledning. Kan det ikke gå an atter at påskynde behandlingen af disse sager lidt.

Tyskernes agitation for Centralforeningen har hidtil gavnet os.⁷ Vi har fået 25 nye indmeldelser i Vælgerforeningen fra Løjt, siden de oprettede en afdeling dér, og der vil også blive begyndt med danske foredragsmøder dér, og fra Sommersted, hvor tyskerne ligeledes har været, har danskerne sendt en deputation ned til Ph. Møller i Jægerup for at få oprettet en afdeling af foredragsforeningen i Vojens i deres sogn.⁸

Arbejdet på »Vore rettigheder« har jeg foreløbig måttet indstille, da den nye indkomstskat rimeligvis vil nødvendiggøre en reform af valgloven til landdagsvalgene, og en ny kommunalforfatning er stillet i udsigt. Jeg må afvente disse love, da det jo er meningsløst at skrive en vejledning nu, som er forældet om et års tid.

Om Årbøgerne skal jeg skrive nærmere senere. Idag har jeg ikke tid til mere, da jeg skal præsidere som fuglekonge ved Borgerforeningens fællesspisning om en times tid.

24.

Sønderborg 4. februar 1892.

Samtidig med dette sender jeg Dem en afhandling om Flor, som jeg har modtaget af Schrøder til Årbøgerne. Jeg finder den temmelig bred, og enkelte partier af den må jo på forhånd antages at være velkendte for flertallet af Årbøgenes læsere, foruden at de tildels har været trykt før. På den anden side kræver hensynet til flertallet af vore sønderjyske læsere noget af den slags let læseligt stof, idet erfaringen viser, at netop flere af den slags ting, som vi har haft før, er blevet særlig vel modtaget af mange læsere hernede. Som

afhandlingen er nu, vil den omtrent fylde et par ark, men enkelte partier kan jo nok afkortes en del, hvad jeg antager, at Schrøder går med på. Jeg henstiller til Dem, om den skal optages uforandret, afkortet eller slet ikke optages. Personlig er jeg stemt for optagelse i en noget afkortet form, idet særlig omtalen af de andre velbekendte slesvigske patrioter fra fyrreerne tildels bortfalder. Johannsens årsberetning har jeg endnu ikke modtaget, og trykningen er derfor endnu ikke begyndt; jeg håber imidlertid, at vi snart kan få begyndt.

Andresen har skrevet til mig, at han havde et arbejde om Junggreen med fra Dem, og Lauridsen har stillet en afhandling i udsigt om »Danskheden syd for Dannevirke« i ældre tid. Jeg skriver et par små nekrologer som sædvanlig og sysler desuden med nogen skolelærerstatistik, som jeg dog ikke ved, om jeg kan få ordnet før til efterårshæftet. P. Skau har leveret mig en biografi af Laurids Skaus og hans gamle lærer degnen Kloster i Sommersted, og Ottosen har jo lovet mig nogle breve til Flor fra bogbinder Nissen og P. C. Koch m. m. Endnu har jeg det fremdeles således, at afhandlingernes rækkefølge tildels bliver mig påtvungen. Jeg har bestilt en udførlig anmeldelse af Mejborgs fortrinlige værk Slesvigske Bøndergårde hos H. V. Clausen og ville også nok have en anmeldelse af Graaes bog om Uwe Jens Lornsen, hvis De vil skrive én eller besørge mig én. Har De tænkt på den litteraturoversigt, som vi talte om i Ribe? Jeg ville sætte stor pris på at få én til at levere en sådan årlig i fremtiden. Første gang til efterårshæftet. Såvidt jeg kan skønne, er sidste årgang af Årbøgerne blevet usædvanligt godt modtaget både her og i kongeriget.

Hvad hjemmeundervisningen angår, da har man jo forbudt Kasper Jensen at undervise flere forældres børn i fællesskab i Skodborg sogn. Jeg er ikke helt sikker på, at det i virkeligheden kan forbydes, og der skal derfor gennemføres en retssag på dette spørgsmål, men da Kasper Jensen er for blød dertil, må det vente til senere. Han underviser nu én families børn ad gangen, og det synes man ikke at ville hindre eller rettere kunne hindre. Gendarmernes efterforskninger efter Henriette Gubi er nemlig ophørt og har derfor kun været beregnet på at skræmme. Det er morsomt at iagttage den tyske agitations virkninger på vore sløveste egne. Vi havde forleden et udmærket møde i Sommersted, hvor alle danske nu endelig er blevne vågne, og vil også for fremtiden få regelmæssige

møder her samt på Løjt. Der kommer i det hele mere fart i forholdene i denne tid fra måned til måned.

Vi har jo haft en del udvisninger her i kredsen i den sidste tid, men kun af mænd, der er født i kongeriget. Jeg har sendt Hiort-Lorenzen nogle notitser derom. Der kan måske fra dansk side gøres noget for at hindre den slags udvisninger i fremtiden. De synes nemlig at have deres væsentligste grund i den forskellige måde, hvorpå undersåtsret erhverves her og i kongeriget. I Danmark erhverver man sig jo nemlig undersåtsret ved at være født i landet eller efter ansøgning ved lov. Her derimod efter preussisk statsret arves undersåtsforholdet, for så vidt det ikke meddeles efter ansøgning. Følgen deraf er, at børn af tyske forældre i Danmark både er danske og tyske undersåtter, mens børn af danske forældre her hverken er det ene eller det andet. Dette tages til undskyldning for og danner påskudet til udvisningerne, idet man – hvad jeg dog endnu ikke tør sige i virkeligheden er tilfældet – siger, at ordinære danske hjemstedsbeviser er udfærdiget således, at der kun står, at vedkommende hjemstedskommune overtager forsørgelsen af vedkommende individ, mens der i de ekstraordinære hjemstedsbeviser er tilføjet »med hustru og børn«. Jeg skal nu nærmere undersøge, om det i virkeligheden forholder sig således – det påstås bl. a. af den herværende landråd. Det lader i øvrigt til, at de her boende danske undersåtter får udvisningsordren udsat et par måneder.

Jeg har gennem Kruse påskyndet løsningen af dansk undersåtsforhold for optanternes vedkommende så stærkt som muligt.¹ Jeg var nemlig bange for, at Miquell skulle gå af som følge af de national-liberales stilling til skolelovsforslaget og i så fald rive Herfurth med sig. Skulle det ske, er det forbi med indrømmelserne til optanterne, men i øjeblikket ser det jo noget fredeligere ud. For os var det bedre at beholde Herfurth end at få skolelovsforslaget formet efter de nationalliberales ønsker. De vil jo nemlig give staten d. v. s. forvaltningsembedsmændene al tilsynsret med skolerne og besejre eller umuliggøre al privatundervisning. Galt er det med gejstlighedens tilsynsret, men i øjeblikket er den dog det mindre onde hos os.

25.

p. t. Tønder 12. februar 1892.

Tak for Deres brev af 6/2. Jeg talte igår i Døstrup og havde stævnet Mathias Petersen-Havervad derhen. Jeg meddelte ham, at der var bevilget ham 200 kr., og da han for tiden trænger meget til penge og straks skulle i arbejde, udbetalte jeg ham med det samme 100 kr. Idag er han så taget til Løgumkloster, hvor han skal arbejde for kirkevalget, som afholdes om otte dage. Vore udsigter derhenne er ikke gode denne gang. Sidste år sejrede vi kun med et par stemmers overvægt, og siden den tid er Rosenbom død.¹ Dertil kommer, at tyskerne gør forfærdelige anstrengelser for at sejre; men vi må jo gøre, hvad vi kan. I øvrigt ordnes Mathias Petersens stilling officielt således, at han anmelder sig til politiet som livsforsikringsagent, hvad han i virkeligheden er udnævnt til af mig i min egenskab af hovedagent for Hafnia. Som sådan skal hans politimester udskrive ham et pas, og med det i lommen kan han rejse sikkert. Andresen skal nu lave mig et kort over Børnebladets udbredelse, og Mathias Petersen skal så gå til alle kommuner, hvor udbredelsen er ringe og i dem få en mand til at tage mod en pakke, som bønderne skal betale, småfolk til dels have gratis foreløbig.

Lad J. Feilberg Jørgensen få 100 kr. snart, for han trænger. Hans sag kan da senere, som De foreslår, omtales nærmere i foråret på mødet.

Bogsamlingen i Haderslev er nu åbnet; men den er næppe tilstrækkelig. Men derom kan vi også tale nærmere i foråret.

Af Junggreens afhandling skal De snart få de ønskede korrekturet med bemærkninger.² Den går i trykkeriet på torsdag. Et portræt af Junggreen – vel udført – var aftrykt i Højskolebladet i forbindelse med en biografi af mig straks efter Junggreens død. Klichéen må kunne fås hos Konrad Jørgensen og vil egne sig godt for Søndagsbladet. Et portræt af mindestenen på hans grav har jeg bestilt og skal blive oversendt. En lille levnedstegning af ham til Søndagsbladet skal jeg skrive. Hvad Søndagsbladet og andre gode danske illustrerede blade angår, vil jeg i øvrigt fremsætte forslag ang. kolportører på forårsmødet. Jeg har en brystsyg mand, som man af den grund ikke eller i hvert fald næppe vil kunne nægte bevilling som kolportør. (Han skal bevæge sig i fri luft og tjene sit

Vandrelærerinden Henriette Gubi (1856–94). – Da det danske sprog efter 1888 næsten fuldstændig var fordrevet fra skolerne, blev vandrelærervirksomheden et af de initiativer, H. P. Hanssen satte igang for at bevare den nye generations kontakt til dansk kultur. Foruden Henriette Gubi fik H. P. Hanssen 1890 Kasper Jensen (1858–1930) til at påtage sig denne gerning, som imidlertid blev endeligt forbudt i 1894. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

udkomme derved, da han er fattig). Nu må det uden videre udgifter kunne ordnes således derovre, at hvad han behøver, sendes ham én gang ugentlig i en samlet pakke, men mere herom senere. ...

Hvad hjemmeundervisningen angår, har jeg nu ordnet det officielt således, at vi her har en skolekasse, som jeg bestyrer.

Denne skolekasse får sine indtægter ved frivillige bidrag, som ydes af »folk« i kongeriget, så vel som af forældre her, der benytter de kræfter, der haves til disposition, og af den udbetales et vederlag til Kasper Jensen og Henriette Gubi. Forældrene og vandrelererne er instruerede i overensstemmelse hermed i tilfælde af forhør, og jeg indretter mig en protokol i overensstemmelse dermed, hvori jeg foruden de bidrag, jeg modtager fra forældrene henede, indfører en del bidrag fra kongeriget under fingerede mærker svarende til det beløb, »2 Løver« har stillet til rådighed. På denne måde kan vi med stor sindsro imødesee en eventuel retssag. Kasper Jensen er igår afgået til Gestrup, hvor han ifjor havde sammenstødet med politiet, og et nyt sammenstød kan derfor snart ventes. Han var igår i Døstrup, og vi har nu aftalt hans fremgangsmåde, hvis politiet atter skrider ind. Jeg håber nu, at han, som Hørlück udtrykker sig, snart har lært »at stå for skud«. Med Henriette Gubi går det særdeles fornøjeligt. Hun baner sig selv vej, hvor hun kommer frem, og har arbejde nok på Sundeved til i foråret. Hun anmelder eller afmelder sig ikke i kommunen. Vi må prøve, om det kan gå foruden, da anmeldelsen tit har til følge, at børnene, når læreren er varskoet, får så meget hjemmearbejde, at det vanskeliggør hjemmeundervisningen. Kasper Jensen derimod melder sig imorgen til kommuneforstanderen i Gestrup for derved at indbyde politiet til at skride ind påny, hvis det har lyst.

Til den foreløbige liste over deltagerne i forårsmødet, som jeg har set af Deres brev, har jeg enkelte bemærkninger. Thomas Refslund, Vellerup må ikke med. For det første, fordi han nylig er blevet tysk undersåt, for det andet fordi han taler for meget om sine oplevelser. I øvrigt er han for tiden meget syg, så alene af den grund vil han ikke kunne komme med. Dernæst er det et spørgsmål, om Fausbøl skal med, da det jo måske vil berøre både Thomsen-Roost og L. Arnum ilde, når han nu foretrækkes for dem.³ Arnum var jo nærmere til at være med i år, Hørlück må absolut med, og han er jo også opført på listen.⁴ For Sundeveds vedkommende bør enten Deres broder på Gråsten, Jørgen Iversen-Svejrup eller Zachariasen-Dybbøl med. Den sidste, som har været preussisk soldat, er en dygtig og energisk ung mand, dertil velstillet og offervillig, så han er nok værd at have frem. I øvrigt kunne der også her tænkes på Andr. Andresen, Skelle. En af disse 4 bør med. Fra Flensborgegn burde

den unge Carsten Gregersen i Frøslev med. Han er Carsten Thomsens svigersøn og den mest levende mand på dette strøg. Han bør derfor frem. Lassen-Lysabild bør have en indbydelse – han findes ikke på Deres liste. Hvis man ikke atter vil indbyde ham, da han ikke er kommet de andre gange, så bør man indbyde Hans Nissen fra Viby for Als Sønder-Herred. Dette til overvejelse. Jeg ved ikke, hvad ændringer forslagslisten vil undergå hos Johannsen. Th. Refslund bør som sagt i hvert fald udgå af hensyn til optantsagen.

Min broder er jo så blevet udvist og skal ud af landet idag – muligvis får han dog en ansøgning om at blive her til 1. april bevilget. Hans sag går nu til Berlin og kan måske endnu gennemføres. Skulle dette vise sig umuligt, og han til slut bliver nødt til at forlade landet, er der mest udsigt til, at jeg overtager min fødegård. Jeg håber imidlertid ikke, at dette skal hindre mig meget i at fortsætte mit nuværende arbejde.

26.

Sønderborg 20. februar 1892.

Hoslagt et manuskript, som jeg har modtaget af Jens Jørgensen. Jeg havde opfordret ham til at skrive et eller andet om hans fødeby i anledning af 600 års jubilæet, som jo falder i år. Jeg er ikke sagkyndig nok til at dømme om, hvorvidt hoslagte oversigt er fuldstændig eller ej, og det forekommer mig, at han tager for mildt på pastor Lautrup. Desuden burde biografierne forsynes med en kort indledning. Hvis vi kan få den lille afhandling i en noget fyldestgørende form, så jeg gerne, at den blev optaget, da det ville være af stor opmuntring for Jens Jørgensen og spore ham til fortsat arbejde.¹

Noget af det interessanteste, jeg har oplevet i den sidste tid, var en 3 timers samtale med hr. Mosehuus, kredsskoleinspektør i Åbenrå og Sønderborg kredse. Vi sejlede forleden sammen fra Åbenrå til Sønderborg og talte først sammen ene to i kahytten, i 1/2 time, uden at han kendte mig. Da vi så imidlertid kom stærkt ind på de nordslesvigske forhold, sagde jeg, hvem jeg var, men indbød ham samtidig til at fortsætte samtalen, og så fik den først ret fart. Jeg fik mange praktiske vink og håber at høste godt udbytte deraf. Blandt

andet betroede han mig, at landråd v. Bonin i Åbenrå var rasende på de tyske foreningers agitationer, fordi de derved vakte folk på vore sløveste egne, og at han selv højlig misbilligede dem, fordi de forførte de unge lærere til drik og til et altfor flot liv. Jeg udtalte min glæde over disse foreninger og dokumenterede den således med tal fra Løjt og Sommersted, at det gjorde indtryk på ham – kunne vi få den tyske organisation sprængt, inden den får tid til at fæstne sig, så var det jo brilliant, og jeg tror, at det hører til mulighederne. Forresten blev kredsskoleinspektøren og jeg meget gode venner. Han er stemt for 2 timers dansk sprogundervisning ugentlig, og jeg anser det ikke for udelukket, at der kan arbejdes i forening med ham for dette mål.² Generalsuperintendenten angreb han stærkt for hans udtalelser på synoden. De var fremkommet af beregning for at tækkes regeringen, sagde han, og lønnen kom straks i form af tilladelse til bispestolens flytning til Kiel. Nu kunne vi atter stole på hr. Kaftan i denne sag. Danske privatskoler troede han ikke regeringen kunne hindre i Nordslesvig, når det foreliggende skolelovsforslags bestemmelser om privatundervisningen vedtoges uforandret. Jeg rejser tit med Hr. Mosehuus og skal nok drage al den nytte, jeg kan, af bekendtskabet.

27.

Sønderborg 27. februar 1892.

Johannsens årsberetning har jeg endnu ikke modtaget til Årbøgerne, men jeg har ladet plads stå åben til den og begyndt trykningen af Ottosens biografi af Nissen med brevene til Flor. Derefter følger Schrøders afhandling om Flor, som jeg efter indhentet tilladelse har forkortet, særlig ved at bortskære alt, hvad han har skrevet om Kieler universitetet, Baggesen og Heiberg. Efter Schrøders afhandling kommer så Junggreen. Jeg finder udvalget godt, men savner dog en af de artikler, hvori han bruger billedet af »Kornet som kastes«: Avnerne flyver bort for vinden, det drægtige korn bliver tilbage. Jeg har talt med Thillerup om sagen og får 6 korrekturer af afhandlingen, som De skal få tilsendt. I Årbøgerne trykkes afhandlingen med skudt sats; i pjecen må satsen rykkes mere sammen, hvad sætteren vil kunne gøre uden betydeligt arbejde. Den vil så vist nok kunne trykkes betydeligt billigere her

end i København. De skal senere få et bestemt tilbud fra Thillerup, når De vil meddele, hvor mange tusinde ekspl., der skal trykkes. Vi har endnu ca. 9 ris papir liggende af det fra Dalum, som passende kunne anvendes hertil. Ellers kan vi jo kun bruge det til særtryk. Jeg tror, vi bør tage under overvejelse, om Årbøgerne ikke burde udgå 4 gange årligt i stedet for 2, naturligvis uden at arkantallet forhøjedes. Fordelen ville være dobbelt: dels ville vi kunne bringe mere aktuelt stof (af politisk og statistisk art) og dels ville tidsskriftet blive hyppigere omtalt, og jeg tror i forbindelse dermed mere udbredt. Vi kan jo tale nærmere derom på mødet.

De erindrer vel, at De engang i efteråret på højesteretsadvokat Nellemanns vegne bad mig undersøge, om der var hedearealer, som særlig egner sig til plantningsforetagender tilfals hernede. Der er nu for tiden et samlet areal på 600 ha hede tilfals i Arrild-Højrup sogne. De pågældende lodsejere står allerede i underhandlinger med staten og har af den forlangt 60 mark pr. ha, men jeg antager, at den vil kunne købes for 50 mark eller i hvert fald 50 kr. pr. ha. Heden skal egne sig fortrinligt til beplantning og indeslutter en del fælled, som medfølger til samme pris. I tilfælde af, at hr. Nellemann er lysthavende, må sagen selvfølgelig nærmere undersøges helst af en sagkyndig mand fra det danske hedeselskab. Det omtalte areal gennemskæres af vejen fra Arnum til Gelsbro.

Kasper Jensen er, som jeg forudså, atter blevet standset i sin virksomhed i Gestrup. Men landråden har været snedig og ikke, som jeg ønskede og håbede, idømt ham en mulkt, som vi kunne have nægtet at betale – men tværtimod udstedt et særligt forbud mod ham for Haderslev kreds's vedkommende. Dermed er vort standpunkt forrykket. Ved simpelthen at nægte at betale en idømt mulkt kunne vi have tvunget sagen for domstolene; nu nødes vi til at gå instansvejen med klager først til regeringen i Slesvig, senere til Berlin, da det allerførst må afgøres, om landråden – hvad jeg højlig betvivler – har ret til at udstede et sådant forbud. Men så meget har vi da nu nået, at vi ved, at landråden ikke tør forbyde undervisningen i henhold til bestående love og anordninger, og da skoleloven bliver vedtaget, er det måske heldigst ikke at føre proces.¹

Jeg optager en ret interessant statistik over skoleforholdene, som jeg venter at få en hel del ud af. Først og fremmest brugbart

stof for Johannsen og Lassen, dernæst en afhandling til Sønderjyske Årbøger og endelig et fortrinligt agitationsgrundlag. Samtidig optager jeg også en ny statistik over vor stilling i de kirkelige repræsentationer. Vi har i det hele haft fremgang i de kirkelige valg i 1891 – eller siden ifjor forår. Løgumkloster tabtes, som jeg ventede, men i hvert fald med ære; Rise toges ved overrumpling; men der har vi endnu flertallet. Også Holbøl, som længe har været i tyskernes magt, har vi skudt breche i, Hostrup ved Tønder, som var rent tysk 1889, har vi snart udrenset, idet vi har sejret dér de to sidste år. Bylderup er ligeledes snart udrenset. I Øster Højst har vi genvundet flertallet. I Burkal står vi 6 danske mod 10 tyske. Stillingen er vanskelig, men kan måske tages. I øvrigt var der en vågnende interesse for de kirkelige valg. I Arrild, hvor tyskerne havde forberedt en overrumpling, hindredes den.

Kand. N. Andersens stilling er meget dårlig. Han er stærkt trykket af gæld fra gammel tid og får jo fremdeles kun 1600 mark af Jessen. Herold lovede ham ifjor et årligt tilskud af 800 mark; men deraf har han til dags dato kun modtaget 200 kr. Hvis hans stilling ikke kan blive bedre, tænker han på at udvandre til Amerika til foråret.

Ritzaus Bureau har sat sig i forbindelse med mig for at få et bedre efterretningsvæsen ordnet hernede, og jeg håber, at det skal lykkes. Bureauet vil tage mod efterretninger fra Nordslesvig i samme omfang som fra tilsvarende egne i kongeriget, og det vil have sin betydning, da bureauets efterretninger går i aviserne uden hensyn til politisk farve. Hidtil har det kun haft én lokal korrespondent i Sønderjylland (Jessen, Flensborg), som tilmed tit har været fraværende, og som redaktør altid har ønsket først at bringe de politiske efterretninger i sit blad.

Axel Carstens har jo etableret et korrespondancebureau. Ideen har han fået af mig, men han evner ikke at udføre den. Han kundgør nu i Sønderjyden, at 40 danske aviser har erklæret sig villig til at modtage korrespondancerne, som tilstilles dem gratis.² Selv kræver han imidlertid af os herovre, at vi ligeledes skal levere bureauet artikler gratis, og det går næppe, så meget mindre som Sønderjyden stiller samme krav. Følgen vil blive, at Axel Carstens selv må fabrikere meddelelserne derovre, og at de fleste blade inden ret længe bliver trætte og kede af historien. Så er det imidlertid et

spørgsmål, om »2 L« og »4 S« ikke burde realisere denne tanke. Der trænges stærkt til korte faktiske meddelelser om vore forhold i den danske presse, og når der i denne henseende ydes den en hjælpende hånd, vil den sikkert tage derimod både med tak og betaling.

Jeg har idag haft den glæde at få to unge danske tillidsmænd fat i Uge sogn – også dér kan der endnu gøres meget; men vor agitation må og skal blive mere og mere direkte personlig. Det har i de senere år tydelig vist sig, at man når længere med de fortrolige private henvendelser i brevform end med de tidligere anvendte almindelig holdte offentlige udtalelser i aviserne: men jeg er sikker på, at vi vil nå endnu videre i samme målestok, som vi bliver i stand til at afløse brevene af personlige samtaler og instrukser.

Når dagsordenen for mødet er fastsat, så var det måske hensigtsmæssigt, at vi herovre fik kendskab til den, for at vi dels kunne tænke over på forhandlingsgenstandene dels også muligvis supplere dem.

Min broders sag står fremdeles ligedan. Det sandsynligste i øjeblikket er næsten, at han opgiver Nørremølle, og jeg overtager den.

28.

Sønderborg 30. marts 1892.

Vi bliver mindst 15 deltagere i mødet herfra. Kruse har fået navnene.

Andresen og jeg møder altså hos Dem søndag formiddag. Af ting, vi må forhandle dér, har jeg følgende: 1) Børnebladets udbredelse m. m. 2) Trykning og udbredelse af et lille hæfte med stambogsvers som modtræk mod et tysk i denne retning. 3) Flere dramatiske bogsamlinger. 4) Frieksemplarer af nyere litteratur fra forlæggerne til gennemsyn for Sprogforeningens styrelse. 5) Læsestuer og foredrag for arbejdere. Desuden ønsker Andresen at tale om melodier til sangbogstillæget.

Optantsagen skal jeg give nogle meddelelser om i eftermiddagsmødet, og hvis sagen ang. bøderne ikke afgøres dér med det samme, senere tale med Kruse og Dybdal derom.

Hjemmeundervisningen kan der vel også bedst tales om der. Der er flere kræfter til disposition, men vi kender endnu næppe vort retsgrundlag og må derfor gå småt frem.

Reimers kommer med og må vel helst afslutte på det store møde. Hvis jeg skal tale der, vil jeg give nogle meddelelser om den systematiske kamp mod den nuværende skoleordning, dens virkninger og basis for dens fortsættelse. . . .

N.B. Hvis der tænkes på at drøfte Dannevirke-sagen, var det måske heldigst, at det skete i et mindre udvalgsmøde, hvortil alle deltagere fra Haderslev amt indbødes samt måske tillige Gustav Johannsen. Sagen må ikke være for offentlig, da det kan opstemme Bjørnshauges fordringer i tilfælde af salg.

29.

Sønderborg 9. april 1892.

Først og fremmest tak for sidst. Jeg har nu skrevet en lille levnedstegning af Junggreen, som allerede er i trykkeriet, og skrevet efter klichéen fra Kolding, da det vil blive for sent at vente efter en ny, til Søndagsbladet forfærdiget kliché. Billedet i Højskolebladet kan jeg sandsynligvis nok få til at passe ved at beskære lidt af kanterne, så det bliver smallere. Skal oplaget af særtrykket være større end 5000 ekspl.? . . .

Henriette Gubi er idag i forhør hos amtsforstanderen angående hjemmeundervisningen og vil rimeligvis derefter modtage et lignende forbud som Kasper Jensen. Det er ret heldigt, da hun så kan føre retssagen. Jeg antager nemlig, at hun vil egne sig bedre end Kasper Jensen til at optræde i retssalen. . . .

30.

Sønderborg 9. juni 1892.

Endelig er Sønderjyske Årbøger 1892 I udkommet. Det trak stærkt i langdrag, fordi jeg måtte vente længe efter Gustav Johannsens artikel, dernæst fordi jeg ventede efter H. V. Clausens kritik af Adler, som jeg gerne ville have haft med i dette halvbind. Indholdet er ikke rigtig tilfredsstillende denne gang; men jeg håber, at næste halvbind skal blive så meget bedre. I henvendelsen til vore holdere vil De se, at vi lader den ny ordning med 4 hæfter årlig træde i kraft allerede til efteråret. Det vil være meget heldigere i flere henseender. Af Junggreens artikler er der taget 8.000 særtryk. En

prøve medfølger. Vi vil omtrent have brug for 3.000 ekspl. til uddeling hernede. Resten vil blive afsendt til København, så snart jeg får meddelelse om, til hvem jeg må afsende dem. . . .

Herovre lever vi nu i den døde tid for vort offentlige livs vedkommende. Jeg har derfor ikke meget nyt at meddele. Kort efter at vi kom hjem fra mødet i København, blev Henriette Gubi kaldt i forhør. Jeg håbede, at der var blevet udstedt et lignende forbud mod hende, som mod Kasper Jensen; men det blev ved en mulkt, fordi hun ikke havde meldt til- og afgang, fra de forskellige kommuner, hvori hun har opholdt sig. Mulkten betalte vi, og dermed var den sag endt. Hun fortsætter nu fremdeles sin virksomhed i Sundeved uforstyrret og bliver efterhånden taget i brug af flere og flere hjem. Det fornøjeligste er næsten, at hun selv baner sig vej overalt og forstår at komme i forbindelse med folk, som jeg i hvert fald ikke endnu ville have vovet at henvende mig til ang. hjemmeundervisningen. Om en fjorten dages tid rejser hun til Hoptrup i Haderslev kreds og melder sig straks der til kommuneformanden. Så skal vi se, om man ikke vil udstede et forbud mod hendes virksomhed dér. Vi vil naturligvis helst have en retssag på hendes virksomhed, da hun ikke så let kan stemples som politisk agitator – omvendt vil autoriteterne naturligvis have en retssag på Kasper Jensen. Vi lister nu rundt med hinanden, indtil deres tålmodighed brister, og de forbyder Henriette Gubi at undervise, så først vil vi have retssagen. Imidlertid opholder Kasper Jensen sig i Tønder amt, hvor han dels underviser, dels holder kristelige foredrag, hveranden søndag i private hjem.

Der er nu også udsigt til, at vi får et større forsamlingshus ved Rødekro. Planen er i forberedelse og vil efter al udsigt blive gennemført på en praktisk og hensigtsmæssig måde. Samtidig vil Foredragsforeningen for Rødekro og Omegn sørge for afholdelse af religiøse foredrag med visse mellemrum. Det sker efter Nis Callesens-Lerskovs sigende med det bevidste formål derigennem at bane vej for en senere udtrædelse af statskirken. Det er et tidens tegn, at en så rolig og besindig mand som Nis Callesen nu er nået så vidt. På denne måde bliver der god plads for Thade Petersens og Philipsens påtænkte virksomhed.¹

På lørdag otte dage skal vi have vore generalforsamlinger, som vi i år gør forsøg på at anlægge lidt mere stort. Programmet er: Kl.

9 formiddag bestyrelsesmøde. Kl. 11 Vælgerforeningens generalforsamling. Kl. 1 fællesspisning. Kl. 3 Sprogforeningens generalforsamling. Kl. 5 alm. politisk møde med Gustav Johannsen som foredragsholder. Derefter sold. På den vis håber vi, at vore generalforsamlinger lidt efter lidt skal blive omdannede til store folkemøder. Hidtil har de som bekendt været meget dårligt besøgt.

Med optantsagen går det nu atter meget småt. Inden for min synskreds er der kun blevet én mand naturaliseret, i de sidste måneder, og den samme var en tysksindet kromand, som vi ovenikøbet har betalt 30 kr. for. I øvrigt var vedkommende dog så hæderlig, at han tilbagebetalte mig beløbet. Hans Lassen har haft en lang samtale med ministeren ang. et specielt tilfælde, og vi har derved haft lejlighed til atter at konstatere falske og løgnagtige indberetninger fra de underordnede autoriteter. Min broder fik omsider en betinget bosættelsestilladelse (»jederzeit zurücknehmbar« og »sofortige Ausweisung« ved »upassende opførsel«) og tog imod den. Jeg tænker nu atter stærkt på at købe Hejmdal, hvis den kan fås til en rimelig pris, hvad der i øvrigt ikke er megem udsigt til i øjeblikket. ...

NOTER OG HENVISNINGER

Anvendte forkortelser:

Breve = A. D. Jørgensens Breve. Udgivet af Den danske historiske forening. Ved Harald Jørgensen. 1939.

SJy Årb = Sønderjyske Årbøger.

To Ungdomsvenner = To Ungdomsvenner. H. P. Hanssen.

H. V. Clausen. En brevvæksling. Ved Harald Jørgensen. 1962.

1.

- 1) Dette og de følgende 9 breve vedrører udelukkende igangsættelsen af Sønderjyske Årbøger, hvis 1. hefte udkom i maj 1889. Se i øvrigt artiklen: Baggrunden for oprettelsen af Sønderjyske Årbøger, offentliggjort i nævnte tidsskrift 1964 s. 11–26.
- 2) A. D. Jørgensen havde i 1886 henvendt sig til red. J. Jessen i Flensborg og forsøgt at interessere ham for udgivelsen af et blandet sønderjysk tidsskrift. Der kom ikke noget ud af denne henvendelse, og i efteråret 1888 realiserede A. D. Jørgensen sin tidsskriftsplan i samarbejde med H. P. Hanssen.
- 3) Gustav Johannsen var 1881–84 og 1886–1901 medlem af den tyske rigsdag. Fra 1888 sad han desuden i den preussiske landdag.

- 4) Den nordslesvigske Vælgerforening stiftedes 10/7 1888 i Vojens. Slagtermester P. Reimers, Sønderborg blev formand, red. Johs. Moldt kasserer og H. P. Hanssen sekretær. Alle var på det tidspunkt bosiddende i Sønderborg.

2.

- 1) Brevet er dateret 15/1 1889 og trykt i Breve s. 227-28.
2) Se videre brev nr. 6. Et udvalg af L. Skaus breve blev sendt til A. D. Jørgensen, som frarådede en udgivelse så tidligt efter L. Skaus død. Se Breve s. 239. De omtalte breve er nu offentliggjort af H. V. Gregersen 1966 og 1970.
3) Artiklen »De nordslesvigske Optanter« er trykt i 1889 s. 152-60.
4) Trykt i Sjø Årb 2. halvbind 1889 s. 297-310 med en kort levnedbeskrivelse af Nis Hansen, skrevet af H. P. Hanssen.
5) Skolebestyrer A. C. C. Holdt (1821-90), Flensborg, var indstillet på at levere flere bidrag til Årbøgerne, se også brev nr. 4. A. D. Jørgensen var ikke særlig glad ved disse bidrag, se Breve s. 239 og 243. En artikel Minder fra Flensborg Kirkegård fandt dog nåde for A. D. Jørgensens øjne (se Breve s. 246) og offentliggjordes i Sjø Årb 1889 s. 202-17.
6) P. Lauridsens afhandling: Den danske kongemagt og den nordslesvigske bondestand i forrige århundrede blev trykt i Sjø Årb 1889 s. 87-124.
7) Skattegraveren var titlen på et tidsskrift udg. af Dansk Samfund til Indsamling af Folkeminder ved E. Tang Kristensen. 1884-89. De omtalte optegnelser om bryllupsskikke på Als blev ikke trykt i Sjø Årb.
8) Ved juletid 1888 meddeltes det, at skolesproget i de nordslesvigske skoler fra 1/4 1889 udelukkende skulle være tysk. Dog tillodes 4 ugentlige religionstimer på dansk. I den anledning organiserede bl. a. Vælgerforeningen en protestbevægelse i form af cirkulerende petitioner til regeringen. Se også brev nr. 26, note 2.

3.

- 1) Kollaborator C. F. Monrad (1815-89) var sekretær og gårdejer Jacob Michelsen-Kolstrup (1815-99) formand i Sprogforeningen.
2) A. D. Jørgensens afhandling: Gråstens ældre historie indledte 1889 det nye tidsskrift.
3) Om forhandlingerne med P. Skau-Bukshave (1825-1917) om at være medudgiver se også brev nr. 4 og Breve s. 230. De i det følgende nævnte personer er R. P. Rossen (1858-1928), der fra 1883 var knyttet til Flensborg Avis (svoger til red. Jessen) og formodentlig sprogmanden og journalisten Nikolaj Andersen (1862-1919).

4.

- 1) I et brev dat. 12/2 1889 fra A. D. Jørgensen (Breve s. 235) hedder det: Med Jessen rev det helt ud; jeg kom til at sige ham forskellige sandheder. ...
2) Den omtalte artikel blev ikke optaget i Sjø Årb.

5.

- 1) Publikationen Ny Jord har ikke kunnet identificeres.
2) I sidste øjeblik fandt man dog udveje til at undgå anmeldelse som handelsfirma, se brev nr. 9.

6.

- 1) De omtalte digte offentliggjordes i Sjø Årb 1889, s. 45-51.
2) Se brev nr. 2, note 2.

7.

- 1) Axel Ollriks bidrag bestod i et udvalg af sønderjyske folkeviser, medens P. Lauridsen

- behandle kongens køb af adeligt bøndergods i Haderslev amt, se brev nr. 2, note 6.
- 2) Det var A. D. Jørgensens idé at bruge det middelalderlige sønderjyske våben på titelbladet, se Breve s. 235.
  - 3) H. R. Hiort-Lorenzens bidrag handlede om et forsøg på at oprette en forening i Haderslev i 1842 kaldet Cimbria, trykt i Sjy Årb 1889 s. 125-36.

8.

- 1) Der er tale om A. D. Jørgensens afhandling: Den ældste danske kirkeordinans, trykt i Sjy Årb 1889 s. 218-45.

10.

- 1) »To Løver« er navnet på en fraktion inden for Studenterforeningen i København (formand højesteretsadvokat S. Nellemann (1833-1915)). En tilsvarende fraktion var Studentersamfundets sønderjyske Sammenslutning, kaldet »4 S«, oprettet i 1887 af Johan Ottosen og H. V. Clausen (1861-1937). A. D. Jørgensen optrådte som koordinator mellem disse to fraktioner, når det drejede sig om støtte til nationalitetskampen.
- 2) Indtil 1888 havde kun få danske optanter fået preussisk statsborgerskab. Efter kejser Wilhelms død blev Herfurth indenrigsminister, og regeringen slog ind på en mere liberal politik, således at adskillige danske optanter opnåede preussisk statsborgerret. Lokale tyske kredse protesterede under henvisning til, at den nye politik styrkede danskheden i Nordslesvig; men regeringen fastholdt indtil videre den nye liberale kurs.
- 3) C. F. Monrad døde 1/6 1889.
- 4) H. P. Hanssen havde nu og senere besvær med at få H. V. Clausen til at levere lovede bidrag til Årbøgerne. Afhandlingen om kirkerne blev aldrig skrevet. To Ungdomsvenner brev nr. 40 note 1.

11.

- 1) Der er tale om den sønderjyske politiker Nic. Ahlmann (1809-90), og den i nr. 2 note 5 omtalte skolebestyrer Holdt. Se også Breve s. 268-69.
- 2) Mathias Steenstrup (1822-1904), der i 1886 stiftede Udvalget for folkeoplysningens fremme, udgav i årene 1855-68 tidsskriftet Dansk Månedsskrift.
- 3) Der er tale om kromanden og sangeren Karsten Thomsen fra Frøslev. Se også Breve s. 268-69.
- 4) Om A. D. Jørgensens stilling til dette spørgsmål se Breve s. 269.
- 5) I 1887 havde man i Kolding stiftet foreningen »S.S.« (formand pastor H. Sveistrup (1815-93) med det formål at skaffe midler til sønderjysk ungdoms ophold på danske højskoler. Forf. Morten Eskesen (1826-1913) havde nær tilknytning til denne forening.

12.

- 1) Dr. G. Friis' afhandling om Nis Henriksen offentliggjordes i Sjy Årb 1891 s. 213-43. Om A. D. Jørgensens syn på afhandlingen se Breve s. 286-87.
- 2) Breve s. 287-88.
- 3) I 1879 havde bogtrykker H. Matzen grundlagt bladet Hejmdal i Åbenrå. Der blev ikke noget ud af købet ved denne lejlighed, men H. P. Hanssen erhvervede bladet pr. 1/10 1893.
- 4) Tobaksfabrikant, rigsdagsmand J. P. Junggreen (1827-86), Åbenrå, havde i mange år spillet en fremtrædende rolle inden for den danske bevægelse. Carl Bekker (1834-87) havde virket som advokat i Åbenrå fra 1868.
- 5) A. D. Jørgensens syn på H. P. Hanssens bladplaner fremgår af Breve s. 273-74.
- 6) I oktober 1864 søgte en nordslesvigsk deputation hjælp hos Napoleon 3. og blev modtaget af udenrigsminister Drouyn de Lhuys. - F. F. Ulrik (1818-1917) havde været

fysikus i Tønder 1854–64 og medlem af det slesvigske sanitetskollegium 1861–64. Han blev udvist 1864. Det franske svar blev ikke offentliggjort i Sjø Årb.

13.

- 1) A. D. Jørgensen havde i et brev af 3/2 1891 omtalt H. V. Clausens forslag. Se Breve s. 272.
- 2) P. A. Madvig (1816–99) var 1853–64 fysikus i Haderslev og fortsatte efter 1864 som praktiserende læge i samme by. – Søren Amorsen (1831–1916) var konsul og bankdirektør i samme by.
- 3) A. D. Jørgensen havde givet H. V. Clausen i kommissorium at indsamle arkivmateriale til belysning af nationalitetskampen. Se Breve s. 274.

14.

- 1) Johan Ottosens artikel Skåne og Sønderjylland blev trykt i Sjø Årb 1891 s. 33–71. Der er ikke optaget nogen artikel af Kr. Høyer. H. R. Hiort-Lorenzens artikel om Den slesvigske Forening blev trykt i Sjø Årb 1891 s. 120–37.
- 2) På A. D. Jørgensens initiativ afholdtes i april 1891 og i de følgende år orienterende møder i København, hvor lokale sønderjyske ledere fik lejlighed til at møde københavnske repræsentanter, der var interesserede i nationalitetskampen.
- 3) De på listen opførte personer er: gårdejer C. P. Wolff, Gammelgab, farver Asmus Jürgensen, Gråsten, pastor L. B. Povlsen, Bovlund, gårdejer J. N. H. Skrumsager, Københoved, fysikus P. A. Madvig, Haderslev, gårdejer P. Skau-Bukshave, godsejer H. A. Knudsen, Trøjborg, gårdejer Jac. Michelsen, Kolstrup, og slagtermester P. Reimers, Sønderborg.
- 4) Der er tale om rigsdagsmand Gustav Johannsen (1840–1901), Flensborg, og landdagsmand, gårdejer Hans Lassen (1831–96), Lysabild.
- 5) Det drejer sig formodentlig om valg til de kirkelige forsamlinger, se også brev nr. 18.

15.

- 1) Der er formodentlig tale om gårdejer Thyssen Hansen og litteraten Mathias Andresen (1858–1914), Åbenrå, der fra 1890 publicerede Illustreret Børneblad for Nordslesvig.
- 2) Det gamle danske blad i Haderslev Dannevirke var sammen med aflæggerbladet i Åbenrå Freja i 1879 blevet købt af dyrlæge J. H. Bjørnshauge (1831–1910), som lod sin broder J. J. Bjørnshauge (1838–91) fortsætte redaktionen i streng konservativ ånd. Efter red. Bjørnshauges død ansatte bladets ejer M. C. Mathiesen (1853–1915) som redaktør.

16.

- 1) Hiort-Lorenzens artikel om Chr. VIII og Slesvig Stænder 1842 offentliggjordes i Sjø Årb 1891 s. 244–55.

17.

- 1) Morten Eskesens levnedstegning af Karsten Thomsen fra Frøslev offentliggjordes i Sjø Årb 1891 s. 82–108. Se også Breve s. 268–69.

18.

- 1) Se brev nr. 2, note 8.
- 2) Landråden i Sønderborg var A. F. T. v. Tschirschnitz (1837–1911). Han beklædte dette embede fra 1879 til 1911.

- 3) Fra 1846 havde der i Sønderjylland eksisteret flere lokale landboforeninger. Omkring 1890 var der 13 sådanne danske foreninger, som senere blev slået sammen i den såkaldte: Fælles Landboforening. De tyske landboforeningers centralmyndighed var indtil 1894: Landwirtschaftlicher Generalverein i Kiel, derefter Landbrugskammeret.

19.

- 1) H. P. Hanssen opnåede støtte fra København til sit lille skrift Vore Rettigheder. Se brev nr. 22 og 23.

20.

- 1) A. D. Jørgensen var kritisk overfor afhandlingen, se Breve s. 287.
2) Heller ikke disse aktstykker faldt i A. D. Jørgensen smag, se Breve s. 286.
3) Der er tale om den norske højskolemand og politiker Viggo Ullmann (1848–1910). Højskolen Vonheim var grundlagt 1875 og havde Christopher Bruun som forstander. H. P. H. kalder fejlagtigt skolen for: Winhejm.
4) Den danske politiker Fredrik Bajer (1837–1922) var en ivrig deltager i såvel det interparlamentariske arbejde som i den internationale fredsbevægelse.
5) Anders Dybdal (1852–1915) var 1889–1904 departementschef i det islandske ministerium. Han virkede desuden som kasserer i »To Løver«.

21.

- 1) Gerhard Hansen havde i 1873 overtaget møllen efter sin fader møller Jørgen Hansen, der havde lidt et stort tab ved møllens ødelæggelse i 1864.
2) Der er muligvis tale om Vilstrupgård i Haderslev herred (Vilstrup sogn).
3) A. D. Jørgensen svarede i brev dat. 24/11 1891. Breve s. 289 f.

22.

- 1) Om Mathias Petersens virksomhed på Vesteregnet se også efterfølgende breve nr. 23, 25, 35 og 37.
2) Se brev nr. 10, note 4.
3) H. P. Hanssens broder Chresten Hanssen havde i mange år drevet gården Stavnsbjerg i Hejls. I 1892 overtog han Nørremølle (se brev nr. 30), og Stavnsbjerg gik herefter over til søsteren Ingeborg, der var gift med venstrepolitiker Rasmus Hansen. Se også brev nr. 25 og 30.

23.

- 1) Jens Jørgensen Feilberg (1862–1946) var huslærer hos J. N. H. Skrumsager 1889–92, derefter journalist ved Modersmålet 1892–97 og fra 1899 frimenighedspræst i Skærbæk.
2) Om red. Hans Petersen, Haderslev, se videre brev nr. 34 og 35 samt To Ungdomsvenner s. 85f, 89, 99f og 109f.
3) I oktober 1882 havde boghandler Axel Sabroe, Haderslev, grundlagt bladet Modersmålet, der optog konkurrencen med Dannevirke. I 1900 erhvervede Sabroe også dette blad, efter at ejeren dyrlæge Bjørnshauge havde afskediget red. Mathiesen og erstattet ham med den tyskorienterede fru Wildenradt Krabbe.
4) Under sit ophold i Norge 1891 havde H. P. H. truffet mange finner og hørt om, hvorledes det folkelige oplysningsarbejde blev drevet i Finland.
5) Den 18/5 1893 genoptoges de nationale møder på Skamlingsbanken. Se endvidere brev nr. 39, note 2.

- 6) Det første forsamlingshus åbnedes i Skrave i 1892. Forsamlingshuset i Ø. Lindet indviedes først i 1895.
- 7) I november 1890 havde en kreds af tyske embedsmænd i Toftlund oprettet den såkaldte Tysk forening for det nordlige Slesvig, der dels skulle optræde som tysk vælgerforening, dels arrangere foredrag, oprette bogsamlinger og støtte den tyske presse.
- 8) Gårdejer Philip Møller i Jegerup havde taget initiativet til oprettelsen af Foreningsforeningen for Nustrup og Omegn, der kom til at danne forbillede for flere tilsvarende foreninger.

24.

- 1) Indtil rigskansler Caprivis tilbagetræden i 1894 var der blevet naturaliseret ca. 1500 danske optanter. Under ledelse af finansminister Johs. v. Miquell blev kursen lagt om, og efter 1894 blev der normalt givet afslag på anmodninger fra danske optanter om preussisk statsborgerskab.

25.

- 1) Urmager H. P. Rosenbom, Løgumkloster havde i mange år været en af danskhedens støtter i Løgumkloster. Han døde 19/5 1891.
- 2) Der tænkes formodentlig på H. P. Hanssens artikel om Junggreen i Sjø Årb 1892 s. 105-09, jfr. Breve s. 296.
- 3) Der er formodentlig tale om møller J. Fausbøl, Branderup. Gårdejer H. Thomsen, Roost var sekretær i Skoleforeningen (jfr. brev nr. 39). Arnum er formodentlig gårdejer L. Arnum, Bovlund.
- 4) Der er formodentlig tale om gårdejer A. D. Hørlück (1836-1900) i Rurup, der havde været landdagsmand 1881-88, dog uden at deltage i landdagens møder.

26.

- 1) Jens Jørgensens artikel: Forfattere der har skrevet om Haderslev, blev trykt i Sjø Årb 1892 s. 135-49, jfr. Breve s. 297. Pastor Erasmus Lautrup (1782-1857) i Haderslev var tysksindet.
- 2) Efter Bismarcks fald i 1890 havde kirkelige kredse i Nordslesvig udfoldet bestræbelser for at få indført visse danske sprogtimer i skolen til støtte for den tilladte religionsundervisning på dansk. Generalsuperintendenten Theodor Kaftan (1847-1932) modarbejdede disse bestræbelser, og der skete ingen ændring i den gældende skolelovgivning. Johannes Mosehuus var kredsskoleinspektør i Åbenrå kreds 1888-1912.

27.

- 1) Landråden i Haderslev kreds var fra 1881 A. Schreiber, der den 19/9 1892 efterfulgtes af Karl Mauve.
- 2) Bladet Sønderjyden var medlemsorgan for den af tandlæge Axel Carstens stiftede Sønderjydsk Centralforening fra 1887.

30.

- 1) Thade Petersen (1866-1949) var uddannet ved det tyske præsteseminarium i Krop. Han var 1892-94 huslærer hos J. N. H. Skrumsager, 1894-1905 redaktør ved Hejmdal og derefter præst ved Haderslev frimenighed. – Personen Philipson har ikke nærmere kunnet identificeres.

Mine 9 år i Højer

Af Poul Andersen

Poul Andersen er født 1912 og opvokset i Århus. Efter realeksamen og læreår ved landbruget købte han, da han havde sat sig som mål at blive bonde i Nordslesvig, i 1935 Søgård ved Højer. I 1944 købte han Nørmark ved Visby. I 1953 forlod han landbruget og har siden levet som forsikringsmand i Tønder, Odense og fra 1972 på Munkemølle, Gråsten. Her har han stiftet Historisk forening for Gråsten og omegn og det lokalhistoriske arkiv i Gråsten.

Den 21. feb. 1935 ankom jeg til Tønder og skiftede her tog til Højer. Der var dengang endnu persontog til Højer med stop ved stationerne i Møgeltønder og Daler, så turen på de 13 km tog en halv time. Der var ingen modtagelseskomité, da jeg stod af toget; men jeg tog det som en venlig velkomst, at noget af det første jeg så, var et vajende dansk flag, ikke hejst til ære for mig, men byens danske læge havde den dag fået en søn, og det blev markeret. Det regnede og blæste. Det sidste gør det altid i marsken, vi plejede at sige, at der var elleve stille dage om året. Til fods begav jeg mig på vej ud ad diget mod Rudbøl for at nå frem til Søgård, som jeg havde købt til overtagelse d. 1. april. Med i handelen var den aftale, at jeg kunne bo på gården og få kosten hos gårdens forpagter, sådan at jeg kunne begynde at forberede forårsarbejdet.

Søgård ligger midt i Højer kog. Nu passerer en asfalteret vej tæt forbi gården; men dengang var det i vinterhalvåret nemmest at komme til gården, hvis man ikke var kørende med hest og vogn, ved at gå på diget mod Rudbøl. To km ude drejede man fra og fulgte en markvej ind i kogen; men de sidste ca. 500 m til gården måtte man gå tværs over fennerne, der var adskilt med brede grøfter. For at gøre det »bekvemt«, var der lagt brædder over grøfterne, så man nogenlunde tørskoet, dog altid iført gummistøvler, kunne komme til gården.

I de ni år, jeg boede på Søgård, var den her beskrevne vej, den vi benyttede i vinterhalvåret. På gården iførte vi os gummistøvler, tog

skoene i hånden, vandrede over markerne til diget, hvor vi i et fåreskur havde vore cykler, og så på cykel de to km til Højer. Den tur har jeg gjort utallige gange alene, og senere sammen med min kone. Var man ikke stedkendt, kunne det en tåget nat godt være vanskeligt at finde frem. Intet lys til at lede én i den rigtige retning. En vinter gjorde jeg turen to gange om ugen, da jeg ledede gymnastik for karleholdet, og hertil kom så andre aftener, hvor der var møde i forsamlingshuset. Underligt at mindes idag, hvor man kun kan færdes med bil. Dengang var det en såre naturlig ting.

Der var en vej til gården. Vej er måske et fint ord, men fra Højer udgik Kovej, der det første stykke var belagt med sand, men derefter var det ganske enkelt marskjord med en grøft på begge sider, og i tiden fra oktober til april var dette stykke nærmest et bundløst ælte, og to heste kunne blive svedt af at trække en arbejdsvogn. Så det ud til frost, måtte man være agtpågivende, for så skulle vejen slæbes over, så de dybeste huller og hjulspor blev jævned, for nåede man det ikke, inden frosten satte ind, risikerede man, at hestenes ben blev ødelagte, og vognen brød sammen.

Også om foråret skulle vejen slæbes, og når sol og blæst tørrede den af, kunne den være som et lerstampet logulv, dog sjældent så jævnt, men dog således at vi kunne cykle på den, og biler kunne også benytte den. Men blev det så regnvejr, og det regnede mere end en halv time, så var færdsel med cykel og bil umulig. Mere end én gang er det hændt, når vi havde bilende gæster, at vi måtte spænde heste for bilen, når de skulle hjem, fordi det var blevet regnvejr, mens de besøgte os. Elektrisk lys var der ikke på gården. Vi klarede os med petroleumslamper. Vore gæster fandt altid, det var så hyggeligt; men de skulle heller ikke arbejde i hus og stald ved skæret fra petroleumslampe og flagermuslygte.

Vand fandtes heller ikke på gården. Jo, der var en brønd i stalden; men det var brakvand. Det kunne bruges til vanding af kreaturerne; men i husholdningen var det uanvendeligt. Vand til husholdningsbrug måtte vi, som det var almindeligt på mange marskgårde, skaffe os ved at samle regnvand fra taget, så helt rent var vandet ikke, da tagbeklædningen var tagpap. Det hjalp, da jeg senere lagde pandeplader på. Kom vi om sommeren ind i en tørketid, måtte vandet rationeres, og spændende var det, når det så trak op til torden, for så tømte vi det sidste vand ud af cisternen. Den blev

skrubbet og kalket, og alt var klart til en frisk vandforsyning; men drev tordenbygen forbi, måtte vi, til der kom regn, hente vand i mejerispande fire km borte i Højer. Man forstår godt, at befolkningen i marskegne ikke er de store vanddrukkere, i al fald ikke uden de kommer rom i.

Om bageren i Rudbøl, der fik sin vandforsyning fra stråtag, blev det fortalt, at der var to vandtønder, en til rugbrød og en til finere bagværk. I tønden til rugbrød blev det første vand ledet ned. Når så taget var skyllet nogenlunde rent, blev nedløbsrøret drejet hen til den anden tønde. Det kan dog være en legende.

Det var til denne Søgård, der i egnens dialekt blev kaldt »æ sjæv«, hvilket skal udlægges som sivsø eller sump, jeg hin februar dag rettede mine skridt. Det var denne gård med sine mangler på vej, vand og lys, men med 30 ha marskjord, jeg havde købt, for i marsken ville jeg bo og gerne i Højer, hvor den nationale kamp stod strid og kraftig. Endnu i 1935 var stillingen i byrådet 7 tyske mod 4 danske, så vi danske var udpræget i mindretal, hvilket skabte spænding i hverdagen. Man kunne undgå at engagere sig, og netop dette at kunne være med i et fagligt og folkeligt arbejde i et af de sogne, hvor tyskheden var stærk, var det, jeg gerne ville.

For at forøge de beskedne indtægter en bonde havde i de år – min første høst solgte jeg for 8 kr. pr. 100 kg. – skrev jeg af og til nogle »Breve fra Marsken« til Dagens Nyheders søndagstillæg. Selv om det nu så mange år efter kan virke lidt ungdommeligt, giver det dog et billede af den tro på fremtiden, jeg begyndte min tilværelse i Højer med. Det hedder i dette første marskbrev:

Foden under eget bord

Gårdejer, ja, jeg har vovet det. Jeg er sprunget ud i bølgerne, som i brændingen knuses med harmfulde brøl om konvertering, korn-told, krise, svinekort og alle andre mulige og umulige besværligheder, som nutidens agerdyrker har at slås med.

Men ungdommen er modig, vi er næsten for optimistiske. Vi tager et lån, og bevæbnet med en mægtig selvtillid styrter vi os ud i problemerne, stolende på at vi skal nok klare det.

Nå, det var gården. Jeg tror, det er den lavest liggende gård i

kongeriget, så noget kan jeg prale med, den ligger kun 20 cm over havets overflade, ene og forladt i den udstrakte marsk.

Der er plads til at strække øjnene, ikke et træ, ikke et hus bryder synsfeltet. Langt ude mod vest stiger havdiget i vejret og synes at gå i ét med horisonten. Henne ved diget står et par gamle vejrmøller, deres tid er forbi, de er afløst af moderne pumpestationer, der med masser af hestekræfter skal holde vandet fra marsken.

Marsken er storslået, en mægtig græsplæne på 5.000 ha, som er gennemskåret af et utal af grøfter, der har til opgave at lede vandet hen i de lidt større kanaler, og herfra pumpes vandet ud i Vidåen, der på et stykke af sit løb er landets sydgrænse.

Denne mægtige flade har noget af hedens betagende magt over sig, men den virker aldrig trist eller fattig. Selv på en kold, barsk, blæsende efterårsdag er der fylde over marsken. Man aner de store muligheder, der ligger gemt her, hvor græsset ser så frodigt ud. Veje findes ikke, kun på digerne, disse mægtige bygningsværker, som det har kostet slid og slæb at bygge, kan man færdes. Nutiden med gravkøer og andre tekniske hjælpemidler kommer lettere over digebyggeri end marskbønderne, der i det 16. århundrede rejste det dige, om hvilket berettes, at kvinderne bar jorden sammen til den høje vold i deres forklæder.

For at gøre digevejen fast, brændte man klinker, og med disse blev digerne brolagte. Brolægningen holdt et spand af tid, og endnu findes den, men bilernes stadig voksende skare har sat Dunlop og Firestones stempel i dybe hjulspor.

I gamle dage bestod marskbondens virksomhed i at jage studene på græs om foråret, hvorefter han tændte piben og i øvrigt fik tiden til at gå ved dagligt at føle, om hovederne var blevet federe, samt med handel og grogdrikning på kroen. Det går ikke længere an, hvis man vil klare sig økonomisk. – – –

I et drømmesyn ser jeg faste veje ligge gennem marsken, jeg ser gårde skyde i vejret og markerne bugne af gyldne afgrøder. Ja, alt dette vil nok vare nogle år, men forhåbentlig bliver det virkelighed.

Dannebrog vifter hver søndag fra min flagstang til hagekorsene i det tredie rige. Der er nemlig en anden opgave foruden marskens kultivering, det nationale spørgsmål, og det er ikke mindre. Kongstanken er at forene begge opgaver.

Ja, sådan lød ordene i dette udsnit af marskbrevet fra 1935. Der

*Vejen til Søgård – et fire kilometer langt, bundløst ælte de syv måneder af året.
(Privat eje)*

skulle gå mere end 25 år, før der kom fast vej til Søgård. Vandledninger forsyner nu marskens gårde, lys og kraft er indlagt; men landbrugets udvikling har medført, at den store bebyggelse af marsken er udeblevet, selv om der er kommet flere ejendomme, og der er sket en jordfordeling, så mulighederne for mere rationelt landbrug er til stede.

Forpagteren, hos hvem jeg havde nydt gæstfrihed, rejste d. 1. april. Nu var det mig, der var mand på gården, og samtidig med at

flyttevognen rullede ind med mit indbo, ankom karl og pige. Det blev travle dage.

Nye koste fejer bedst, og jeg havde mange planer om gårdens drift, reparationer og indretning af bygningerne. Jeg ville have nyt tag på, jeg fik undersøgt jorden for kalktrang, og det resulterede i, at jeg sommeren 1936 fik hele gården merglet. Året efter fik jeg lavet en dræningsplan og fik alle 30 ha drænet. Disse to grundforbedringer blev at mærke på jordenes ydeevne. Gårdspladsen var nærmest et morads, så den blev delvis brolagt, i øvrigt planeret og belagt med grus, og midt i blev anlagt en græsplæne. Der var lidt have til Søgård, men kun nogle få vindblæste pile. Jeg bestilte træer og buske og plantede et læbælte omkring haven. De første år, måtte vi nu ligge på plænen, hvis vi ville være i læ. Der var således altid nok at tage fat på, men det er morsomt at se tingene og planerne, man arbejder med, trives og ført ud i livet.

Så kom kornet op, de sorte agre blev lysegrønne, kreaturerne kom på græs, lammene hoppede på stive ben i solen, og »der var så dejligt derude på landet.« Med den jordfordeling, der var i marsken, havde jeg mange naboer. Ikke mindre end 42 forskellige naboers jord stødte op til Søgårds marker, og heraf var de 36 hjemmetyskere. Jeg var på det tidspunkt den eneste danske bonde i Højer sogn, men mine 30 ha var dog ikke de eneste, der var på danske hænder. I Højer, Daler og Møgeltønder var der folk, der ejede en fenne hist og her, og så var der offentlig jord, jord, der tilhørte legater; men langt den meste jord var på tyske hænder. Jeg var i 1935 med til at foretage en undersøgelse om den nationale jordfordeling i »den truede firkant«, og jeg har tallene fra det år.

	Antal ejere	%	Areal ha	%
Højer sogn				
Danske	11	14,1	52,42	5,2
Tyske	51	65,3	832,26	82,1
Ubestemte	4	5,1	11,14	1,0
Offentlig jord	12	15,5	119,38	11,7

Tallene viser med al tydelighed, hvor svagt danskheden stod jordmæssigt i Højer sogn. Det var da også med en vis tilfredsstillelse, jeg i oktober 1935 erhvervede næsten 3 ha, der lå ind til min

jord. Den hjemmetyske sælger måtte høre en del bebrejdelser for dette jordsalg til mig.

Som nævnt havde jeg 36 hjemmetyske naboer; men jeg må sige, at forholdet os imellem altid var godt. Selv da besættelsen kom, og stemningen blev pisket i vejret, har jeg aldrig mødt uvilje. Ja, en del af dem, og det var de mest betydende, forsøgte; da jeg blev arresteret af Gestapo, at få mig løsladt. At man ikke så skævt til den unge danske bonde, der var flyttet ud i marsken, fik jeg ganske kort efter april 1935 et tydeligt bevis for fra tysk side.

Forholdet var det, at jeg havde nogle græsarealer, hvor jeg gerne ville fede nogle stude. Studehandel var et punkt, jeg vidste meget lidt om; men jeg tog til Tønder marked for at se og lære. Jeg så en række stude, 10 stykker som jeg fik lyst til. Sælgeren var Christian Rathenburg i Daler. Vi kendte ikke meget til hinanden. Han var en af mine naboer, og vi havde talt sammen en enkelt gang i marken. Jeg vidste, han var tysk, og han, at jeg var dansk. Vi blev enige om en pris; men så måtte jeg bekende, at det i øjeblikket var lidt småt med kontanter. »Du kan betale til efteråret«, sagde Rathenburg. Jeg takkede for dette for mig fordelagtige tilbud og foreslog, at vi skulle nedskrive, at jeg skyldte ham et beløb. »Jeg ser ind en dag, jeg er i marken, så kan vi ordne det«, var hans svar.

Det blev sommer, det blev efterår, uden at Christian Rathenburg var kommet. Studene blev solgt, og jeg tog til Daler og betalte min gæld. Jeg har ofte tænkt på, at det var en fantastisk tillid, han viste mig. Jeg havde været på egnen i et par måneder, og så lånte han mig på mit glatte ansigt ca. 2.000 kr. Vi blev senere særdeles gode venner. Vi var og kunne naturligvis ikke være enige, hvis vi drøftede forholdet mellem dansk og tysk; men drøfte det kunne vi. Da han hørte, at jeg var taget af Gestapo, var han den første, der besøgte min kone, for at tilbyde sin hjælp.

De tyske bønder i Højer, som jeg i de kommende år skulle komme i nærmere berøring med i Højer kogsbestyrelse og i Bønderkommunen, var selvbevidste, stoute vestslesvigere. De var præget af, at deres slægter gennem århundreder havde ejet jorden og gårdene og spillet en dominerende rolle i Højer. Deres tyskthed havde sine rødder i det slesvig-holstenske oprør. Indtil da havde de været kongens loyale undersåtter, og deres omgangssprog var sønderjysk. Det var granvoksne folk, som unge, flotte mænd. Når

de blev ældre, sås det, at de levede godt uden for meget legemligt arbejde, men til gengæld lidt flere mørkningsgrogger. De havde fået en god skolegang og var ikke hjemmefødinge. De havde lært landbrug på herregårde i Holsten og for også at snuse til dansk landbrug som regel haft pladser på Sjælland. Men det lærte anvendte de ikke; de drev landbrug, som fædrene havde gjort det, ekstensivt med får og stude. Kun enkelte havde ko- og svinehold, hvilket vel også til dels skyldtes, at deres jorder var spredte med fenner fordelt hist og her i kogen.

Der var 9 værtshuse i Højer i 1935, og tallet skal efter sigende have været mere end det dobbelte i 1920. Der var tradition for, når marskbonden havde været rundt at se til får og stude, så skulle han styrkes med noget drikkeligt. På kroen mødtes man, her blev handlet, spurgt nyt og verdens eller i al fald Højers anliggender blev ordnet her. Det kunne let hænde, at det blev en »long Sitzung«, men at komme hjem med en ordentlig »haarbyttel« var bestemt ingen skam, snarere det modsatte. Det skete en aften, at et par stykker var blevet »usattes«. Det kom til klammeri, og sagen kom for retten i Tønder. Som vidne var indkaldt en ældre bonde, der var kendt for det kvantum øl, han kunne konsumere. På dommer Stegmans spørgsmål, om de havde været fulde, svarede han: »De trover æ it hr. dommer, vi haje da kuns fåt en kasten (kasse øl) vær.«

Selskabeligt havde jeg ingen omgang med mine tyske naboer. Mine indtryk af dem stammer fra samtaler, når vi mødtes i marken, fra samvær på jagter og fra møder i kogsbestyrelsen eller bønderkommunen, og efter et sådant møde har jeg i min dagbog noteret: »Forlad mig min skyld. Jeg kan lide dem.«

Direktør Martin Hammerich

Det var et konsortium på 9 mand, jeg købte Søgård af. De havde i fællesskab købt den for at bevare den på danske hænder. Af de 9 havde direktør Martin Hammerich $\frac{2}{10}$. Blandt de øvrige i konsortiet var direktør P. A. Callø, og han syntes vist, jeg så lidt grøn ud, for han spurgte om min alder, og da jeg oplyste, at jeg var 22 år, erklærede han med et smil, at så var jeg altså gammel nok til selv at skrive under på skødet. Det blev nu mest Martin Hammerich, jeg forhandlede med, og jeg kom i et nært forhold til

denne prægtige mand, der helt levede op til sin ungdoms idealer.

Han kunne ved første indtryk virke lidt veg og famlende, næsten åndsfraværende; men det var kun hans beskedne væsen, der kom til udtryk på den måde. Han vidste, hvad han ville. For ham var målet lysende klart; han ville tjene Danmark, først og sidst, og aldrig tænkte han på at være i forgrunden. Han var ganske uden ambitioner for egen person, for ham var det i sjælden grad sagen, det gjaldt. Han søgte ingenlunde de tillidsposter, han beklædte; men han var en mand, man kunne samles om. Ham havde man tillid til, og der blev lyttet til hans ord. Han sad i ledelsen af »Det unge grænseværn«, og man husker ham som myndig mødeleder ved de store årsmøder og en nøgtern rådgiver ved grænserådsmøderne, hvor han uden at virke bagstræberisk kunne sætte tingene på plads. Fra Danske Samfund i 1933 oprettedes, var han formand for denne organisation, og det vil være vanskeligt at overvurdere, hvad Danske Samfund betød i de sidste år inden krigen, og ikke mindst, hvad Danske Samfund betød for det gode danske valg i april 1939, hvor det kunne befrygtes, at hjemmetyskerne kunne vinde endnu et mandat og fremsætte krav om, at grænsen atter skulle rykkes mod nord til Kongeåen.

Martin Hammerich sparede sig ikke, han var ustandselig på farten, talte ved møder over hele landet og bragte oplysning til det danske folk; men de fleste kræfter brugte han i Nordslesvig. Er der mon noget forsamlingshus, hvor han ikke har talt?

Martin Hammerich havde et smukt hjem. Kønne gamle møbler. På væggene malerier fra guldalderen, og hele hjemmet var præget af hans fine æstetiske sans. Af og til, når jeg var i Tønder, besøgte jeg ham. Vi havde altid meget at tale om, tidens begivenheder optog os begge meget. Nazisternes succes i Tyskland smittede af på hjemmetyskernes optræden i Nordslesvig, Hammerich var ofte ude for hadske og ganske uberettigede angreb, og det kunne godt, når de blev mest ubeherskede og grove, genere ham lidt, selv om han vidste, at det var propaganda og perfid tale. Det var nu heller ikke alle hjemmetyskere, der havde »Zeitung«s mening om ham. Det var der givet ham beviser for, og det trøstede han sig med, når angrebene var værst.

Det skete også, at jeg var inviteret til middag. Hammerich var ene, og det samme var jeg, og så kunne vi blive et lige antal til

bridgen efter middagen. Den blev nu sjældent til noget, for også ved disse middage blev de aktuelle forhold i landsdelen drøftet. Gæsterne ved disse middage var ofte amtmandsfamilierne fra Tønder og Åbenrå, og andre der i kraft af deres stillinger var med til at præge landsdelen. Det var spændende aftener at være med til, for her var det folk med viden og erfaring, der drøftede problemerne, og jeg unge mand sad med vidtåbne øren og sugede til mig.

Også på Kohagen ved den nybyggede fjordvej har jeg været hans gæst. Her havde Hammerich sit fristed, her holdt han ferie med sine søskende på en lille ejendom, han havde købt. Havearbejde holdt han meget af, det var for ham den bedste måde at koble af fra arbejdet. I nærheden lå »Grænsehjemmet«, Det unge Grænseværns lejrskolehjem, hvor Hammerich var primus motor for at få den smukke bygning rejst, og han var særdeles virksom med ideer til bygningens udformning og indretning. Sidste gang jeg besøgte Hammerich var i januar 1940, hvor jeg fortalte ham, at jeg havde forlovet mig med hans niece. Det glædede ham meget: »Så bliver noget af min slægt bosat i Sønderjylland.« Hammerich var da sengeliggende og meget træt. Jeg ønskede ham god bedring; men der blev ingen bedring. Jeg havde talt med ham for sidste gang. Da den 9. april kom, lå han på hospitalet, han var så syg, at besættelsen ikke blev ham bevidst; men han havde erfaret, at min kone og jeg var blevet gift den 18. april, og hans hilsen til os modtog vi samtidig med budskabet om hans død. Det hører med til mine gode minder, at jeg har kendt denne uselviske, hjælpsomme mand, der som livsmål ønskede at tjene Danmark i den genvundne landsdel.

Ved hans bisættelse i Løgumkloster var, trods besættelse og vanskelige samfærdselsforhold, den smukke gamle kirke fyldt med kendte og ukendte fra hele landsdelen. Det var betagende at høre Schmidt, Vojensgård, i kirken holde afskeds- og takketale til vennen og medarbejderen i den fælles sag.

Ved mindesamværet i forsamlingshuset var dette fyldt til sidste plads, og også her blev der talt varmt og godt om den betydning, Hammerichs virke havde haft i Nordslesvig. Det var ikke kun et mindesamvær, det blev tillige et nationalt møde, hvor der i mindet om Hammerich, formanden for Danske Samfund, lå en ubevidst opfordring til sammenhold i de onde år, som vi anede lå foran os, uden vi hin aprildag kunne forestille os, hvordan de blev.

Hammerich var ikke folkelig; men han trivedes ved folkeligt arbejde, at være igangsætter og skabe en dansk bevidsthed gennem folkeligt arbejde, det var et af hans mål. Skønt han af sind og væsen var meget forskellig fra sønderjyder, forstod han dem, og han følte en stærk samhørighed med den befolkning og landsdel, hvor han valgte at øve sit livs gerning, for som han engang sagde til mig på sin stiltfærdige, lune facon, og ledsaget af det kønne smil, han havde: »At bo nord for Kongeåen er som at svømme i fersk vand.«

Hans navn og gerning bør huskes, ja burde skrives, for det genforeningsarbejde, han udførte, står på højde med, hvad andre sønderjyske førere har ydet. Det var med glæde, at jeg indtrådte i en komité, der formidlede et maleri udført og ophængt på genforeningsdagen 1976 i billedsalen på Folkehjem. Ved afsløringen talte Troels Fink. Han havde selv haft et nært samarbejde med Hammerich, og i talen gav han et fint billede af Martin Hammerichs liv og virke.

Familien Kjærby

Kort efter jeg var kommet til Højer, var jeg på besøg hos fabrikant Kjærby, og det besøg skulle blive begyndelsen til et nært venskab med familien.

A. R. Kjærby havde i 1919 købt et dårligt gående uldspinderi i Højer med den klausul, at kom Højer ikke til Danmark ved afstemningen, skulle handelen gå tilbage. Højer kom til Danmark, og Kjærby blev og skabte sin fabrik. Med en helt utrolig energi, flid og nøjsomhed havde Kjærby sammen med sin kone og bistået af de fire ældste børn oparbejdet den blomstrende virksomhed, som jeg i 1935 lærte at kende som Højer tæppefabrik, der for fuld kraft producerede de kendte Højer tæpper. I foråret 1936 påtænkte Kjærby en udvidelse af fabrikken. Denne udvidelse ville kræve højspænding. Højer havde den gang et lille el-værk, som ikke kunne levere den fornødne kraft. Endvidere skulle der garanteres virksomheden mere vand, og endelig skulle der købes et jordareal til den nye fabriksbygning. El og vand kunne der godt opnåes enighed om; men da man kom til jordkøbet, opstod der vanskeligheder. Fra tysk side ville man ikke sælge. Man kunne godt

acceptere Kjærby og en mindre virksomhed i byen, der gav arbejde til byens borgere; men den måtte helst ikke blive for stor, så der blev trukket flere danske stemmer til byen.

»Fatter«, som hele byen kaldte A. R. Kjærby, havde et stærkt temperament, og var vel nok mere handlingens end forhandlingens mand, truede med at flytte sin virksomhed, hvis han ikke fik sin vilje. Det blev kendt, og forskellige byer kom med fordelagtige tilbud, hvis han ville flytte, og en overgang så det virkelig ud til, at Højer tæppefabrik skulle havne i Bogense. Situationen var alvorlig. Det ville være et voldsomt tab for danskheden i Højer, men tillige et vældigt økonomisk tab for byen, idet fabriken og dens ansatte betalte ca. $\frac{2}{3}$ af skatterne i Højer.

Byrådet var i en kattedepine. De fornuftige hjemmetyskere var ikke glade for udviklingen, og fra dansk side så vi med bekymring på fremtiden. Vort mandattal i byrådet kunne, hvis fabriken flyttede, meget vel blive reduceret til 3. Alle gode kræfter blev nu mobiliseret, og der førtes et utal af forhandlinger. Sorg blev til glæde vendt. Kjærby fik mulighed for at købe det nødvendige jordareal. En ny fabriksbygning skød op, og den danske befolkning drog et lettelsens suk, hvad også mange tyske gjorde.

Med sin dynamik var Kjærby selvskreven som danskhedens leder i Højer, og ikke blot var han rig på ideer, men efterhånden som fabrikken gik godt, og han fik midler, var han meget rundhåndet, når der kaldtes på støtte til danskhedens fremme. Han var formand for Højerhus, og havde en meget væsentlig andel i, at det blev rejst. Han var formand for Folkeligt Samfund i Højer, og ligeledes var han formand for Danske Samfund i Højer. Da den danske præst kom til Højer, og der ikke var nogen bolig til ham, købte Kjærby resolut et hus, som pastor Nielsen kunne bebo, til den danske præstegård blev bygget på en grund, som Kjærby havde købt og skænket til formålet.

Fra 1929, til han i 1937 flyttede fra byen, sad Kjærby i byrådet og var her højt estimeret for det arbejde, han ydede for byens trivsel. I 1937 overlod A. R. Kjærby den daglige ledelse til søn og svigersøn, og sammen med sin hustru flyttede han til Kolding; men de kunne ikke undvære Sønderjylland, og året efter slog de sig ned i Åbenrå. Da krigen kom, og det blev vanskeligt at færdes, flyttede de til Tønder, hvor A. R. Kjærby pludselig døde i oktober 1943. Han

blev begravet i Højer, den by han havde sat et stærkt præg på ved sin faglige og nationale indsats.

Fabrikant Kjærby havde købt Højers nedlagte sygehus, og i den ene halvdel indrettet en stor og venlig lejlighed. Hjemmet var uhyre gæstfrit, og fru Kjærby sørgede godt for gæsterne. Fru Kjærby var født i Hannover, og hun lagde mile mellem sig og preussere, som hun intet godt vidste at sige om, de havde jo annekteret Hannover, hvad hun ikke tilgav dem. Efter sit ægteskab følte hun sig helt som dansk og stod trofast og interesseret ved mandens side i hans virke.

Det forekom mig, at der altid var gæster i hjemmet. Ikke blot blev de forretningsforbindelser, der kom til Højer, bospist; men ofte overnattede de også. Kjærbys hjem var også rammen om bestyrelsesmøder i de foreninger, hvor han sad som formand. Og som »sygehuset«, som Kjærbys bolig blev kaldt, var rammen om forretningsmæssige, faglige og nationale møder, så var det også stedet, hvor de gerne så ungdom samlet; der kunne tit være 12–18 mennesker i stuerne. Fru Kjærby var meget musikalsk, og dette havde den yngste datter taget i arv, så der blev spillet og sunget efter Danmarks melodibog, Sigfred Pedersens og Seedorffs viser og Deutsche Volkslieder. I »sygehusets« anden halvdel boede Johannes Kjærby, der var ansat på fabriken og blev dens energiske leder efter faderens død.

Johannes Kjærby mindede i mangt og meget om sin far, han havde samme temperament, så det kunne af og til slå gnister, når opfattelserne var forskellige; men målet for dem begge var fælles, det var fabriken trivsel. Kjærby var en teknisk begavelse; han opfandt nye vævemetoder og kunne få selv den mest drilagtige maskine til at makke ret. Han var ukuelig i sin kamp mod de vanskeligheder, fabriken senere kom ud for. Hans tidlige død var et stort tab for virksomheden. Han var et menneske med et stort og varmt hjerte, og han sparede sig ingen umage, hvis han på den ene eller den anden måde kunne hjælpe.

Hos Johannes og Mariechen Kjærby stod døren også gæstfrit åben. Hun var datter af den tyske borgmester i Højer, og ægteskabet var således et af de i et grænseland ikke sjældne, hvor to med forskellig national baggrund finder sammen. Det kan give problemer, ikke mindst i en national tilspidset tid, som vi oplevede

den i de sidste år inden krigen og under besættelsen, men som den gamle fru Kjærby var Mariechen Kjærby usvigelig loyal.

Det var ikke med større begejstring, man i den tyske lejr havde set, at den kønne borgmesterdatter blev gift med sønnen af den ledende dansker, og det fortælles, at den tyske apoteker Nuesse, hvis datter var blevet gift med ingeniør Th. Claudi Westh, og borgmester Hans Andersen ved en mørkningsgrog »begræd« tabet af deres døtre til danskerne, og at Nuesse skulle have givet det udtryk med følgende bemærkning: »Ach ja, lieber Hans, erst nehmen sie unser Land, dann nehmen sie unsere Geld, und nun, nun nehmen sie unsere Töchter.«

I det lille hus, der oprindeligt rummede butik og beboelse, da Kjærby købte uldspinderiet, var der nu indrettet en hyggelig bolig til svigersønnen Vilhelm Mathiasen. Han var ansat på fabrikken, havde den daglige ledelse af kontoret og blev samtidig med Johannes Kjærby udnævnt til direktør. Også i dette hjem kom jeg meget og nød megen gæstfrihed. Med ægteparret Ingeborg og Vilhelm Mathiasen havde jeg samarbejde i blandt andet ungdomsforeningen. Mens Johannes Kjærby ofrede hele sin energi og arbejdskraft på fabrikens trivsel og ikke deltog meget i det nationale arbejde, så var svogeren mere politisk interesseret, og i 1945 blev han byens første danske borgmester, en post han varetog, til han ca. 10 år senere flyttede til København.

Jeg havde næppe fået mine papirer flyttet til Højer og meldt mig ind i Højer sogns sygekasse, før jeg skulle opleve den nationale strid, for selv noget så fredeligt som en sygekasse blev i hine bevægede år gjort til et dansk-tysk problem. Hjemmetyskerne var efter nazismens gennembrud i Tyskland blevet meget aggressive, ikke mindst i Højer, der var det ene af de to sogne, hvor der endnu 15 år efter genforeningen var tysk flertal i de kommunale råd.

Jeg var altså til generalforsamling i sygekassen. Der var mødt 159 tyske og 148 danske. Bølgerne gik højt. Dirigenten havde svært ved at styre gemytterne. Tyskerne truede med at forlade mødet, men gjorde det ikke. Resultatet blev, at sygekassens bestyrelse, der hidtil havde været sammensat af folk, der var interesserede og sagligt kvalificerede, nu fik tre tyskere ind. Formålet var at sygekassen skulle være en ren tysk ledet institution, og et år senere i 1936 nåede man dette mål, idet det ved denne generalforsamling,

der var mindst lige så bevæget, fik de sidste tre danske medlemmer stemt ud. Generalforsamlingen i 1936, der er beskrevet i en artikel i Sønderjysk Månedsskrift i april 1971, var et eklatant bevis på, at vore hjemmetyske naboer, der levede som ligestillede borgere i herbergstaten ikke påskønnede det, men kun tænkte på at knægte alt, hvad der var dansk i Højer. Udtrykket »Die gequälte Minderheit«, som hjemmetyskerne omtalte sig i propagandaen, gjaldt i al fald ikke i Højer.

I sommeren 1935 var der med H. P. Hanssen som mellemmand blevet dannet et fadderskab for Højer. Vore »faddere« var større fynske jordbrugere med kammerherre O. Vind, Sanderumgård i spidsen som formand, næstformand og kasserer var frk. Sehested, og af andre bestyrelsesmedlemmer, jeg husker, var der stamhusbesidder Hofman-Bang, Hofmangave og proprietær Greve.

I årene op til krigen kom fadderskabets bestyrelse tit på besøg i Højer, dels for at sætte sig ind i, hvilke opgaver der skulle løses, og dels for at lære os i Højer at kende. Det var dejligt at træffe disse mennesker, der så levende fulgte med i vore problemer. Gennem min familie var jeg lidt bekendt med kammerherre Vind og hans søn Ivar, der senere skulle afløse sin far som formand. Hofman-Bang kendte jeg også perifert, men jeg kom i nært samarbejde med både Vind og Hofman-Bang. Da jeg i årene 1937–38 ikke sjældent talte ved D.U.G.-møder på Fyn, havde jeg standkvarter på Hofmangave og blev meget forkælet og hygget om af de fire ugifte søskende, stamhusbesidderen og hans tre søstre.

Det var en morsom oplevelse at være gæst på det smukke Hofmangave, der ligger lige ud til Store Bælt omgivet af en dejlig park med mange sjældne vækster, der blev hæget om med megen pietet. Det var, som tiden blev skruet 100 år tilbage, for moderne faciliteter som elektrisk lys og w.c. fandtes ikke. Det var et dejligt hjem, fuldt af møbler, ting og billeder, der havde slægtshistorie, og alt var præget af gammel, fin kultur. Det var som at opholde sig i et levende, beboet museum.

Fadderskabet havde, om jeg husker ret, lovet os et bidrag på ca. 5.000 kr. i tre år; men med den energi bestyrelsen gik ind for opgaven, blev det til et langt større beløb, og det lykkedes blandt andet for fadderskabet at erhverve en marskfenne, beliggende ved strandvejen lige neden for diget i Højer. Denne fenne på ca. 3 ha

blev begyndelsen til den danske idrætsplads. Købet lykkedes vist ikke mindst, fordi en anonym ofrede et betydeligt beløb. Denne giver havde, så vidt jeg ved, nogen tilknytning til Højer, var vist vokset op der, og havde på egen krop mærket, hvad det ville sige at være dansk, og nu ville han give danskheden en håndsrækning. Idrætspladsen blev en virkelig håndsrækning, det var en storslået gave af uhyre betydning for dansk ungdom i Højer.

Hidtil havde man spillet fodbold et stykke uden for byen på en tilfældig mark, som venlige bønder fra Emmerlev havde stillet til rådighed; men foruden sportsfolkene skulle der også være plads til stude, så det var en ujævn fodboldbane med kokasser, og disse forhold gjorde det ikke attraktivt at være deltager. Nu fik vi vor egen plads i byen, og mange unge, som hidtil ikke havde været med, blev nu aktive. Men der skete yderligere det, at nu fik de danske i Højer en opgave at løse med at dræne, planere, lave løbebaner, plante læbælte, og det gjorde, at idrætsforeningen fik mange medlemmer, også blandt folk, der ikke var aktive sportsfolk, men som gerne ville give en hånd med. Det var et arbejde, der strakte sig over nogle somre; men man gik til det med begejstring. Jeg var formand for idrætsforeningen i de år, og det var morsomt at være med til at skabe dette lille »stadion«, hvor hver mand fik sit stykke læbælte at holde rent, og hvor vi også fik bygget et lille klubhus. Nogle støbte fundament, andre, der var fikse med sav og hammer, tømrede vægge og tag, og en smed iblandt os sørgede for, at vand blev indlagt til brusebade.

Det var en stolt dag, da alt stod færdigt, og vi kunne holde indvielse af sportspladsen. Dannebrog blev hejst på den store mast. Vi havde indbudt nabosogne til sportsstævne. Fadderskabet var som giver af pladsen naturligvis også med på festdagen, og Ivar Vind, der var dansk mester i højdespring, indviede atletikbanen med et flot højdespring.

Pladsen blev stærkt benyttet. Der blev drevet fri idræt, og adskillige tog idrætsmærket. Der blev holdt sportsstævner og fodboldkampe med nabosognene. Der er for mig ingen tvivl om, at sportspladsen var med til at skabe sammenhold blandt ungdommen i Højer, og alle, unge som gamle var stolte af den smukke plads, der var større og kønnere end tyskernes. Nu følte man sig ikke længere som »den fattige Rasmus.«

Fadderskabet nøjedes ikke med at støtte idrætsforeningen, man gav tilskud til forsamlingshuset i Rudbøl, til arbejdet i Folkeligt Samfund, ungdomsforeningen og var aktivt med i bygningen af den nye danske præstegård. Det var en stor hjælp til danskheden i Højer, der blev ydet af fadderskabet. Det var i en trang tid med til at give os selvtillid og mod til at arbejde videre; vi mærkede, at vi ikke stod alene.

I 1935 fik Højer en dansk præst. Der var gået mange forhandlinger forud, for vi havde en sognepræst, der ganske vist var tysksindet, men som redeligt havde forsøgt at være præst for såvel danske som tyske, og iøvrigt ikke havde taget del i sognets nationale strid. Pastor Braren følte det som et mistillidsvotum til den præstegering, han havde udført i Højer, at pastor Nielsen nu blev udnævnt til præst for den danske del af menigheden. Til pastor Brarens navn knytter sig et af genforeningsdagens hjertelige billeder, idet det var præstens plejedatter, kong Christian 10. på sit ridt over grænsen tog op på saddeknappen. Den lille hvidklædte pige på kongens hest, denne spontane handling fra kongens side, var et af de træk hos Christian 10., der var medvirkende til hans uhyre popularitet i Nordslesvig.

Indsættelsen af pastor N. P. Nielsen blev en mærkedag i Højers historie, kirken var stuvende fuld, og ved festen i Højerhus var rammerne også ved at sprænges. Dagen blev foruden at være en kirkelig ligefuldt en national begivenhed, der var med til at trække skellene op.

Pastor Nielsen og jeg kom vel aldrig helt på bølgelængde, dertil så vi for forskelligt på mange områder. Men det er utvivlsomt, at han udfyldte et tomrum i den danske menighed. Han gik stærkt ind i det folkelige, nationale arbejde, og i de år, han virkede i Højer, lykkedes det ham at skabe meget dansk liv i byen. Han stod bag ved oprettelsen af dansk børnehjem og børnehave og senere den danske ungdomsskole.

Landbrugskrisen hvilede endnu tungt. De mange bevægelser skabte uro. L.S. førte sig stærkt frem. Der blev arrangeret bondetog til Amalienborg i juli 1935. Inden året gik til ende blev der udskrevet valg til folketinget. Socialdemokraterne førte valget på devisen: Stauning eller kaos. I Højer spekulerede vi imidlertid ikke så meget i partipolitiske baner, men talte stemmerne i danske

og tyske. Der var fra valget i 1932 en fremgang på 11 stemmer. Det var beskedent, men dog fremgang. Men malurt var der i glæden, for tyskerne kunne præstere en fremgang på 60 stemmer. En del nationalt indifferente var blevet påvirket af den nazistiske propaganda.

Nazismens hæslige smitte var »føget over hegnet«, og i Højer var der god grobund. Hvor mange, der sluttede sig til, kunne vi ikke vide, men ikke få af vore naboer optrådte med hagekors i knaphullet, og vi kunne også bemærke en del mødeaktivitet. Af og til kunne der sive lidt ud om stridigheder mellem »førerne«. Dønningerne af striden mellem overløjtnant Larsen og Jep Nissen nåede også til Højer, og det skabte en splittelse, der medførte, at flere meldte sig ud af »die Partei«; de vendte dog senere tilbage til folden.

Havde valget ikke vist den store fremgang for danskerne, så tabte vi dog ikke modet. I forsamlingshuset var der i disse år ustandselig noget på programmet. Mindst en gang om ugen var der møde, nogle uger to sammenkomster. Fra denne vinter husker jeg en fascinerende foredragsrække af Claus Eskildsen; men i øvrigt kappedes de forskellige foreninger om at komme med de bedst mulige tilbud. Folkeligt Samfund skaffede gode foredrag. Idrætsforeningen havde gymnastikaftener, der sluttede med opvisninger af karle- og pigehold. Ungdomsforeningen havde dilettantforestilling. Den 10. februar var en af de helt store aftener, da mødte mand af huse for at fejre afstemningsdagen. Selv om bænkerne var hårde, kunne vi lide at være med i »huset« i fællesskabet.

Rektor A. Egeberg Jensen

Den 15. juni 1936 fejrede vi, som hvert år på denne dato, genforeningsdagen. Aftenens hovedtaler var lektor, senere rektor A. Egeberg Jensen. Det var første gang jeg traf Egeberg; men det blev et møde, der udviklede sig til et meget nært venskab med denne fine, kloge humanist. Han kom til at betyde meget for mig. I samtaler, gennem brevveksling og på udflugter og ture i Nord- og Sydslesvig, har jeg haft et væld af gode timer i samværet med Egeberg.

Egeberg sluttede sin tale i Højer med et citat fra »Som en

rejselysten flåde«, idet han sagde: »Danskens lov i krig og fred, være ret og billighed, som kong Volmer ville.« Da jeg ved kaffebordet tilfældigt sad ved siden af ham, hævdede jeg, i min ungdoms ivrighed og optaget af forholdene, hvor tyskerne var ved at jage tæppefabriken ud af byen, og hvor de udnyttede deres flertal hensynsløst, at der kunne være grænser for, hvor megen billighed vi skulle vise, vi måtte også vise tænder fra dansk side. Vi blev ikke færdig med at drøfte dette ved kaffebordet, men aftalte at vi skulle mødes igen. Egeberg var runden af god jydsk bondeæt, var venstremand. Politik som sådan havde dog ikke hans store interesse; men grænselandets politik var han meget optaget af, og i 1920 havde han søgt embede i landsdelen for gennem sit arbejde og sin gerning at være med til at fuldbyrde genforeningen.

Af alt, hvad der skete i 1920, var placeringen af de fire statsskoler i Nordslesvig sikkert noget af det heldigste og mest betydningsfulde for genforeningsarbejdet. Det var endvidere så lykkeligt, at det lykkedes at få fremragende pædagoger anbragt ved alle fire skoler. Jeg erkender, at jeg kun har et nøjere kendskab til lærerkollegiet i Tønder, det var i de år fremragende; men man var vist stort set lige så heldigt stillet i de tre andre købstæder.

Disse dygtige, unge adjunkter og lektorer gik til deres opgave med idealisme og begejstring, men uden hurrapatriotisme med den hensigt at lære Nordslesvigs unge, hvad dansk kultur og væremåde var, og der blev ikke skelet til, om børnene kom fra danske eller tyske hjem; alle blev behandlet ens, ja, hos en mand som Egeberg, var det sådan, at gjorde han forskel, så var det børnene fra tyske hjem, han ofrede mest tid og kærlighed på, for ham var det en opgave at vende dem mod Danmark, ikke at påtvinge dem en danskhed. Mange af Egebergs »drengene«, der gik ud og ind i hjemmet på Ribe landevej, kom fra hjemmetyske hjem. Egebergs genforeningsarbejde i Tønder, senere som rektor i Haderslev og i krigens vanskelige år i Sønderborg, bar rige frugter.

Egeberg var en poetisk natur, hvilket med al tydelighed fremgår af hans smukke hjemstavnsang, »For en fremmed barsk og fattig –«. Denne sang og »Vi vestjyder trives nu bedst i blæst –« var næsten obligatoriske ved hvert møde i Højerhus og iøvrigt i Vestslesvig; men lige så meget jeg holdt af »For en fremmed –«, der så glimrende giver stemningen, blidt og storladent på samme tid,

lige så brovtende fandt jeg »Vi vestjyder –«, ikke mindst den noget hasarderede påstand, den slutter med.

Da jeg havde kendt Egeberg et år, fik jeg et vældig rart brev fra ham, og brevet sluttede med et digt, der viser, hvor fint han mestrede poesien:

Hvergang lykken smiler,
følger skygger med,
somens dage iler
alt for brat af sted.
Snart vil stormen bøje
træerne mod øst,
skylle bølger høje
mod vor lave kyst.

Frost vil landet knuge,
binde å og fjord,
vinternatten ruge
malmtung over jord,
indtil lærkens sange
jublende fra sky,
spår de frosne vange:
Det blir vår påny.

Danmark, lys og lykke,
dine børn du gav.
Brede bøges skygge,
solskin ved dit hav,
kornets sus på sletter
frodigt græs i eng,
lyse, svale nætter
over deres seng.

Når dig storme truer,
mulm har skjult din vej,
vore hjerters luer
lyse skal for dig.

Blot vi dig må eje,
ved vi, at vi går –
selv ad mørke veje –
mod så lys en vår.

Egeberg lærte mig Angel at kende. I hans Ford kørte vi halvøen igennem på kryds og tværs, fra Flensborg til Kappel over Arnæs og Mysunde til Slesvig. Disse udflugter sluttede vi gerne med en middag i Gnomenkeller i Flensborg. Her gennemgik vi dagens indtryk, eller vi kom i kraftige diskussioner om nationale problemer. Vi kunne aldrig blive færdige med at tale om forholdene nord og syd for Skelbækken. Med sin fine ironi og humoristiske sans fik Egeberg bragt mig ned på jorden, når jeg blev alt for entusiastisk.

Egebergs helbred var ikke stærkt, og i 1938 måtte han på rekreation; han valgte en bjergegn i Sydtykland, men fandt der var ækelt at være, »-uden for mine vinduer vræler de deres krigssange.« Han var ikke kommet helt til kræfter, da han vendte hjem, og han måtte den vinter sige nej til at holde møder i forsamlingshusene rundt om i landsdelen, og det var han ked af, »Det frisker mig så meget op at komme ud og tale til og med bønder«, skrev han til mig i et af sine breve. Da Egeberg blev rektor i Haderslev, sås vi desværre ikke så ofte, jeg havde ikke bil, og han var meget optaget af sit nye virke. Tit var han for træt til at besøge mig eller få besøg, men så blev brevene vort forbindelsesled.

Begivenhederne syd for grænsen, tyskernes indmarch i Østrig og Tjekkoslovakiet og Ruslands angreb på Finland, berørte denne fredens mand stærkt. I et af hans breve hedder det »-gid Fanden vil hente sin gesandt Stalin og tage Adolf med -«, og han gruede for, hvad der ville ske Danmark, når krigen kom. At den ville ramme os, var han overbevist om. Sammen med min kone besøgte jeg ham den 11. april 1940. Jeg var rystet over at se, hvordan begivenhederne havde mærket min ven; det var en syg og træt mand, vi besøgte. Under krigen så vi kun lidt til hinanden, det var i de tider en større rejse at komme tværs over landsdelen.

Vore breve fra den tid viser, hvor forskelligt vi så på forholdene. Egeberg troede fuldt og helt på forhandlingspolitikken: »Jeg er bange for følelspolitik. Det er godt, at hovedparten af befolkning-

gen er arbejdere og bønder, de er mindre modtagelige for følelensespsykose. Jeg synes disse rabiater patrioter, hvortil du nok skal høre uden selv at vide det og uden at ville det, er smittet af nazismen, det er dens fanatisme og opgejlede had, der fylder dem, og ikke gammeldansk rolige og besindige følelser.«

Jeg var absolut ikke enig med Egeberg i sådanne betragtninger, og vi »skændtes« bravt når vi mødtes, uden at det rokkede en tøddel i vort venskab.

Under krigen og i de bevægede år umiddelbart efter levede han efter den rettesnor, han havde nævnt ved vort første møde. »Danskens lov i krig og fred, være ret og billighed.« Og han gav klart udtryk for det, hvor han talte i landsdelen. Han var brobygger. Han betød uendelig meget for mig, og få har jeg beundret så meget som Egeberg.

Gæster

Jeg havde ofte gæster på Søgård, og det var altid hyggeligt, hvad enten det var familien eller en enkelt ven eller, som det skete, at større grupper kom. Når jeg blader i min gæstebog fra de år og ser ned over navnene, myldrer erindringer om mange gode besøg frem. Således husker jeg en flok pigespejdere fra Flensborg. Deres energiske leder, Ingrid Jensen, kendte jeg fra Ladelund landbrugsskole, og jeg havde også været på besøg i hjemmet på Frederikshøj. Hun spurgte, om pigespejderne måtte overnatte på Søgård, når de skulle på tur til Vestslesvig. Det blev aftalt, at de skulle være to dage på Søgård, overnatte i høet og have forplejning hos os. Fra Søgård skulle de så gøre ture i omegnen til Emmelev Klev, Trøjborg samt se tæppefabriken. Det blev meget vellykket. Pigerne var rørende glade for alt. Det var for disse bypiger en oplevelse at sove på høløftet, se dyrene i stalden og lege med lam på plænen.

Ingrid fortalte, at pigerne skulle betale 75 Pfg. for deltagelsen i turen; men selv dette beskedne beløb, kunne det for nogle af dem være vanskeligt at skaffe, så de måtte afdrage det over tre måneder.

Jeg havde den ene aften inviteret lærer Marcussen og lokalredaktøren af Flensborg Avis i Tønder, Viggo Lausten. Viggo Lausten, der selv var gammel Flensborg-spejder, talte ved bålet, pigerne

Sommersøndag på Søgård. – Gården var en vinkelbygning med stuehus mod syd. Herfra gik man ud i stalden og videre til laden, der lå vinkelret herpå. Gården var bygget 1909 og lå ikke som marskgårde på en værft. (Privat eje)

underholdt med sange, og Marcussen, hvem jeg havde fortalt om spejdernes økonomi, gav løfte om, at D.U.G. ville betale udgifterne ved påsketuren, så det var nogle glade piger, vi dagen efter kunne følge op til diget, hvorfra de cyklede tilbage til Flensborg og hverdagen der. At bekende sig som dansk pigespejder i Flensborg i 1936 var en stor ting, og disse piger i alderen 12–15 år imponerede mig ved, at de så tappert vedkendte sig deres danske sindelag.

Flensborg Ungdomsforening kom også cyklende en sommersøndag i 1938 med Dinsen Hansen i spidsen. Vi spiste middag i haven og var på udflugt i Vadehavet. Jeg har et billede af disse unge glade mænd. Størsteparten blev indkaldt året efter, og ikke få af dem skulle i løbet af de kommende år få deres grave på Europas slagmarker.

Sct. Hans aften blev det tradition, at ungdomsforeningen kom til Søgård, hvor vi så havde bål i haven. Vi havde som regel forskellig underholdning, et år opførte vi »Eventyr på fodrejsen.« Jeg forsøgte også hvert år at skaffe en båltaler. Et år skrev jeg til Mogens Lorenzen. Han kom ikke, men hans afslag var venligt. Det

lød: »Tak for Deres morsomme brev med den uhyrlige idé. Hvis jeg var ung og rig og havde tid nok, sprang jeg måske på planen; men jeg er gammel og grisk --. Det er noget af det tragisk-komiske ved livets indretning, at mens man er ung og ukendt, er der ingen, der har bud efter en; men når man bliver gammel og berygtet, rives der i en fra alle sider, og så har man ikke længer selv lyst. God Sct. Hans.« Også Kaj Munk skrev jeg til. Hans afslag var hans kendte knappe form: »Lader sig ikke gøre. K.M.«

Mellem Tønder statsskole og Sorø Akademi var der hvert år en sammenkomst, skiftevis i Tønder og Sorø. Der var sportsskampe mellem de to skoler og desuden udflugter for at lære Vestslesvig og Sjælland at kende. Et år kom de så i en rutebilfuld til Søgård, og jeg var guide for dem til Rudbøl og Højer. De unge soranere var uhyre videbegærlige og meget optaget af det, de så og hørte, der var så uhyre forskelligt fra tilværelsen i Sorø.

Sikre gæster var hvert år sommer eleverne fra Ladelund landbrugsskole. Der var som regel mellem 30 og 40. Heldigvis med velforsynede madkurve, så vi skulle kun sørge for drikkevarer. Jeg havde selv modtaget så meget fra Ladelund, og forstander Overgaard og lærerstaben var mine gode venner, så jeg syntes kun det var rart, at jeg kunne gøre lidt gengæld. Eleverne overnattede i høet, men inden sengetid var vi samlet i haven til jordbær, og her fortalte jeg så om marsken og digernes historie. Jeg sluttede gerne af med at fortælle lidt om den nationale stilling i Højer og forholdene langs grænsen. Morsomt nok førte disse besøg tit med sig, at en, to eller flere af sommer eleverne søgte pladser i grænselandet for selv at opleve livet hernede. Men der er også en hverdag i marsken, og den skulle de også høre om, den isolerede beliggenhed, den håbløse jordfordeling, der stod i vejen for rationel drift, og om mangel på vand og veje.

Vejforholdene til Søgård chokerede de unge landmænd. De havde svært ved at forstå, man kunne bo et sted, hvor mælken ikke blev afhentet, og hvor svinebilen kun kom på sommerdage, og det i øvrigt ikke var regnvej. Jeg kunne fortælle dem, at jeg skulle levere 15 t. korn til en banevogn i Højer, og da det var om efteråret, kunne jeg kun have 1 t. på arbejdsvognen. Der skulle således køres 15 ture mellem Søgård og Højer eller 120 km. Ja, vejen var virkelig et problem. Som skatteyder, ganske vist beskeden, i Højer søgte jeg

kommunen om at få vejen udbedret. På borgmesterkontoret meldte man imidlertid hus forbi. Vejen sorterede under bønderkommunen. Oldermænden, som jeg talte med, hævdede, at vejen var god, som den var, og at man vedligeholdte den ved at fylde sand i de værste huller, så bønderkommunen kunne og ville ikke gøre mere. En klage til amtet var også resultatløs. Jeg fik brev fra amtmanden, » – at man fra lodsejerne i Højer mark havde modtaget meddelelse om, at disse har sat vejen i stand for en udgift på ialt 2.200 kr. og at markvejen til Søgård nu er i god stand.« Jeg inviterede grev Schack til at besøge mig en vinterdag; men besøget fandt først sted om sommeren, hvor vejen var jævn og tør.

Nå, vi lærte at leve med vejen, så længe vi boede på Søgård; men dens elendighed var medvirkende til, at vi solgte, og indtil Søgård fik fast vej, skiftede den ejer, når børnene blev skolesøgende, for i vintermørke kunne man ikke sende små mennesker gennem marskfenner og over dybe grøfter.

Når jeg fortalte om hverdagen i Højer, kom jeg også ind på sproget. Der var familier, der havde tysk som hjemmesprog; men en tilfældig turist ville betegne Højer som dansktalende. Det var yderst sjældent, man hørte tysk på gaden, kun det dejlige sønderjyske; men dialekten var vel nok i Højer isprængt en del tyske gloser. For eksempel tog folk altid »æ mantel å.« En vognmand kaldtes »æ foman«, tydeligt stammende fra Fuhrmann. Og en vognmand kunne godt komme ud for »malør mæ æ Geshirr.«

Skulle vi have smedearbejde udført, søgte vi til Døcher smed. Døcher var af frisisk afstamning, vist fra Før og tysk af sindelag. En dag kom en af forsøgsgårdens karle, en sjællænder til smeden, og skulle have en hest skoet. Mens arbejdet står på, taler de om forholdet mellem dansk og tysk, og karlen spørger Døcher, hvorfor han er tysk. Døcher ser lidt på ham og svarer så »Æ har gaven i tysk skol, æ ha værn tysk soldåt i 9 oer, so æ ka kun vær tysk.« Til dette svar bemærkede karlen tørt. »Da har Du været heldig Døcher, at Du ikke har været soldat i en negerstamme, for så havde Du jo været neger.« Døcher havde nær tabt sin hammer, mælet tabte han i al fald, for denne noget holbergske bevisførelse, kunne han ikke give igen på.

Samme Døcher, der ganske givet i sine unge dage havde været en

stout karl, var nu lidt kroget af alder og arbejde. Han var stolt af den tid, han havde tjent kejseren som Gefreiter i hæren. Nu han var civil, var han stadig befalingsmand; han var nemlig major i brandværnet i Højer, »Feuerwehr« som det hed i daglig tale. Da nazismen slog igennem i Højer, blev det foreslået, at kommandosproget i »Feuerwehr« skulle være tysk, og forslaget blev vedtaget på en generalforsamling med stort flertal.

Selv har jeg ikke været medlem af brandværnet, så følgende beretning har jeg på anden hånd. »Feuerwehr« skulle have øvelse, og var opstillet på skolepladsen vis à vis Kjarbys tæppefabrik. Døcher smed gav nu følgende ordre, på det vedtagne tyske kommandosprog. »Nun stellen wir uns vor, das Kjarbys fabrik den brenner, und dann legen wir die slanger langs æ skinner, und dann spritzen wir darauf, hier fra æ skolplatz.« Se det var en ordre både danske og tyske medlemmer i brandværnet kunne forstå.

Man kunne sige om en mand, at han var »galt tysk«, og om en anden, at han var »tumbe dansk«; men jeg er ikke sikker på, at galt kun blev brugt i forbindelse med tysk, og tumbe i forbindelse med dansk. Men en lille dreng, der stammede fra et hjem, hvor ægtefællerne havde hver sin nationalitet, blev efter mange overvejelser, sat i tysk skole. Efter den første skoledag, spurgte moderen ham: »Nå hvordan var der i skolen?« »Jo det er glant, men de er galt tysk.«

Også »æ Varman«, markmanden, der vandrede fra fenne til fenne med sin »klustagh« på nakken, berettede jeg om. Markmanden er en gammel institution; han omtales i al fald i 1600-tallet, og i mine Højerår blev han stadig på »Persdaw«, den 22. februar fæstet for den kommende sommer. Hans løn var et beløb pr. demat (1 demat ca. 1 td. land) + noget for hver hest, kreatur, får og lam, som han skulle holde øje med. I gamle dage har der vel været en markmand i alle bondesamfund, men som gårdene blev flyttet ud og jorden arronderet, blev markmanden overflødig, og Højer er et af de få steder, hvor denne ordning har holdt sig til vore dage.

Det var en lang spadseretur, markmanden skulle ud på hver dag. Han begyndte gerne, når det lysesede omkring klokken 4, og var han heldig, kunne han være hjemme ved middagstid. Hvis et dyr lå ned, skulle han hen til det og jage det op, for han skulle konstatere, at dyrene kunne »støtte på alle fire ben.« Men det var langt fra hver

dag, han nåede hjem til klokken 12. En flok får kunne være brudt ud; så måtte han sørge for, at de blev drevet tilbage i den fenne, hvor de hørte hjemme. En stud kunne være faldet i grøften og sad fast i mudderet. Markmanden måtte så have fat i Falck, eller hvis det var i nærheden af Søgård, så sendte han bud til mig, og så tjente jeg en skilling ved med mine heste at trække studen på det tørre. Det klarede vi ved at lægge et reb om nakken på studen, føre rebet ind i munden, hvor der blev slået en knude. En hammel blev bundet i rebet, hestene spændt for, og så lod vi dem trække til. Egentlig mærkeligt, at studene kunne holde til den ophaling, for de sad ofte dybt i mudder; men der skete aldrig noget uheld, og når dyrene havde rystet vand og mudder af sig, gav de sig til at græsse ganske upåvirkede af badet. »Æ klustagh« var uundværlig for markmanden, for hans vej rundt i fennerne medførte, at han skulle passere brede grøfter og afvandingskanaler.

Denne klustagh eller springstok skal bruges med en bestemt teknik. Er det en grøft med blød bund, og det er de næsten alle, må man ikke stikke stokken ned i midten, for så sker der det pinlige, når man kækt springer ud og er kommet i lodret stilling, at springstokken presses ned i den bløde bund. Springets fart standses, og man skal være meget heldig, hvis man falder ind mod grøftekanten. I de fleste tilfælde vil springeren falde langs med grøften og ende i vand og mudder, og til skaden føjes spot, idet vidnerne altid vil opslå en skadefro latter. Nej, stagen skal sættes på et fast sted i den skråning, man springer fra, så kan man let komme over et vandløb på både 2 og 3 meter.

En særlig slags sommergæster var studenterhøsthjælperne. Jeg var kommet ind i en fin komité; en sådan skal man jo have, med en lang række navne fra land og by, navne der skulle borge for, at studenterhøsthjælpen var en dansk organisation, der intet havde at gøre med hverken arbejdslejre eller nazisme. Studenterhøsthjælpen gik, som det fremgår af navnet ud på, at studenterne skulle tage ud på landet og hjælpe bønderne med at bringe høsten i hus. Gennem 4 år havde vi på Søgård sådanne hjælpere, og det var en stor oplevelse for begge parter, og at det var en god idé at blande by og land sammen i en fælles opgave, er jeg stadig overbevist om. De unge minervadøtre og -sønner opdagede, at der var en verden uden for Frue Plads, og vi bønder konstaterede, at sådan en »studentmager-

svend« ikke var så tosset, og når vi efter en lang og varm høstdag sad bænket ved aftenkaffen, kom der drabelige diskussioner i gang, og begge parter lærte, at livet kan leves på forskellig vis.

Byrådsvalg 1937

I 1937 havde vi lidt optimistisk håbet på, at vi kunne mønstre så mange stemmer, at vi kunne få det femte mandat. Optimismen var for stor, der manglede 17 stemmer. Det var lidt bittert, at jeg var et par måneder for ung til at stemme; men godt var det, at min enkelte stemme ikke var udslagsgivende. Det ville næsten ikke have været til at bære. Men fremgang var der i det danske stemmetal. Siden sidste byrådsvalg i 1933, var det danske stemmetal steget med 36. Det så vi som et lyspunkt og en opmuntring; men tyskernes stemmetal var også steget. Alle var blevet mobiliseret i begge lejre. Ved valget var stemmeprocenten 94,6, så det var bogstaveligt kun kvinder i barselsseng eller folk, der næsten lå for døden, der ikke mødte op på valgdagen.

Ethvert valg i de år var et nationalt valg, hvor det ikke drejede sig om partipolitik, men var et spørgsmål om dansk eller tysk. I 1933 havde der kun været disse to muligheder, men i 1937 havde socialdemokraterne deres egen liste. Der var dog listeforbund mellem de to danske lister, så ingen stemme ville gå til spilde.

Selve valgdagen var der vældigt liv i byen. Danske flag var oppe. Der var organiseret transport for ældre og dårligt gående, ingen skulle blive hjemme, og vi vidste næsten med sikkerhed, hvilket parti hver enkelt vælger sluttede sig til. Både danske og tyske havde observationsposter, der registrerede, om alle nu mødte frem. En observatør måtte ifølge loven ikke opholde sig i valglokalet; men så indrettede man sig, så man kunne holde døren til Ohlsens hotel, der var valglokale, under opsyn.

Vi danske sad i kaptajn Kiils hyggelige stue, og på den anden side af torvet i hotel Sylts karnapstue sad tyskerne og gjorde deres notater. Syntes man så, det trak lidt længe ud med, at den og den vælger mødte frem, så sendtes en stafet ud, så at ingen skulle undslå sig for at gå til valg.

Da valget sluttede, samledes en masse vælgere for at overvære

optællingen. Tyskerne var naturligvis meget tilfredse med, at stillingen i byrådet var uændret 7 tyske og 4 danske.

Det blev det sidste valg til byrådet inden 1945. Da der normalt 4 år senere skulle være kommunevalg, vedtog folketinget, at der ikke skulle afholdes valg i Nordslesvig. Vi havde hørt, at hjemmetyskerne ikke ville deltage, og rygterne om, at valget ikke ville blive afholdt, begyndte at gå. En dag mødte jeg i Højer en hjemmetysker, der fortalte mig, at kommunale valg i Nordslesvig ville blive udskudt. Han ville ikke opgive sin kilde, men hævdede med stor bestemthed, at sådan var det. Og ret fik han i sin påstand. Mindretallet ønskede ikke valg. En stor del af dets medlemmer havde meldt sig til tjeneste i SS eller den tyske hær. Andre var beskæftiget uden for hjemstavnen, og blev der valg, ville det tyske stemmetal gå føleligt ned. Besættelsesmagten krævede så, at der ikke blev valg i Nordslesvig, og fra folketinget gjorde man så denne indrømmelse for at bevare »husfreden«. Vi var mange, der fandt det uheldigt, at man med denne lov var med til at markere en grænse ved Kongeåen, en grænse, som man ellers gennem 20 år havde søgt at slette. Jeg kan stadig ikke forstå, hvorfor man ikke lige så vel nord for Kongeåen som syd for den kunne køre livet videre uden kommunevalg.

Kogsbestyrelse og bønderkommune

Af nysgerrighed og egoisme søgte jeg at komme ind i to bestyrelser i Højer, nemlig i kogsbestyrelsen og i bønderkommunen. I kogsbestyrelsen var det af nysgerrighed og interesse, jeg gerne ville være med. Helt let var det ikke, da man havde, og vist stadig har nogle ganske særlige valgeregler; man stemmer efter hoveder og ikke efter hoveder. Det skal forstås således, at for det første er folk, der kun ejer 1 ha, slet ikke valgberettigede, for det andet vælger man et bestyrelsesmedlem for hver 100 ha. Jeg var medlem af gruppe 4. Det var grundejere, der havde mellem 30 og 40 ha. Nu skulle jeg så finde frem til andre grundejere, der ville lægge deres arealer til mine og stemme på mig, så kunne vi få en dansk repræsentation i bestyrelsen, der ellers kun bestod af tyske bønder.

Af forstander Viggo Nielsen på statens forsøgsgård, der havde nogle arealer i Højer kog og af flere andre danske lodsejere fik jeg fuldmagt til at råde over deres stemmer, og jeg kom så ind i

kogsbestyrelsen. Det var en ren hjemmetysk forsamling, der med digegreve Dethlefsen i spidsen, der foruden at være digegreve også var kogsinspektør i Højer kog, bød mig velkommen.

Dethlefsen var tysk, men følte sig i kraft af sin stilling, hvor han sorterede under amtsråd og landbrugsministeriet, som en slags dansk embedsmand og var loyal over for Danmark. Jeg har aldrig hørt ham gå ind for nazismen, på den anden side heller ikke, at han har taget afstand fra den, det skulle da være med en replik om, at han hellere ville være »reich im Heim« end »Heim ins Reich.« Han havde format, var en myndig mand, der var glimrende til at lede et møde, skære igennem og holde sig til sagen. Invitationen med dagsorden for møderne var på tysk, og ved det møde, hvor jeg første gang var med, sagde han: »Ja Poul, her forhandler vi på tysk.«

Jeg svarede, at det forbavsede mig, da vi dog befandt os i kongeriget Danmark. »De e vi wont til, o de hår vi oltins gøe«, svarede Dethlefsen. Hertil bemærkede jeg så, at jeg måtte kræve en oversættelse, hvis der var noget, jeg ikke forstod. Det havde digegreven ikke noget imod. Det viste sig nu, at det kun var en påstand, at der blev forhandlet på tysk, for så snart mødet var åbnet, blev der slået over i sønderjysk, så jeg kom aldrig ud for sprogproblemer ved møderne. Jeg gjorde også vrøvl over, at den skriftlige indbydelse til mødet med dagsorden var affattet på tysk. Det lovede Dethlefsen skulle blive ændret, i al fald skulle min indbydelse blive på dansk; men han glemte det hver gang, og hver gang påtalte jeg det. I de år, jeg var medlem af kogsbestyrelsen, nåede jeg ikke at få indbydelsen på dansk.

Disse kogsmøder var af ren saglig art. Der drøftedes, hvor store bidrag, der skulle betales, og hvilke forandringer og forbedringer der skulle ske på diger og kanaler, så møderne forløb altid i en rolig atmosfære. Der kom ikke spørgsmål frem, der berørte forholdet dansk-tysk, når man ser bort fra digegrevens og min lille debat om, hvilket sprog indbydelsen skulle være på. Møderne varede gerne et par timer, og når de var afsluttet, fik vi gerne en grog eller to, inden vi skiltes, og mens den blev drukket, blev der snakket studepriser, landbrug, og i de sidste år krigens gang. De fleste af kogsbestyrelsens medlemmer havde gjort tjeneste i krigen 1914–18, og deres krigsbegejstring var beskeden.

Efter sådan et møde på Nissens hotel, kom vi ud i skænkestuen, og her sad »Stam Johannes« fra Østerby. Da han så mig i det selskab, udbød han, så alle kunne høre det: »Nå, nå nå, he he her grøj grøj græsjes de de dan dan danske la la lam, mæ mæ mæ de ty ty tyske u u ulve.«

Højer bønderkommune var en gammel institution, dens virke kan spores tilbage til 1600-tallet, og på det tidspunkt var det bønderkommunen, der ledede og styrede i Højer. I Sønderjysk Månedsskrift, januar 1976, har jeg berettet om den. Nu levede den mest på traditionerne, men havde dog stadig visse praktiske beføjelser. En af dem var vejenes vedligeholdelse, og for at pleje mine interesser heri havde jeg søgt optagelse. Jeg havde læst pastor Rolfs bog om Højer, og her fandtes bønderkommunens vedtægter, af hvilke det fremgik, at man som ejer af mere end 25 demat og bosiddende i Højer, kunne blive medlem af bønderkommunen. Med loven i hånden henvendte jeg mig til oldermænden og forlangte optagelse.

14 dage før Pedersdag, den 22. februar blev jeg så inviteret til at møde på Nissens hotel i Højer. Jeg blev budt velkommen af oldermænden, der oplyste, at den officielle optagelse ville finde sted om aftenen, men at jeg allerede nu kunne deltage i mødet. Ligesom kogsbestyrelsen blev mødet åbnet på tysk; men også her slog man straks efter over i sønderjysk. Oldermænden forelagde så det forgangne års regnskab, og man vedtog, hvor mange penge der skulle anvendes til reparation af led og hegn om de fenner, bønderkommunen ejede, ligesom der også hvert år blev bevilliget pengegaver til en række gamle og enlige.

Året efter jeg var optaget, foreslog jeg, at vi skulle bruge nogle af indtægterne til istandsættelse af vejen til Søgård, og da jeg ikke var den eneste, der havde interesse i, at vejen var farbar, blev der bevilliget 4.000 kr. Det hjalp lidt, og jeg havde hermed opnået noget af det, jeg var blevet medlem af bønderkommunen for. Et af krigsårene kom der forslag om, at bønderkommunen skulle yde et tilskud på 200,- kr. til Selbsthilfe, hertil bemærkede jeg, at jeg kun kunne stemme for det, hvis man ville give det samme beløb til D.U.G. Det var synd at sige, at mit forslag faldt i god jord. Det blev ikke vedtaget, derimod fik Selbsthilfe sine penge.

Når regnskabet var forelagt og godkendt, var det næste punkt, at

der skulle vælges ny oldermænd. Dette embede gik på skift hvert år, og ingen kunne undslå sig. Jeg var ikke så længe medlem af bønderkommunen, at jeg blev oldermænd. Det tredje faste punkt var at skrive kontrakt med markmanden om hans lejemål for sommertiden. Det blev nøje ført ind i protokollen, som så blev underskrevet af alle bymændene. Hermed var mødet forbi; men nu skulle der holdes auktion over de jorder, bønderkommunen ejede.

Mens vi havde siddet til møde, var hele skænkestuen på Nissens hotel eller »Stadt Tynner«, som det også blev kaldt, blevet fyldt med byens mandlige befolkning, der tog Pedersdag som en halv fredag og mødte frem for at leje et stykke jord eller blot være med for at høre bynyt. Det var almindeligvis de samme forpagtere, der år efter år lejede de samme arealer; men det kunne ske, at en ikke ville give den forlangte pris, så blev fennen »vacant«, og enhver kunne byde. Auktionen indledtes gerne med, at oldermænd på bønderkommunens regning gav en »Lokalenrunde«, for dermed at skabe større bydelyst og en hyggelig stemning, og gik auktionen godt, hændte det også, at der blev givet endnu en omgang til forsamlingen.

Efter auktionen var der dækket op til middag for bønderkommunens medlemmer. Traktementet var det samme hvert år, nemlig oksesteg og flæskesteg med grøntsager og kartofler, og dertil blev skænket flittigt af brændevin og øl. På Pedersdag havde medlemmerne gratis fortæring af vådt og tørt fra mødets begyndelse og til midnat, hvad man ville nyde efter kl. 24 var for egen regning.

Efter middagen var tidspunktet kommet, hvor jeg skulle optages som medlem. Ind blev båret en stor, smuk punchebolle, og foran gik oldermænd svingende med en stor sølvpuncheske, mens dette optog gik rundt i lokalet blev afsunget en tysk sang: Schier dreissig Jahre bist du alt -. Hvorfor det netop er denne sang, der er en hyldest til en gammel »Mantel«, det er den, der er 30 år, står hen i det uvisse. Punchebollen blev nu anbragt på bordet foran oldermændens plads. Jeg blev kaldt derhen, og fik forevist den tomme punchebolle, så der skulle jo ikke megen begavelse til at regne ud, hvad der var min pligt som nyt medlem, og servetrixen stod da også parat med de fornødne flasker, der skulle hældes i. Oldermænd fyldte nu et glas til os alle, holdt en lille tale, hvor han bød mig velkommen i laget. Nu var jeg medlem af bønderkommunen.

Poul Andersen og hans hustru 1946. (Privat eje)

Det Unge Grænseværn

Kort efter, at Det Unge Grænseværn var blevet stiftet, blev jeg medlem, og jeg agiterede stærkt blandt mine omgivelser, for at de også skulle melde sig som medlemmer. Jeg havde den glæde, at jeg af og til kunne sende kontoret i Tønder nye medlemsnavne. I vinteren 1933–34, hvor jeg var på Ladelund landbrugsskole, lykkedes det mig at få over 100 nye medlemmer, og jeg fik derfor arrangeret et møde, hvor Inger Enemark kom til Ladelund og talte. Da jeg bosatte mig i Højer, havde jeg allerede bekendtskab med Peter Marcussen, Inger Enemark og kaptajn, senere oberst C. G. Bartholdy, og jeg skulle få et nært samarbejde med dem alle tre, og den sidste blev en af mine meget gode venner. Det var derfor naturligt, at jeg meldte mig som tillidsmand for D.U.G. i Højer.

Peter Marcussen havde opgivet sin lærervirksomhed for helt at hellige sig formandshvervet og ledelsen. Det tjener ham til ære, at han skabte denne organisation, som dansk ungdom kunne samles om, og at han gennem sit arbejde pegede på den fare, der lå i

nazismen. Men nogle af Marcussens ideer var mere uklare, end mange af medlemmerne kunne følge. De ville »kaste af i det nærmeste krav«. For dem var det det nationale og problemerne i grænselandet, der var det altoverskyggende; det var til at forstå og til at »føle på«. Folkunginstituttet og den meget nordiske tale kom i anden række.

Marcussen forstod, at en organisations medlemmer skal være aktive, medlemmerne skulle mærke, at de gjorde en indsats, og ikke nøjedes med at betale kontingent. Han havde en masse ideer om studiekredsarbejde ude i sognene. Der skulle også oprettes sognearkiver og meget mere. Men de gode ideer blev kun udkastet, aldrig fulgt op. Emblemet skiftede udseende omtrent hvert år. Det var, som kursen virkede lidt svajende; men medlemskaren voksede alligevel.

Af og til ringede Marcussen eller Bartholdy fra kontoret i Tønder, at der var en ungdoms- eller foredragsforening nord for Kongeåen, der gerne ville have en foredragsholder fra Nordslesvig til at fortælle om forholdene i grænselandet, om jeg ikke kunne påtage mig det, og kunne det passe med mit daglige virke på Søgård, sagde jeg ja. Der var i de år en vældig interesse for grænselandet i hele Danmark, her var noget, de unge kunne engagere sig i, og man ønskede oplysning. Det var derfor en taknemlig og morsom opgave at komme ud på, og jeg har mange muntre minder fra disse foredragsaftener, og jeg lærte en mængde rare mennesker at kende.

Det Unge Grænseværn tog den 20. april 1940 navneforandring til Dansk-Nordisk Ungdomforbund. Dette skridt vakte umådeligt røre. Det var på et fællesrådsmøde blevet vedtaget – dog ikke enstemmigt, men efter hårdt pres fra Peter Marcussen, der ville have sin vilje igennem. Den nordiske linje var sådan set ikke noget nyt, som Marcussen pludselig havde fundet, og den havde ligget ham stærkt på sinde gennem alle årene, hvilket fremgik tydeligt af hans taler og af de talere, der var indbudt til årsmøderne, med oprettelsen af Folkunginstituttet og med bladet Folkung. Navnet Det Unge Grænseværn var godt. Det fængede, nu hed det Dansk-Nordisk Ungdomsforbund. Medlemmerne var stillet over for et fait accompli.

I maj måned var tillidsmændene fra Tønder amt samlet til et mø-

de på seminarierne for at drøfte navneskiftet. Der var et meget stort fremmøde, og der blev rettet mange skarpe angreb på Marcussen. En meget overvældende majoritet talte imod, og som kompromisløsning blev det vedtaget, at navnet Det Unge Grænseværn skulle bevares som undertitel. Jeg var også modstander af navneskiftet. Jeg troede ikke på den betydning, Marcussen lagde i det, og jeg fandt tidspunktet til at skifte, var det dårligst tænkelige; men når sket var sket, mente jeg, at vi måtte få det bedst mulige ud af det, og at det var helt tåbeligt at ødelægge den opbyggede organisation ved negative protestudmeldelser. Tværtimod var tiden inde til samling.

Jeg gik altså – nødtvungen – med til navneforandringen. I øvrigt skete der det, at det gamle navn ikke lod sig udrydde. Blandt medlemmer hed organisationen stadig Det Unge Grænseværn. Trods alle sortseeres spådomme om, at organisationen ville dø, skete det modsatte; medlemstallet steg, hvilket jeg dog ikke mener skyldtes navneskiftet, men tidens alvor, hvor unge gerne ville være med i en levende organisation, parret med et energisk arbejde af tillidsmænd ud over hele landet.

Jeg gik da også ind for de aktiviteter som D.N.U. satte igang, såsom lejrspport og frivillige arbejdslejre, og ledede blandt andet en lejr i Rudbøl for medlemmer fra D.N.U. I 1943 blev jeg valgt ind i grænserådet. Jeg afløste mejeribestyrer Lorenzen, der havde gjort tiden med siden 1933, men nu ønskede at træde tilbage. På grund af trafikvanskeligheder under krigen og min senere arrestation, blev det nu kun et enkelt møde, jeg deltog i, og i 1945 trak jeg mig atter ud af grænserådet. Endnu nogle år efter krigen formåede D.N.U. at holde sin position, men så svigtede interessen blandt mange unge. Det var ikke længere kamptid. Idag er det sådan, at D.N.U. eksisterer på papiret med en bestyrelse, der forvalter nogle ejendomme og legater, men udadtil har organisationen ikke noget ansigt.

Det var en stor oplevelse at være med fra 1933, da Det Unge Grænseværn med sit fanfareagtige navn samlede dansk ungdom. Trist at begejstringens morgenrøde endte i gustent skær, da hverdagen efter krigen satte ind.

Landeværnet

I 1927 havde jeg som spejder været med til at sælge andelsbeviser til Landeværnet. For mine sparepenge havde jeg købt en aktie, og med megen interesse fulgte jeg i Flensborg Avis, hvad der skete i jordkampen. Kampen om jorden var tæt forbundet med kampen om menneskene. De nordslesvigske bønder var præget af at have besiddet deres gårde i generationer. Der var skabt solid velstand, og med velstand fulgte trangen til oplysning, som under fremmedherredømmet blev søgt på efterskoler, høj- og landbrugsskoler.

Disse dygtige, skolede nordslesvigske bønder skal have en meget stor part af æren for, at landsdelen forblev dansk. De havde, som en selvfølgelig ting, taget kampen op mod fortyskningen, og som en af dem skrev i et brev til en ven under fremmedherredømmet: »Det er den nordslesvigske bondes kultur og karakter, som har fået den historiske opgave at byde den tyske embedsmandsuddannelse trods og sejr over den og dens politiske terror.«

Nu var det hårde tider i mange af disse hjem. Krigen 1914–18 havde taget en stor del af den ungdom, der skulle overtage slægtsgårdene, og krigen havde også suget velstanden bort, og for mange var det næsten en håbløs kamp at bevare gård og hjem. Tvangsauktionerne fulgte i krisens kølvand, og var hyppigere i Nordslesvig end i det øvrige land.

I denne situation fiskede tyskerne i rørte vande. Vogelgesang havde i 1926 begyndt sin virksomhed. Det har altid været lettere at være idealist, når man har råd dertil, og det skete da også, at der var nogle, der ikke forblev deres idealer tro, men sendte deres børn til en nyoprettet tysk skole, hvilket kunne være prisen for at forblive på det sted, hvortil de var knyttet med slægtens bånd.

Den jordkamp, der i 1920 var blevet afblæst fra dansk side, skulle begynde igen med oprettelsen af kreditanstalt Vogelgesang i 1926. Fra dansk side kunne man ikke bare sidde og se til, så Landeværnet blev oprettet i 1927. Digteren Thøger Larsen ramte stemningen fint med verslinjerne:

At de andre elsker deres – det forstår vi
hvis vort vi elsker mindre – da forgår vi.

Advokat Vogelgesang lagde ikke skjul på sine hensigter. I

forskellige udtalelser til danske dagblade sagde han ret utvetydigt, at man ville opmagasinere jord til tysk ungdom og hverve proselytter blandt nationalt indifferente.

I tilslutning hertil optrådte så demagoger, der i de mest ubeherskede taler og artikler kastede smuds på herbergstaten. En af dem, der førte sig stærkest frem, var en ung gårdejer fra Als, Wilhelm Deichgräber, der tidligt havde været tilknyttet Cornelius Petersens bevægelse. Han skrev i bladet »Folkets Selvstyre« i 1928 » – vor nationale stilling er i få ord: 'Vi elsker Danmarks folk, flag og konge, men vi hader dets administration'.« Denne erklærede kærlighed til Danmark svigtede Deichgräber og gik over i de hjemmetyske rækker. I 1935 var han opstillet som kandidat for Slesvigsk Parti, og han var meget anvendt ved valgmoder. Hans talers facon og demagogi viste med al tydelighed, hvor han havde stået i lære. Ved et valgmode i Højer, hvor jeg mødte op, blev jeg meget bestemt forment adgang. Det møde var ikke for danske. Før valget udtalte han i dansk radio, at »på valgdagen vil vi under symbolet, to løver og et hagekors, værge vor hjemegn.« Ved et afstemningsmøde 14. marts 1937 i Slesvig fremturede han, idet han fremsatte den uhyrlige påstand, » – at det engang så rige Nordslesvig er under dansk styre gjort til den fattigste og elendigste landsdel i Europa. For 17 år siden besluttede det danske ministerium at ødelægge Nordslesvig økonomisk for derved at knække det.« Ikke et år efter denne tale, kunne man ved at læse Statstidende se, at det samme samfund, der havde besluttet at knække befolkningen i Nordslesvig, havde ydet Deichgräber et saneringslån på 16.950,-kr.

En anden, der fremførte hadske angreb, var dr. Lorenz Christensen. Han hævdede, at det var jøder og marxister i København, der havde lånt de nordslesvigske bønder penge, for på den måde at få hals- og håndsret over bønderne.

Fra tysk side blev der også i disse år talt meget om »Bodenverluste«, og man hævdede, at 30.000 ha var »røvet fra det tyske mindretal.« Dette tal kunne ikke tåle en nøjere analyse, og direktør P. A. Callø imødegik da også de tyske påstande, og nævnte i sit indlæg bl. a. de ca. 6.000 ha præstegårdsjord, der vel næppe kunne medregnes, og påviste også andre fejl i den tyske statistik. I al fald var der ingenlunde fra dansk side ført bevidst politik for at

opkøbe jord, man kan sige tværtimod, ja, som lærer Torp, Tønder udtrykte det: »På det jordpolitiske område, kan man tale om de forspildte chancer.« Havde man fra dansk side villet udnytte situationen, kunne det være sket i betydelig grad, så med denne baggrund virkede den tyske tale hul; men det var nogle pæne tal at anføre, når man mod syd skulle fortælle, hvor hårdt man havde det i Danmark. Stolligsagen optog i 1937 sindene meget i Nordslesvig. En hjemmetysk gårdejer i Stollig, der ikke kunne klare sine forpligtelser, måtte, som mange andre i de år, og det gjaldt både danske og tyske, se sin gård gå til tvangsauktion. Skønt såvel Vogelgesang som Selbsthilfe var mobiliseret, lykkedes det ikke at skaffe den nødvendige kapital, og gården blev købt af en nordslesvigsk, dansk bonde. Denne handel blev udnyttet stærkt fra tysk side, og vi fik tydelig anskuelighedsundervisning i nazismens sande væsen. Vold og terror blev taget i anvendelse. Gårdens ruder slået ind, brønden tilsvinet og landbrugsmaskiner ødelagt. Den unge danske bonde skulle fordrives, og den tidligere tyske ejer gøres til martyr. Hele sagen skulle pustes op til at være et bevis for den »brutale undertrykkelse af tyske folkefæller«, der fandt sted i Nordslesvig, og et led i den uro det tyske nazistparti ønskede, der skulle være i Nordslesvig. Det var efter lærebogen, som det skete i Sudeterland.

I 1936 var jeg for første gang til generalforsamling i Landeværnet. Det var en stor oplevelse for mig. Jeg traf her en række af de mænd, jeg kendte af navn. Hans Andersen, Landeværnets myndige formand, Jepsen Christensen, M. Refslund Poulsen, P. A. Callø, Jørgen og Mads Gram, Hans Schmidt og Henrik Petersen for blot at nævne nogle, som jeg gennem mange følgende generalforsamlinger skulle træffe. Det var for mig, der som ung tilflytter var kommet til landsdelen, et af de møder, der gjorde størst indtryk på mig. At høre på mænd, der i deres tidlige ungdomsår i deres hjemsgogne, havde været med til at hævde danskheden. Mange af dem havde gjort krigen med gennem alle 4 år, mange af dem havde måttet kæmpe med økonomiske bekymringer efter genforeningen, men lige usvækket var deres kærlighed til Danmark, og lige usvækket var deres ildhu for at bevare landsdelen som dansk. Jeg følte stor ærbødighed for disse mænd.

Landeværnets generalforsamlinger mødte jeg frem til år efter år.

Det var altid interessante ting, der blev drøftet, og forsamlingen var så tilpas lille og så afgjort sikker, at der af folk som Refslund Thomsen, Jepsen Christensen og Callø med flere kunne gives fortrolige oplysninger. Informationer, der ellers ikke var tilgængelige. Atmosfæren blandt disse mænd, der havde stået sammen siden ungdommen, var af en egen art. De vidste, de kunne stole på hinanden, og de var en gruppe, der havde samme erfaringer. Den nationale modstanders trusler skræmte dem ikke. De udviste ro og besindighed, hvad enten det var i de sidste bevægede år op til krigen, eller det var under besættelsens usikre og uvisse forhold, og den samme besindighed uden hovering kom til udtryk, da krigen sluttede. Det var en god kreds at færdes i.

1939

Der var udskrevet folketingsvalg til den 3. april, og umiddelbart efter indkaldte Danske Samfund til et møde på Folkehjem. Mødets eneste punkt var organisering af valget. Vi var klare over, at hjemmetyskerne ville gøre alt for at få endnu et mandat i folketinget, og dette måtte ikke ske på grund af sløseri fra dansk side.

Tyskerne begyndte valgkampen med at udsende et blad – Hjemstavnsens Røst – på dansk. Det blev delt ud til alle hjem, men mere end hjemstavnsens røst var det Deichgräbers røst, og den var som sædvanlig perfid og uforsonlig. På tysk side var man beruset af Hitlers succes i München og Sudeterlandets indlemmelse. Nu skulle man gerne kunne opvise resultat i Nordslesvig, og kunne man få 2 mandater i folketinget, så kunne man tale om en fremgang på 100 %. I marts måned var valgkampen oppe på højeste gear. Jeg har i dagbogen den 19. marts noteret: »Fra tysk side vil man gerne skabe uro, så hjemmetyskerne kan bede om 'beskyttelse'. Det ville passe dem, om de kunne fremvise et 'blodvidne'. Rart at man på dansk side bevarer roen; men jeg begynder at tvivle på, at Danmark er sikret mod at blive overfaldet en skønne dag. Modbydeligt at tænke på, at vi en morgen skulle vågne op og opdage, at Nordslesvig, ja, måske mere er besat af tyske tropper.«

Sidst i marts skulle jeg tale på Ladelund landbrugsskole. Forstander Overgård havde ringet og bedt mig, om jeg ville fortælle

eleverne om forholdene langs grænsen op til valget. Og der var nok at berette om. Stemningen i Nordslesvig i danske kredse var præget af alvor; men der herskede ingenlunde håbløshed, og der var enighed om, at alle skulle møde frem på valgdagen.

Jeg kunne fortælle om valgkampen, som den blev ført med stor energi fra begge sider. Om de tyske valgplakater – der i øvrigt havde dansk tekst – som tendentiøst fremstillede forholdene i Nordslesvig med ordene: »Vi vil ikke bo i et fattighus« eller »Hvad har Danmark bragt jer andet end skuffelser? Imidlertid er Tyskland blevet stort og stærkt. Det bliver hvert år større og stærkere.« Mere ligeud kunne det næppe siges, at Slesvigsk parti ønskede at komme til Tyskland.

At det var en nazistisk valgkamp, der blev ført, understregedes ved, at en flok unge SS-aspiranter fra en førerskole i Plön deltog aktivt i valgkampen. De drog rundt til danske valgmøder og forsøgte provokationer; de var med til at overmale og klistre plakater på danske forretninger. I Tønder var politiet så heldige at tage tre på fersk gerning og returnere dem til Plön. Fra hjemmetysk side fandt man ikke noget forkert i, at udenlandske statsborgere og nazister deltog i valgkampen. Fra Danske Samfunds side var der gjort et stort arbejde, for at der i hvert sogn blev agiteret for valgdeltagelse, og også Det unge Grænseværns tillidsmænd var aktive i dette arbejde. Valgkampen blev af de store partier ført, omtrent som var de ét parti.

Jeg sluttede min redegørelse på Ladelund med at udtrykke som min overbevisning, at vi nok skulle få alle danske ud at stemme, og at hjemmetyskerne trods alle anstrengelser ikke ville opnå 2 mandater.

Den 26. marts havde tyskerne et stort valgmøde i Tønder. Den tyske avis berettede, at dyrlæge Møller taler med »lidenskabelig kraft«, og han slutter med ordene: »Führer, mach uns frei!«

Den 1. april var der arrangeret en tysk tilkendegivelse i Tønder. Det skulle være et fakkeltog gennem byen. Faklerne blev imidlertid forbudt, men demonstrationsmarchen fandt sted. I anledning af denne demonstrationsmarch i Tønder og en lignende i Åbenrå havde D.U.G. indkaldt sine tillidsmænd til møde på Folkehjem og Tønderhus. Indkaldelsen var strengt fortrolig, og man ville ved mødet få nærmere oplysninger. Hensigten var, at hvis man fra tysk

Valgoprøb for Slesvigsk Parti 1939. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

side ville øve terror, så var vi en flok unge handlekraftige, der kunne tage kampen op. Heldigvis kunne vi nøjes med at være tilskuere. Det var en ejendommelig oplevelse at overvære denne march gennem Tønders gader. De kom marcherende tre mand i hvert geled med både stor side- og rækkeafstand, så optoget virkede

Valgplakater fra Slesvigsk Parti 1939. Bemærk plakaten i midten, hvor statsminister Staining er forsynet med jødiske træk i et forsøg på at spille på tidens antisemitisme. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

langt. Der var da også ialt med en ret stor gruppe børn, så vidt jeg talte, over 700. Tavse, stirrende lige ud kom de gående. Hverken fra de marcherende eller tilskuernes side hørtes noget. Kun de lange, sorte støvlers taktfaste tramp gav genlyd mellem husene. Gaden lå næsten mørk, da lyset i de danske forretningers vinduer var eller blev slukket. Samme dag var den mest provokerende valgplakat kastet ind gennem brevsprækken. Den lød:

12. marts 1938.

Østrig vender hjem til riget!

September 1938.

Sudeterland vender hjem til riget!

Marts 1939.

Böhmen og Mähren bliver tysk protektorat!

Marts 1939.

Memel vender hjem til riget!

3. april 1939.

Nordslesvig stemmer på Slesvigsk Parti!

Så oprandt den 3. april. Aldrig har der vist i Nordslesvig været så mange danske flag oppe. Fra Søgård kunne vi se dem i Højer, Daler, Møgeltønder og Rudbøl. Den alvorlige stemning var slået over til en festlig forventning, og takket været det meget store agitationsarbejde, der var gjort, kom så at sige alle til valglokalerne. Stemmeprocenten lå mellem 92 og 93. Det blev sent den nat, inden vi kom i seng. Vi sad ved radioen og fulgte spændt valgresultaterne, som de indløb, og vel hørte vi om fremgang for tyskerne; men den blev overgået af en endnu større fremgang af danske stemmer. Det stod ret hurtigt klart, at faren for, at tyskerne skulle få to mandater, var afværget. Vi fyldtes med stor tilfredsstillelse, og vi glædede os over, at det arbejde, vi så ivrigt havde engageret os i, var bragt til en lykkelig afslutning. Resultatet af valget viste, at ca. 85 % af den nordslesvigske befolkning ønskede at høre til Danmark. Det var en dejlig dag, og vi følte det, som havde vi været med til at stemme Nordslesvig hjem.

April var måneden, hvor der var afslutning på vinterens arbejde i forsamlingshuset, og det var generalforsamlingernes tid. Der var hvert år gymnastikopvisning af pige- og karlehold, og på denne aften var Højerhus fyldt til bristepunktet, og det var en festlig aften. I både ungdomsforening og idrætsforening blev jeg dette år genvalgt som formand, så jeg havde hænderne fulde; men jeg var ung, havde lysten, og jeg havde gode bestyrelser til hjælp. Ikke mindst lærer, senere skoleinspektør, Folmer Christiansen var meget virksom, og han trådte da også til, da jeg i september blev indkaldt til sikringsstyrken. Sommeren 1939 var ualmindelig dejlig, alt groede, som var det betalt for det. Dræningen af mine marker viste sig værdifuld. Det tegnede til en stor og lovende høst. Men ude i Europa så det ikke godt ud. Trods den ene højtidelige erklæring efter den anden fra Hitler, at nu havde han ikke flere territoriale krav i Europa, begyndte tonen mod Polen at blive mere og mere truende, det var den samme propaganda, som vi kun kendte alt for godt mod Østrig og Tjekkosllovakiet, som vi nu hørte i radioen, når vi sad ved aftenkaffen, og vi anede, hvor det bar hen. Det var derfor med en mærkelig apatisk følelse, og lidt med en lettelse, at vi den 1. september hørte om Tysklands overfald på Polen, og hørte om Englands reaktion. Nu ville man ikke længere finde sig i Hitlers skalten og valten.

Allerede den 1. september blev min ene karl indkaldt. Den 2. september, da vi næsten havde høsten i hus, rejste vore to studenterhøsthjælpere og dagen efter, da jeg kørte ind i laden med det sidste læs kløverfrø og høsten dermed var i hus, kom politibetjent Hartung ind i gården med min indkaldelsesordre. I løbet af en times tid havde jeg beskikket mit hus. Pasningen af Søgård blev overladt min forkarl, og jeg drog af gårde, for, som der stod i mødebefalingen, hurtigst muligt at begive mig til mobiliseringsstedet, Frederiksberg slot. Næsten resten af året tilbragte jeg i kongens klæder, først i midten af december blev jeg hjemsendt og kunne fejre jul på Søgård, hvor jeg også – uden synderlig optimisme – bød 1940 velkommen.

Krigen kommer til Danmark

Vinteren 1940 var barsk med høje kuldegrader. På vestfronten var der relativt roligt. De to hære stod fast i Maginot- og Siegfriedlinjen. I Finland rasede krigen blodigt. I Danmark vedtog folketinget, at vi skulle forsvare os med alle til rådighed stående midler, og dagen efter hjemsendtes de indkaldte sikringsstyrker, og ca. 500 rekrutter skulle nu forsvare rigets sydgrænse!

Den 10. februar var det 20-årsdagen for afstemningen. Afstemningsfesten, som plejede at være en af de store aftener, kunne på grund af stærkt snevejr og høje kuldegrader kun samle en beskedent skare i Højerhus. Hans Andersen, Kongsbjerg var aftenens taler, og det var en alvorlig tale med frygt for fremtiden.

I radioen slyngede nazispidserne voldsomme trusler ud i æteren. Efter en tale af Göring har jeg den 17. februar noteret: »Jeg anser ikke en besættelse af Danmark for at være langt væk.« Hver nat var der motorlarm i luften, når de engelske flyvere var på vej med deres last af løbesedler. Det skete, at de tog fejl af geografien, og vi kunne næste morgen samle i hundredevis af løbesedler op på markerne. Men det skete også, de medbragte bomber og angreb Sild. Vi kunne høre luftværnet glamme, se mundingsglimtene fra kanonerne og se lyskasternes gule fingre, der søgende trak hen over den mørke nattehimmel.

I påsken var der et voldsomt luftangreb på Sild. Fra et loftsværelse kunne vi følge det uhyggelige skuespil. Bombebragene

var så kraftige, at ruderne klirrede. Brande flammede op, og luften var fyldt af brølende motorer. Det var ligeledes en daglig foreteelse, at tyske jagere strøg ind over gården og videre mod nord ladende hånt om krænkelsen af dansk territorium.

Den 7. april så vi pludselig en dansk militærmaskine komme flyvende langs grænsen, snart steg den op i stor højde for så at dykke ned; hvad var der på færde? Samme aften var der møde i Højerhus, og under mødet kom der bud efter gendarmerne. Under kaffebordet blev det ivrigt drøftet, hvad der var i gærde, men egentlig foruroligede var der ingen, der var.

I forårstiden begynder dagen tidligt på landet; men den 9. april var tyske flyvere endnu tidligere i luften og overfløj os i større mængder end sædvanligt, ligesom de også fløj længere mod nord uden at dreje af. Den tanke strejfede mig, at de skulle støtte et søslag, men at det var Danmark, der blev angrebet, faldt mig slet ikke ind den morgen. Klokkeren ringede telefonen; det var min far, der spurgte, hvordan det stod til, og han fortalte, at Danmark var besat. Denne opringning næsten lammede mig. Det forekom mig ufatteligt, at det var sket, at vi ikke var blevet mobiliseret, og at vi kapitulerede næsten uden modstand. Jeg begreb ikke, at denne strålende aprildag kunne være så bitter. Den 9. april erindres jeg stadig om den sorg og ydmygelse, jeg følte i 1940.

I Højer havde nogle af de mest rabiante nazister hejst hagekorset på borgmesterkontoret; men dette ville den tyske borgmester dog ikke tolerere, så det blev ret hurtigt taget ned.

I Tønder var der blevet anbragt et hagekorsflag i kirketårnet, der dog ved politiets indgriben blev fjernet; men mens det endnu hang der, mødtes fru dommer Stegmann og pastor Magle neden for kirken, og fru Stegmann sagde på sin djærve facon: »Gid fanden havde nazisterne.« Til denne lidet kristelige udgydelse havde pastor Magle kun en kort kommentar, nemlig et kraftigt og ment »Amen«

I hjemmetyske kredse glædede man sig, og de invaderende tyske tropper blev hilst med stormende begejstring og som befriere. Nu ville man slippe for det danske »voldsherredømme«. Den illoyalitet mod Danmark, som siden 1933 havde behersket en stor part af hjemmetyskere, slog ved Danmarks besættelse ud i lys lue, og den skulle i de følgende år derværre give sig større og værre udslag. En illoyalitet mod herbergstaten, som næste generation af hjemme-

tyskere, hverken skal eller bør lastes for, og for dem, der udviste den, nu er lagt ad acta, men som vi, der oplevede den, ikke kan glemme.

Trods besættelse, mørkelægning, restriktioner og forbud skulle dagens gerning udføres, og livet gå videre. Jeg flagede, som jeg hidtil havde gjort det hver søndag og festdag, og vedblev dermed under hele krigen, også da der fra Dansk Samråd kom forsigtige henstillinger om ikke at gøre det. Med maj måned kom der atter skred i krigsbegivenhederne. Den tyske hærledning bragte den ene »Sondermeldung« efter den anden, og meddelelsen om, at Paris var faldet, gjorde et dybt indtryk; vi havde ikke tænkt, at Frankrig sådan måtte give op. Det var i nogle dage svært at se lys forude, nu var der kun England på den anden side af vandet, der var Hitlers modspiller, og det var vel nok mere tro end fornuft, der sagde os, at krigen kun kunne ende med, at Hitler og hans regime blev slået.

Genforeningsdagen, den tyvende, blev i Højer ikke fejret som sådan, men som idrætsfest. Vi kunne nu godt have kaldt dagen ved dens rette navn, for vore hjemmetyskere gav udtryk for, at det var lidt af en fornærmelse, at den danske befolkning samledes på denne dag; men de fandt det ganske rimeligt, at enkelte af dem, da Paris faldt, havde luftet deres nye hagekorsflag, stik i strid med gældende lov i den stat, hvis borgere de var.

Hjemmetyskerne var i sommeren 1940 meget optimistiske med henblik på indlemmelse af Nordslesvig i det tredje rige, og som de militære sejre voksede, voksede også deres tro på, at nu skulle den sidste skændsel fra Versailles udviskes, og vi så, der kom flagstænger ved huse og gårde, hvor man i al fald ikke ville hejse danske flag.

Som sædvanlig havde vi inviteret ungdomsforeningen til Sct. Hansfest på Søgård. Jeg fandt, det var vigtigt, at vi danske holdt vore møder, som vi plejede. Det mismod vi eventuelt følte, skulle vi i al fald ikke vise frem. Men Sct. Hansfesten 1940 var måske nok alligevel præget af de mange rygter, der gik, og da vi tog flaget ned, holdt jeg en lille tale, hvor jeg sagde, at måske så meget anderledes ud om få dage, måske ville det være sidste gang for et stykke tid, at vi kunne hejse vort flag, og måske skulle vi også for en periode under tysk herredømme; men det ville kun blive for en kort tid, for det styre, Europa nu oplevede, ville kun leve en begrænset tid.

Og det blev ved rygterne, vi passerede den 28. juni uden at Nordslesvig kom »Heim ins Reich«. Et par dage senere udstedte dyrlæge Møller forbud mod flagning med hagekors. Tidspunktet for at indlemme »de kartoffelrækker i Nordslesvig« passede ikke med Hitlers planer, og hjemmetyskerne fik pålæg om at stikke piben ind.

Når jeg i disse sommermåneder traf mine tyske naboer i marken eller i Højer, skal det siges, at jeg aldrig hørte provokerende eller hånlige bemærkninger fra dem. De lagde ikke skjul på, at de var begejstrede for den militære fremgang, Hitlers hære havde i Europa, og de mente, at krigen nok ville være endt inden jul, og så ville der findes en ordening for det dansk-tyske grænseproblem. Det var ikke dem alle, der var gennemsyret af den fanatisme, der kom til orde i hysteriske artikler i rubrikken »Unsere Stimme« i den tyske avis. Ganske vist blev der i »Unsere Stimme« ofte talt om det gode forhold mellem dansk og tysk; men det gode forhold kunne kun opretholdes, hvis man fra dansk side helt ville underkaste sig de tyske meninger. De angreb, der i denne rubrik rettedes mod ledende danske og dansk væremåde, var i en sjælden grad med til at forplumre vandene, og artiklerne opnåede kun at gøre skellet mellem dansk og tysk stærkere.

Året 1940 slæbte sig hen. Selv om fremtidsudsigterne ikke kunne kaldes lyse, og rationeringen blev strammet, var tilværelsen på ingen måde uudholdelig, kun lidt besværligere. På Søgård kunne vi især mærke knapheden på petroleum. I november–december fik vi ialt 20 liter til staldlygter og til belysning i stuerne.

Materiel nød kendte vi ikke til, og lærte den heller ikke at kende i krigsårene, og vi følte os skamrost, da nordmændene efter krigen takkede for danskerpakkerne. Det var jo kun af vor overflod, vi havde givet. I den tid, jeg havde boet på Søgård, havde vi ikke leveret mælk, men selv kærnet vort smør. Det fortsatte vi med. Egentlig var det vist ikke helt legalt, men vi var hermed i stand til at hjælpe familie og venner med smørmærker og selve produktet. Af rug, der blev brændt på en pande på komfuret, malede vi »kaffe«, hvad det absolut ikke smagte af; men det var da en brun drik. Hvedemel fremstillede vi selv på kværnen, og kød og flæsk var på en bondegård ikke noget problem. Krigsårenes julegave til familien var bestandig kvarte grise.

Tobak var det ret hurtigt småt med, og de mærker, der kom frem, havde deres oprindelse på fynske agre, og solgtes under mærkelige navne som Powhattan, der i folkemunde blev til puhha, et navn, der ret beset, passede godt til smagen. Cigarhandleren blev en person, der nød megen agtelse, og var han i godt lune, kunne det ske, at han blandt snørebånd og strømper, som han havde fyldt de tomme hylder op med, kunne finde frem til en rygelig cigar nede under disken. Jeg tænkte tit på Hans Beyer, Åsgård, der i 1914, da krigen brød ud, solgte en stud, og for pengene købte tobak og cigarer. I 1932 blev jeg budt af den sidste kasse af dette beredskabslager.

Vinteren 1941 blev også kold og hård. Det første møde, vi havde i forsamlingshuset, var med radioens drengekor dirigeret af Henning Elbirk. De havde aftenen før sunget i Tønder, og kom nu med rutebil til Daler, herfra gik de under førerskab af adjunkt Finn Christiansen gennem marsken til Søgård, hvor vi havde dækket chokoladebord til dem og havde et par fornøjelige timer med de meget kvikke og søde drenge, før de gik videre til Højer. Højerhus var stopfuldt den aften, og vi nød at høre vore gode, danske sange.

Den 10. februar var der afstemningsfest, der, ligesom året før på den officielle indbydelse, hed familieaften. Pastor Magle var aftenens taler, og han sagde det, man kunne lide at høre, uden at lægge fingrene imellem. Et sådant møde skal ses med tidens øjne, og bedømmelsen må ske efter den tids stemning. Folk kom i forsamlingshuset for at være mellem ligesindede, og møder, hvor tingene blev nævnt ved deres rette navn, havde absolut berettigelse i de år.

Året efter havde vi til afstemningsfesten Jepsen Christensen som taler. Jeg har noteret i dagbogen »Jepsen Christensen talte godt og klogt – næsten for klogt«. Magle og Jepsen Christensen repræsenterede typiske standpunkter under besættelsen, tillige forskellen mellem de gamle nationale ledere og indvandrede rigsdanskere. De danske sønderjyder, der havde levet under fremmedherredømmet og ført kampen på forbilledlig måde, var af den opfattelse, at sådan skulle den også føres under besættelsen. Men krige udkæmpes nu aldrig to gange på samme måde. Der opstod under besættelsen i danske kredse to stærkt divergerende opfattelser af modstandskamp. Det kan dog ikke siges, at den ene helt fulgtes af de fødte

sønderjyder, og den anden af de indvandrede sønderjyder, nej, skellet gik på tværs og var nok mere et generationsskel; men toneangivende for de to opfattelser blev sønderjyder og rigsdanskere, og det skabte i besættelsens sidste år kløfter, takket være uovervejede udtalelser fra begge sider.

Alle tanker og samtaler drejede sig om krigen. Danske avisers informationer var præget af tysk censur, og det medførte et utal af rygter. Engelsk radios udsendelser blev næsten troet som evangeliet, ikke mindst fordi man gerne ville tro det og nære egen optimisme, og det kunne der i de første krigsår være al mulig grund til.

Jeg følte tit, at det var for lidt bare at sidde med hænderne i skødet og lade begivenhederne passere. Det var beskæmmende, at Danmark aldrig blev nævnt i forbindelse med undertrykte og besatte lande. Vi havde en særstilling, der ved nærmere betragtelse måtte anses for at være af tvivlsom ære. Vi havde nu været besat et år, og »vi hyggede os i smug«. Når jeg var i Tønder og besøgte lektor Rosenkjær og adjunkt Finn Christiansen, drøftede vi bestandig, om vi ikke kunne gøre en mere aktiv indsats. Vi stod famlende, vendte og drejede problemerne, men fandt ingen vej.

En anden af mine venner, kaptajn Bartholdy, sad i terrænsporusrådet. Han spurgte mig, om jeg ikke kunne danne en terrænsporgruppe i Højer. Formålet var at holde værneviljen levende blandt dansk ungdom, nu hvor ingen blev indkaldt til dansk militærtjeneste. Ifølge en af formålsparagrafferne skulle terrænspor udruste dansk ungdom til at løse de opgaver, der ikke mindst i vor tid kunne tilfalde ungdommen. Selv om formålet så såre civilt ud, var der ingen tvivl om sigtet, og mange terrænsporfolk havnede da også i modstandsbevægelsen. Det var ikke svært blandt de unge i Højer at skabe interesse for terrænspor, så til mine andre gøremål i ungdoms- og idrætsforening, blev nu også føjet terrænspor. I forbindelse med dette arbejde traf jeg en ung ingeniør fra Tønder, J. M. Bøge, der var leder af terrænsporsten i Tønder. Vi skulle få et nært samarbejde.

Den 22. juni 1941 angreb Hitler Rusland. I sin magtbrynde havde han glemt historiens advarende tale, og vi var overbevist om, at dette skridt ville være med til at forkorte krigen. Ganske vist var der i begyndelsen store militære sejre for tyskerne; men angrebet

gik i stå, skønt hærledelsen forkyndte, at nu var alle russiske soldater taget til fange.

Den 22. juni blev en af de dage, hvor man atter som dansk følte skam. Arrestationen af de danske kommunister var, sympati eller ej for dem, en handling, hvor vi trods tysk krav skulle have nægtet besættelsesmagten assistance. Sommeren 1941 bød på flere ydmygelser. Torpedobådernes udlevering og oprettelsen af Frikorps Danmark under ledelse af en dansk officer, der talte om at genoprette den danske ære i tysk uniform.

Sidst i juli havde vi 90 gæster til frokost. Laden var tjællet med tæpper, vi havde lånt på Kjærbys tæppefabrik. Borde og bænke var lånt i forsamlingshuset. De 90 deltog i en lejr, Dansk Ungdomssamvirke holdt på grænehjemmet i Kollund. Nu var de på tur i Vestslesvig. De havde overnattet i Tønder, og kl. 9 mødtes jeg med dem ved Højer sluse. Med dem var professor Niels Nielsen, der skulle lede en vandring i vadehavet. Alle smed vi sko og strømper, smøgede benklæderne op og soppede ud i klægen. Niels Nielsen var en strålende og veloplagt leder og fortæller, og i tre timer soppede vi rundt under hans førerskab og fik fortalt om dyre- og planteliv og om dannelse af marsk. Da vi atter nåede til diget, besteg vi cykler og i festligt optog gik det til Søgård, hvor frokosten stod parat. 25 kg. rugbrød og meget andet forsvandt som dug for solen. Mens vi sad ved kaffen fortalte jeg så om digerne, stormfloder og hverdagen i dette hjørne af Danmark. Det var en meget vellykket dag og morsomt at være med til at arrangere et sådant møde med unge fra det ganske land.

Hen på efteråret mødtes Bøge, Rosenkjær, Finn Christiansen og jeg, og dette møde resulterede i, at Rosenkjær, der gennem sit arbejde med idræt og gymnastik i Tønder amt havde et stort personalkendskab til unge, skulle indkalde til et møde, hvor vi kunne lodde stemningen. Mødet fandt sted i begyndelsen af december. Vi var en lille snes stykker, der var samlet i Rosenkjærs hjem. Unge, der kunne formodes at have samme indstilling som vi, men som måske blot manglede en kontakt. Mødet blev ikke særlig vellykket. Rosenkjær indledte med at sige, at formålet med mødet var at danne en række modstandsgrupper. Direkte imod tanken var nogle af de fremmødte. En anden var så begejstret for idéen, at han ikke kunne tie stille i sit hjemsovn, men vidt og bredt forkyndte, at

nu var vi en flok, der ville få fat i våben og bekrige værnemagten. Vi slog så bremserne i, meddelte alle, der havde været til stede, at tanken var skrinlagt, det hele var en misforståelse, kort sagt vi strøede sand på.

Men det blev nu alligevel begyndelsen. Efter vi havde sorteret lidt i deltagerne fra det første møde, var vi en lille flok tilbage. Takket være J. M. Bøges utrættelige energi, kom der resultat, men før vi fandt frem til de rette kontakter, og før vi fik sprængstoffer til sabotagehandlinger, skulle der endnu gå et år.

Bøge var lidt af en landsknægtype. Han var ganske frygtløs, et glad gemyt med en larmende, smittende latter, en fremragende organisator, og så forstod han en ting, at holde mund, og det kneb det meget med i modstandsbevægelsen, i al fald i den første tid. Vi var grænseløst naive diletanter. Bøge gav kun højst nødvendige oplysninger, og da han i december 1943 måtte flygte til Sverige, havde vi ikke hans kontakter.

At komme fra vest til øst i Nordslesvig blev stedse besværligere. Cyklen var det foretrukne befordringsmiddel; men dækkene begyndte at blive lidt tyndslidte. Rutebiler med generator gik kun sjældent, og fartplanen blev ikke overholdt, og det samme gjaldt toggangen. Jeg husker et sendemandsmøde i Danske Samfund, hvortil jeg var indkaldt. Mødet var i Åbenrå, og for at nå frem til det måtte jeg aftenen før cykle de 13 km til Tønder. Her overnattede jeg hos Rosenkjær, så tidligt op for at komme med et tog kl. 6. Efter mødet i Åbenrå nåede jeg tilbage til Tønder 21,30, og så atter en cykeltur på 13 km, før jeg var hjemme på Søgård. Det var, når man ser det nedskrevet, en god portion energi, der skulle til; men i de dage kunne det ikke være anderledes, og så gjorde man det.

Den 30. marts 1942 skulle jeg møde i retten i Tønder. Grunden var, at jeg havde været medindbyder til et møde på Tønderhus, hvor dr. la Cour havde talt i september 1941. Nu var la Cour anklaget for at have talt ophidsende og imod besættelsesmagten. Et par dage før ringede politimester Martensen-Larsen, om jeg ville kigge ind på hans kontor, når jeg kom til Tønder. Det blev en pudsigt samtale, for som den korrekte embedsmand han var, ville han ikke forsøge at påvirke mit vidneudsagn; men på den anden side ville han lade mig forstå, at jeg skulle veje mine ord. Hans henvendelse var nu overflødig, for jeg havde allerede taget det

standpunkt, at jeg et halvt år efter intet kunne erindre af foredraget, og på mig havde talen i al fald ikke virket ophidsende. Jeg kunne kun huske, at foredraget hed »vor neutralitet«, og det, jeg kunne huske, var meget neutralt. Der var et par vidner mere, og deres »hukommelse« var lige så dårlig som min. Det kan ikke have været særligt smigrende for la Cour at høre, at hans talte ord nærmest havde været spildt. Nå, hverken statsadvokaten eller la Cour troede vist rigtigt på os. Dr. la Cour blev da også dømt; men dommen var nok mere inspireret af tyskernes krav om krigsret end af vore vidneudsagn.

D.U.G.s store sommerstævner, der i årene op til krigen havde samlet i tusindvis af deltagere, var ophørt med besættelsen. Det følte som et savn, og da Tønder amts idrætsforening under lektor Rosenkjærs ledelse indbød til gymnastikstævne i Tønder, var deltagelsen stor. Hvert sogn i amtet mødte frem med et hold eller to, og desuden var der et hold old boys, hvor jeg var yngste mand; men jeg husker, at der på holdet var deltagere, der havde været aktive i gymnastikarbejdet før 1. verdenskrig, som f. eks. Hans Danielsen, Gerup, Niels Lund, Gammelby og Henrik Petersen, Korntved.

Samtlige ca. 2.000 deltagere marcherede med foreningsfaner og musik gennem Tønder. Der er for mig ingen tvivl om, at dette stævne havde stor betydning. Det store deltagerantal viste, at der blandt de unge var lyst til under krig og besættelse at bekræfte, de var danske. Kort tid efter kom krigen for alvor til Tønder. Jeg var i marken, da to engelske bombemaskiner kom strygende lavt hen over marsken. Jeg husker, hvor dejligt det var at se maskiner med R.A.F.s blå, røde og hvide ringe under vingerne; ellers så vi kun maskiner med sorte kors. Jeg kunne følge maskinerne på deres færd ind mod Tønder, kunne høre bombebragene, se dem vende og atter sætte kursen mod vest. De kom så lavt over jorden, at de forekom mig betænkelig tæt på markled og hegn, og jeg kunne se dem løfte sig over diget.

Den militære hensigt med besøget var vist at bombe Tønder station; men målet blev forfejlet, og det gik ud over nogle nærliggende beboelsesejendomme, og desværre med tab af menneskeliv. Endvidere blev ved skæbnens ironi også det tyske vandrehjem lagt i ruiner, dog uden dræbte eller sårede. Dette blev i

den tyske avis slået stort op, som et ualmindelig ondartet og fejgt angreb. Hvad Luftwaffe havde foretaget rundt om på Europas byer, var fuldstændig glemt. I slutningen af 1942, hvor Hitlers hære ikke mere kunne melde om enorme sejre, og hvor tabslisterne også begyndte at berøre mindretallet, var stemningen i hjemmetyske kredse ikke længere så optimistisk, man begyndte at ane, hvor det bar hen. På kogsmøder, hvor man havde talt om, at sejren var lige om hjørnet, blev emnet nu sjældent bragt på bane, og når det blev det, var det med håbet om, at der kunne komme fred snarest muligt med englænderne.

Men i Nordschleswiche Zeitung tordnede pseudonymet »Asmus von der Heide« videre med sine hadske angreb på alt, hvad der var dansk. Hans fanatisme var helt gået over gevind, så han opnåede kun med sine artikler at skabe foragt for sig selv og de meningsfæller, han måtte have.

Hvervningen blandt mindretallet både til SK og til aktiv krigstjeneste blev forstærket. På sessionerne skete det ofte, at gårdejerne blev erklærede »unabkömmlich«, uundværlige; men deres tjenestekarle kunne man godt undvære i produktionen. Dette sociale skel i udvælgelsen til fronttjeneste blev der skumlet lidt over. Det må erkendes, at nogle i mindretallet meldte sig ud fra en indstilling om at høre til det tyske folk, og derfor følte en forpligtelse til at yde en aktiv indsats i værnemagten. Det er et standpunkt, der kan accepteres.

Året 1943 begyndte som sine forgængere med hård frost og sne. I begyndelsen af januar var jeg til et stort møde i Nyborg. Det var arrangeret af Dansk Ungdomssamvirke. Ellen Malberg sang og spillede, og jeg talte. Jeg fik aftalt med Ellen Malberg, at hun skulle komme til Søgård til Sct. Hansfesten, og med sin sang og recitation gjorde hun denne sommeraften ved bålet til en stor oplevelse.

I marts 1943 blev der udskrevet folketingsvalg. Det var et mærkeligt valg, for det var ikke noget frit valg, og de ting, der normalt kunne tales om i en valgkamp, var det ikke muligt at fremføre. For befolkningen blev valget da også mere en tilkendegivelse af, at man tilsluttede sig et parlamentarisk styre. I den meget store valgdeltagelse på 90 % druknede Fritz Clausens stemmer, og hans parti fik ingen fremgang i mandater. Valget var sådan set et godt valg. I Nordslesvig gik de danske nazister kun knap 300

stemmer frem. Det tjener absolut den danske befolkning til ære, at kun omkring 1 % bekendte sig til nazismen. Vore hjemmetyskere havde proklameret, at de ikke gik til valg. Til gengæld for det mandat, de frivilligt gav afkald på, fik de oprettet et kontor under statsministeriet. Det var en af de mange indrømmelser, man fra dansk side gjorde under besættelsen til de tyske magthavere, og også denne indrømmelse var med til at grave kløften dybere.

En aften i april kort tid efter valget, var jeg på vej til et møde med terrænsporgruppen i Højerhus. Jeg så da en hel del hjemmetyskere i tysk uniform på vej til den tyske sportsplads. Da vi nok kunne have lyst til at se, hvad der var på færde, gik vi derhen og fra en tilstødende have blev vi nu vidner til, at disse SK-medlemmer, der havde meldt sig som »Zeitfreiwillige«, disse danske statsborgere, aflagde ed til Hitler. Der var op mod 100 mand fra Højer og tilstødende sogne, der stod opmarcheret i uniform og med gevær. En »Ortsgruppenleiter«, eller var han »Sturmbannführer«, deres titler var jeg ikke ganske klar på, kommanderede ret og meldte styrken af til en fra Tønder ankommet major i værnemagten, og nu tog han dem i ed. Endnu lyder i mine øren, hvordan han med høj røst beordrede dem at gentage eden. »Ich bin verpflichtet« og 100 stemmer gentog, »Ich bin verpflichtet«. »Dem grossdeutschen Führer Adolf Hitler«, og atter gentog koret. »Adolf Hitler« rungede det tilbage som forstærket ekko over sportspladsen. Det virkede voldsomt på mig. Jeg kendte en meget stor del af dem. Jeg husker, jeg tænkte: »Kun et ord dækker. Landsforræderi«. Det undrer mig stadig, at disse bønder, der overvejende var af dansk rod, og som også overvejende var dansktalende, og som i modsætning til befolkningen i Tyskland kunne være uden frygt for angiveri og kzlejre, ganske ukritisk underkastede sig nazismen. Mindretallet havde dog, som hele det danske folk, haft 7 år fra Hitlers magtovertagelse til besættelsen til at finde ud af, hvad nazismen stod for. De havde haft danske aviser og dansk nyhedsformidling; men de lyttede til falske profeter, og hvad værre var, de troede på dem. Troede så meget, at de blev forført til illoyalitet mod herbergstaten.

Ingeniør Bøge havde fået til opgave at finde frem til egnede nedkastningspladser på vor egn, og i sommeren 1942 kunne der gå besked til London, at den bedst egnede plads lå nord for

»Zeitfreiwillige« på øvelse. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

Løgumkloster ved Lindet skov. Der kom besked tilbage, at vi kunne vente nedkastning af containere fra engelske fly. Vi var en lille gruppe, der nu forberedte os på at modtage det første sprængstof. Nøje blev det aftalt, hvor vi skulle mødes, og hvilke pladser vi skulle indtage. Cyklerne fik et ekstra eftersyn, for det var i al beskedenhed en tur på 70 km frem og tilbage. Hver aften lyttede vi til London, spændte på, om der mellem de mange hilsener skulle være hilsen til os.

Aften efter aften lyttede vi, intet skete, og nogen tid efter fik vi at vide, at al nedkastning i grænseegnen var opgivet af sikkerhedsmæssige grunde. Det hjemmetyske element gjorde det for risikabelt, så vi måtte afvente at få våben og sprængstoffer på anden måde. Vi kom hen i 1943, før det lykkedes Bøge gennem kontakter i Århus, at finde frem til en kurér, der skulle bringe de nødvendige ting til Tønder, og en dag stod han så i Rosenkjærs stue med to store kufferter fyldt med sprængstoffet 808. Nu skulle det bringes til Søgård, hvor depotet skulle være. En dyrlæge, der havde bil, skulle køre det ud til mig. Jeg ringede til ham, at en so havde fået rødsyge,

hvilket var det aftalte signal til transporten. Imidlertid var det blevet en regnperiode, så bilen ikke kunne køre ud til gården, hvorfor vi aftalte at mødes ved Daler, og her på offentlig vej fandt omladningen så sted fra bilen til min hestevogn. Med i sendingen var en lille instruktionsbog, så vi kunne læse os til, hvorledes bomberne skulle fremstilles og anbringes på skinnerne. Der var også en lille »prøvekollektion« med, så vi havde undervisningsmateriale, og grupperne blev undervist.

Når karl og pige var gået i seng, sad min kone, Bøge og jeg og fabrikerede bomber. 808 har en meget gennemtrængende lugt, og vi fik, når vi havde arbejdet nogle timer med bombefremtilling en kraftig hovedpine. Bomberne var klar til brug, kun tidsblyanterne blev ikke stukket i detonatoren, og i den kommende tid blev så de første erfaringer gjort med sprængning.

Terransportsarbejdet tog også en del af min tid i sommeren 1943. De unge i grupperne spurgte rent ud, om vi ikke snart skulle igang med nogle konkrete sabotageopgaver. De yngste medlemmer vidste ikke, hvor engagerede vi var, og jeg fandt det rigtigst at lade dem i uvidenhed, jeg mente ikke at drenge på 16 år skulle inddrages i illegalt arbejde, selv om det må indrømmes, at mange i denne aldersklasse var stærkt aktive; men det kneb nok lidt for dem at vurdere risiko i forhold til resultat. Bombebragene lød nu over hele landet. Daglig hørte vi om angreb på virksomheder og jernbaner. Modviljen mod besættelsen voksede, og flere og flere blev implicerede i modstandsarbejdet.

Besættelsesmagten blev mere og mere nervøs, og så oprandt den 29. august. Vi havde travlt med høstarbejdet, men måtte ustandselig til radioen for at høre om begivenhederne, om flådens sænkning, undtagelsestilstanden og regeringens afgang. Det var alvor nu, men alligevel forekom dagen lys, nu var målet blevet fuldt, nu ville vi ikke længere give efter, men var indstillet på at tage, hvad der måtte komme. Noget godt kunne vi ikke vente; men alt var bedre end den bestandige ydmygende underkastelse. Jeg synes mit flag så godt ud den søndag. Vi hørte om arrestationerne af provst Schülein, Claus Eskildsen med flere. Folk der gennem længere tid havde været sjoflet af Asmus von der Heide. Det eneste der kunne bebrejdes dem var, at de åbent havde vedkendt sig som danske.

I Højer var de Zeitfreiwillige også i fuld aktivitet. Patruljerede i

gaderne i fuld uniform. Alle var de nu ikke helt stolte af at møde deres danske naboer. De havde vist ikke tænkt sig, at det skulle komme så vidt, at de skulle sørge for, at deres danske naboer var inden døre kl. 22. Vi var oprørte over, at vore bysbørn, der var danske statsborgere, nu optrådte som værnemagtens håndlangere.

I september, i den week-end der stødte op til Christian 10.s fødselsdag, var vi på en lille ferie hos vore gode ven, kaptajn Bartholdys på Munkemølle. Carl Bartholdy ville absolut, at vi skulle blive søndag aften med og først tage hjem om mandagen. Da han ikke ville høre på mine undskyldninger om travlhed, måtte jeg til sidst sige, at der om mandagen ikke kørte tog, og det gjorde der heller ikke, i al fald ikke det meste af dagen. Vi havde nemlig bestemt at bringe Christian 10. en fødselsdagshilsen ved at lade 50 bomber springe på banestrækningerne Tønder-Bramminge og Tønder-Tinglev. De 49 bomber sprang som planlagt, den sidste var en forsager, og den blev fundet af overbetjent P. Egeberg Andersen, senere kendt som »Sheriffen«. Han havde selv lagt den ud, og afleverede sit fund til tyskerne med alle tegn på forargelse over disse sabotører.

Krigen i Europa gik videre. Den tro, vi fra begyndelsen havde haft på Tysklands nederlag, blev nu realitetsbetonet. Overflyvninger af allierede bombemaskiner hørte til nattens orden. Ofte skete det, at der var kampe med tyske natjagere, og nogle gange havde vi indtryk af, at det foregik over hovedet på os. Vi hørte de larmende motorer og bjæffende maskingeværer. En nat, hvor det var særlig galt, var jeg stået op. Jeg så da brandbomber falde ved Daler og i min egen mark ikke langt fra gården.

Den 11. december om aftenen fik vi besøg af vor gode ven Kjeld Posselt. Kjeld havde været karl hos os, men var nu i sit hjem i Møgeltønder, og aktivt med i en gruppe der. Han var kommet tværs gennem marsken, og var træt af den besværlige tur, og den ellers så rolige Kjeld var bragt lidt ud af fatning. Han fortalte os, at Bøge var kommet cyklende ud til ham og fortalte, at Gestapo havde arresteret Rosenkjær, og at de eftersøgte Bøge, der nu måtte gå i dækning. Kjeld skulle tage ud til os, og vi måtte fjerne lageret af sprængstoffer fra Søgård, og så eventuelt selv gå under jorden.

Det var alvorlige nyheder, og for en gangs skyld var jeg glad for de dårlige vejforhold til Søgård. Gestapo kunne ikke pludselig komme

kørende ind i gården. Vi gik straks i gang. Heldigvis var vort lager på dette tidspunkt ret begrænset. Vi kunne have det i et par sække, og med dem på nakken og en spade i hånden gik vi ud i nattens mulm og mørke. Jeg havde netop opgravet en drænsrende, og her begravede vi vort lager. 808 kunne godt tåle fugt, og så måtte vi se, hvordan begivenhederne udviklede sig. Atter hjemme og inden døre drøftede vi, hvad vi nu skulle gøre, om også vi skulle gå under jorden; men resultatet blev, at vi ville søge at få nærmere oplysninger. Kjeld drog atter ud i mørket, og vi gik til sengs og sov de retfærdiges søvn. Næste dag fik jeg en opringning fra politifuldmægtig Bøving, der bad mig komme til Tønder, da der var et lejemål om jagt, han gerne ville tale med mig om. Jeg svarede, at jeg ikke kunne komme til Tønder de første par dage. Nogle timer senere kom Bøving til Søgård. Snakken om jagt var blot et påskud for at få et møde med mig, og han ville, at jeg skulle forsvinde, da der var al mulighed for, at Gestapo også kunne finde frem til mig.

Af Bøving fik vi lidt nærmere enkeltheder om de dramatiske begivenheder i Tønder. Kureren fra Århus var blevet taget. Gestapo havde kørt ham til Tønder, hvor han udpegede huset, hvor han afleverede forsyninger, og da han blev konfronteret med Rosenkjær, var nægtelse ikke mulig. Gestapo lavede nu husundersøgelse, og mens de rodede huset igennem, smuttede Jane Rosenkjær ud af huset og over skinnerne til banegården, hvor hun vidste, Bøge skulle komme med et tog. Hurtigt satte hun ham ind i det skete og fortalte, at Gestapo også havde spurgt efter ham. Resolut stjal Bøge en cykel, spurtede til Møgeltønder, hvor han gav Kjeld Posselt besked. Senere fik vi at vide, at han var cyklet til Bredebro, hvorfra amstlæge Schultz kørte ham til Kolding, og med bistand af forskellige nåede Bøge til København, Sverige og England. Bøving insisterede på, at jeg burde tage bort, men jeg hævdede, at på denne årstid kunne biler ikke køre til gården, og vi kunne på lang afstand se eventuelle »gæster«.

Skete der ikke noget de første dage, regnede jeg med, at Rosenkjær ikke havde haft nødig at fortælle noget om sprængstof-fets videre transport. Der skete ikke noget. Uvejret var drevet over for denne gang. Jeg skulle desværre ikke mere træffe Rosenkjær. Hans vej gik over Vestre fængsel, Horserød og til Frøslev. Fra denne lejr blev han, få dage før jeg ankom til Frøslev, deporteret til

Tyskland. I den berygtede lejr, Schwesing ved Husum, kunne han ikke klare de umenneskelige forhold, nazisterne bød deres fanger. Han døde i december 1944.

Da vi bød 1944 velkommen, var det med ønsket om, at freden ville komme. Men året begyndte lige så ondt, som det gamle var afsluttet. Den 4. januar modtog vi meddelelsen om mordet på Kaj Munk. Selv om vi var hærdede med beretninger om clearingmord, tortur, schalburgtage og lignende, gjorde mordet på Kaj Munk et stærkt indtryk. Men at Gestapo dermed kunne skræmme det danske folk, var en tåbelig tanke. Tyskerne opnåede med deres terrorhandlinger kun det modsatte.

Vi havde i nogen tid talt om at sælge Søgård og flytte til lidt mere »civiliserede«
egne, hvor der var fast vej, el og vandforsyning, og hvor det også ville være lettere at få medhjælpere. Jeg averterede Søgård til salg, og den 19. februar dukkede Henrik Petersen, Korntved op. Han kom kl. 13, og kl. 17 havde han købt gården. Minus 2 dage var det nøjagtig 9 år efter, jeg var ankommet dertil, og nu havde jeg skilt mig af med den. Det var ikke helt let at skulle forlade dette sted, hvor jeg havde haft så megen glæde. Det havde fra de første lidt trælse år, hvor jord og bygninger skulle bringes i orden, til nu, hvor priserne var blevet bedre og det økonomiske udbytte ligeså, været 9 spændende og lykkelige år.

Den 1. maj rullede flyttelæsset ud af gården. Min tid som marskbonde var forbi.

Anmeldelser

Dybbøl sogns historie.

604 sider. Ill. Udgivet af Det lokalhistoriske Udvalg, Sønderborg 1976.

Ikke mange danske landskaber kan give et skønhedsindtryk som det, udsigten fra Dybbøl Banke byder en beskuer. Og næppe nogen landsby i Danmark har en placering i folks bevidsthed som netop Dybbøl. Hvert barn kender dens rolle i danmarkshistorien, Danmarks Thermopylæ er den blevet kaldt. Eftersom højdepunkterne i Dybbøls historie er rigshistorisk stof, er der i og for sig ikke større motivering for en sognehistorie her, end der er for andre sogne, men absolut heller ikke mindre.

Initiativtageren er pastor Marius Storgaard. Et nedsat historisk udvalg begyndte arbejdet i 1970 og afsluttede i 1976, og det er hurtigere end normalt.

For en del egnes vedkommende vil der ikke være større forskelligheder at opvise fra sogn til sogn. Derfor har der tidligere været tanker fremme om at lade egnsbeskrivelser, f. eks. omfattende herreder, træde i stedet for sognehistorier, hvorved en del gentagelser kunne undgås. Tanken er ikke slået an. Der må regnes med, at interessen fortrinsvis samler sig om det snævrere område, og med, at en del forudsætningsløse læsere har behov for en kortere eller længere fremstilling af det almene historiske baggrundsstof.

Geologien og arkæologien behandles af J. Slettebo og kirkens historie af M. Storgaard. Her gøres nøje rede for inventaret, og forfatteren har været velforsynet med kilder, der kan give oplysninger om restaureringer og udbygninger. Der lægges mærke til en grevelig arvebegravelse, som skyldes den nære forbindelse mellem Reventlowerne på Sandbjerg og Brahetrolleborg. På kirkegården ligger overgeneralen fra krigen 1848-50, Bülow, begravet. Der er i det hele taget mange træk fra danmarkshistorien, der taler til os i dag gennem Dybbøl. Hans Kæstel og Jens Lampe skriver om landbruget gennem tiderne og om gårdene, hvor der er suppleret med optegnelser af provstinde Ingeborg Biering. Herunder hører også omtalen af mejeriet, et af landets ældste. Dets betydning skyldes især Jørgen Zachariassen, der senere får en særlig omtale i bogen.

Jens Lampe tegner sig også for beskrivelsen af håndværk, handel m. m., ligesom han behandler møllerne, et felt, hvor han må henregnes blandt vore førende eksperter.

Naturligvis må Dybbøl mølle få en særlig omtale, den er jo ikke kun Dybbøls, men hele Sønderjyllands vartegn, og dens historiske rolle er som sådan rigsstof.

Om kirkens forvaltning og forfatning bringer Storgaard en ret omfattende skildring. Her foreligger det særlige forhold, at grevskabet Reventlow-Sandbjerg havde patronatsretten lige til 1934, for øvrigt hertugdømmets eneste lensgrevskab, idet Schackenborg jo hørte til kongeriget. Forholdet medførte, at grevskabet altid kunne kalde dansksindede præster til embedet. Der gives en udførlig omtale af alle præster, hvor man lægger mærke til David Monrad o. år 1700, men især hæfter sig ved Kristen Karstensen (1839–58), der er kendt for sin digteriske produktion, bl. a. for »Længe nok har jeg bondepige været«. Han blev afskediget og genansat flere gange under krigen 1848–50, og hans skildring af sognet fra disse år, der først er trykt i Sønderjyske Årbøger 1902, er medtaget her. Han nægtede at anerkende oprørsregeringen, og sogneboerne nægtede at vælge en ny præst. Han blev senere provst i Broager og var far til politikeren Asger Karstensen, som har hovedæren for stiftelsen af Det konservative Folkeparti.

Karstensens efterfølger blev F. R. C. Bülow, søn af generalen fra Fredericia-slaget. Fra hans hånd foreligger også en velskrevet beretning fra virket i sognet. Han blev arresteret af preusserne i 1864, mistænkt for spionage, og sad 7 uger i Flensborg, hvor han fik en ussel, nedværdigende behandling. Tilmed blev han ruineret gennem krigens ødelæggelser, som i det hele taget ramte sognet hårdt, og det synes, som om den danske regering ikke helt har vedstået sine forpligtelser til at bøde på skaderne gennem en rimelig erstatning.

Også andre præster gjorde sig gældende. H. F. E. Clausen, indtil 1902, var dansksindet og virkede for det danske sprog, det samme gjorde efterfølgeren Peter Hansen (1902–30), der ellers var tysk uddannet.

Nøgternt fortæller Storgaard om åndskultur og kirkeliv, ligesom han redegør for præsternes materielle kår. Jens Lampe tager sig af Sandbjergs omskiftelige historie fra dens tid under Hans den Yngre og hans efterkommere over de dansk-tyske Reventlower, hvor dog her det danske islæt var langt fremherskende, til det i 1929 solgtes til overretssagfører Knud Dahl, gift med Karen Blixens søster, som testamenterede godset til Århus universitet.

Lampe skriver også skolernes historie. Lærerne var overvejende dansksindede, men måtte naturligvis i preussertiden gå stille med dørene. Den sidste førstelærer i Dybbøl i tysk tid blev også den første danske lærer. Det var Detlev Clausen fra Bolderslev, der blev en kendt skikkelse inden for lærernes LO.

Af de materielt betonedede oplysninger om skoleforhold kan anføres, at en degnebolig o. 1800 kostede 500 rigsdaler, og at en lærerløn i 1914 var på 1000–1200 mark.

Aksel Hansen er forfatter til afsnittet om lokalstyret før og efter 1920, i alt tre afhandlinger. Han imødekommer her et behov for alment kendskab til tidligere tiders lokalforvaltning, og hans skildring af de fattiges kummerlige kår virker overbevisende. Desuden videregiver han det folkloristiske stof fra stedet.

Ikke kun i 1864 har krigen bragt ulykker over Dybbøl. I 1658 var selve »den store kurfyrste«, Friedrich Wilhelm af Brandenburg, indkvarteret i byen. Han

hørte til forbundsfællerne, hvis bistand dog mest blev mærkbar gennem pesten, som fulgte i deres kølvand, og gennem deres plyndringer.

Inge Adriansen behandler krig og hverdag 1848–64, men lader her mest dagbøger tale for sig. For 1848 har gårdejer Hans Petersen skrevet dagbøger og for tiden efter 1860 gårdejer Henrik Hansen. Men øjenvidneskildringerne fra Kr. Karstensen og F. R. C. Bülow fra henholdsvis Treårskrigen og 1864 er ved at være bogens højdepunkter. Bülow, der var tidligere officer, udkaster den teori, at tyskerne kunne have erobret skanserne straks i februar måned, men »preusserne ville have en belejring for at prøve deres nye skyts.«

Inge Adriansen skriver også om de nationale forhold under fremmedherredømmet, herunder om udvandring og optantsager, men i øvrigt var danskheden så stærk i sognet, at der ikke forelå problemer af større omfang. De nationale foreninger øvede deres indsats; der blev bygget et forsamlingshus i 1913, og dybbølboerne tog deres tag i jordkampen. Der var ingen såkaldte »bindegårde« i Dybbøl sogn.

Fra 1. verdenskrig, der kostede sognet 35 faldne, bringes fra de første krigsmåneder dagbogsuddrag af Jørgen Zachariassen. Her meddeler Inge Adriansen en talende statistik over faldet i reallønningerne i disse år. Foreningsliv, folkefester og nationale minder får deres omtale ved Hans Kæstel og Marius Storgaard. Den 11. juli 1920 var utvivlsomt højdepunktet i Dybbøls nyere historie, som stedet for den fælles genforeningsfest. Men også det nordiske gymnastikstævne i 1928, det nationale demonstrationsmøde i 1933 og befrielsesfesten i 1945 får en fortjent omtale.

Aksel Hansen leverer biografier af kendte mænd, J. I. Dyppel, der efter et eventyrligt liv blev guvernør på St. Thomas, den kendte teolog Lorenz Clausen (1780–1872), Nørremølleslægten, der ellers hørte til Sottrup sogn, men havde mange forgreninger i Dybbøl, Jørgen Zachariassen, som både inden for erhvervslivet og på det nationale område var en ledende personlighed (død 1941) og hans søn, pastor Svend Zachariassen, kendt som kunstner og forfatter. Af pladshensyn må de øvrige navne udelades, dog skal Jes Christiansen med, hovedmanden for Sønderjyllands elektrificering (død 1961).

Overalt i bogen er anvendt et enkelt og letforståeligt sprog. Trykfejl har desværre ikke kunnet undgås.

Man kan tillade sig at kalde »Dybbøl sogns historie« for en bred fremstilling. På visse steder havde det måske været mere lønnende, om nogle artikler var samlet hos en enkelt forfatter, men det er en gammel erfaring, at gentagelser og overlapninger er uundgåelige ved værker af denne art. I det store og hele skal det historiske udvalg og de mange forfattere have ros for deres grundige arbejde. Bogen er trykt på Dy-Po Tryk i Sønderborg – der er 604 sider – den har et tiltalende ydre, ligesom billedvælgelsen bærer præg af kyndige hænder. Trods store tilskud fra såvel det offentlige som fonds og institutioner modtager ingen af medarbejderne honorar for deres arbejde.

Både Dybbøl sogn og medarbejderne har ære af denne sognehistorie.

Chr. Stenz

H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens. En sønderjysk kommunes historie. Tiden indtil 1864.

Vojens 1977. 199 s., ill.

Hygum sogn. Træk fra oldtid til nutid.

Udgivet af Hygum Hjemstavnsforening 1972. 252 s., ill.

Jes M. Holdt: Glimt af Løjt sogns historie.

1976. 287 s., ill.

Nustrup sogn, ved Steffen Steffensen.

Nustrup 1971, 199 s., ill.

Det er ikke uden frygt og bæven, at anmelderen giver sig i lag med en omtale af ovenstående værker, som repræsenterer et udsnit af de sogne- og lokalhistoriske værker, der har set dagens lys i Sønderjylland inden for de senere år. Anmelderen er faghistoriker og mangler derfor de rette forudsætninger til at bedømme i hvert fald nogle af disse værker, som er skrevet af det, man normalt kalder amatørhistorikere. Denne modsætning mellem fagmænd og amatører har tegnet sig mere eller mindre skarpt i tidens løb, og i Fortid og Nutid bind 26 side 507-15 er den af kandidatstipendiat ved Københavns Universitet, cand. mag. Thorkild Kjærgaard, gjort til genstand for en række principielle overvejelser, som denne anmeldelse står i gæld til.

Der er ret stor forskel på den måde, de fire her omtalte værker er blevet til på. De tre af dem er enkeltmandsværker, men dog vidt forskellige. Egnen omkring Vojens er et jubilæumsskrift udgivet af firmaet P. J. Schmidt i Vojens og skrevet af den eneste faghistoriker blandt forfatterne til disse værker, studielektor, dr. phil. H. V. Gregersen i Haderslev, der har en betydelig historisk produktion bag sig. Bogen om Nustrup er skrevet af lærer Steffen Steffensen i Nustrup, der dog erklærer at stå i gæld til mange enkeltpersoner i sognet. Glimt af Løjt sogns historie er også skrevet af en lærer, Jes M. Holdt i Genner, men består af en række foredrag og afhandlinger om sognet, som forfatteren i årenes løb har skrevet og til dels udgivet forskellige steder, bl. a. i Sønderjysk Månedsskrift, Stambladet og Jydske Tidende. Bogen om Hygum sogn er udgivet af Hygum Hjemstavnsforening. Udgiverne og hovedforfatterne er H. Johansen, Søren Rasmussen og Hans Fredslund, der alle er aktive i hjemstavnsforeningen. De har modtaget bidrag fra mange sider, og sammenlagt rummer bogen vel en snes forfatternavne.

Så forskellig bøgernes tilblivelseshistorie end er, viser de dog en række fællestræk i deres opbygning og indhold. I alle fire værker indtager kirke-, præste-, degne- og skolehistorie en væsentlig plads, ligesom der er afsnit om oldtiden og stednavne; gårdhistorien, dvs. de afsnit der behandler enten enkeltgårdes eller landsbyers historie, indtager også en væsentlig plads; det gælder først og fremmest Løjt- og Nustrup-bøgerne. Sammenlagt optager alle disse emner mest plads i Nustrupbogen, nemlig ca. 2/3 af 200 sider, ca. halvdelen af Løjt-bogens

290 sider, ca. $\frac{1}{3}$ af Vojens-bogens 180 sider tekst og ca. $\frac{1}{5}$ af Hygum-bogens 250 sider.

Det, man først lægger mærke til, når man åbner »Eggen omkring Vojens«, er nok de mange illustrationer, heraf fire i farver. Den måde billeder og tekst er sat op på, virker meget tiltalende, og det må også bemærkes, at der hele bogen igennem er en nøje sammenhæng mellem tekst og billeder. Billederne supplerer sammen med de fyldige billedtekster selve fremstillingen, og der er faktisk intetsteds noget billede, som står løsrevet fra sammenhængen eller er placeret, fordi der her skulle være et billede. Billedmaterialet er meget varieret. Her er fotografier af bygninger og landskaber, her er gengivelser af kort fra forskellige tider samt gengivelse af gamle stik og tryk. Der er dog især grund til at fremhæve de mange detailbilleder af kirkeinventar, især fra altertavlen i Nustrup samt af stensulpturer fra egnens kirker. Det er J. F. Hildebrandt, Vojens, der er mester for de fleste af disse fotografier, ligesom han også har taget en lang række af bogens øvrige, meget fine motiver fra Vojens-egnen. Alle bogens billeder står uhyre skarpt og klart på det matglittede papir. P. J. Schmidts bogtrykkeri har virkelig ære af denne smukke jubilæumsbog, der viser, hvad dette store bogtrykkeri formår af fornemt boghåndværk.

Bogens tekst skildrer, som undertitlen viser, Vojens-egnen op til 1864. Det geografiske område, den beskæftiger sig med, er Vojens kommune, således som den blev dannet i 1970 af de ni sogne, Vojens, Jegerup, Maugstrup, Hammelev, Vedsted, Skrydstrup, Nustrup, Sommersted og Oksenvad. Det betyder også, at vi bevæger os vidt omkring i kommunen; alle kirkerne omtales, de store voldsteder, især Tørning, gravhøjene ved Vedsted, Christiansdal, de kongelige ladegårde osv. Tidsmæssigt rækker bogen fra oldtiden til 1864, men det må dog bemærkes, at der er en ulige fordeling af sider til de forskellige tidsperioder. Middelalderen får i høj grad sin del, ca. 50 af 180 sider, og så er kirkerne endda ikke medregnet, vel egentlig ganske bemærkelsesværdigt for et lokalhistorisk værk. Dette hænger naturligvis sammen med forfatterens store viden om denne periode, hvor der især er grund til at fremhæve den nye viden, der her fremlægges om den middelalderlige ødelægnings virkninger på Vojenseggen. Forfatteren kan her melde om to forsvundne sogne, Nybøl og Arvad syd for Vojens, oplysninger som utvivlsomt vil være nye for mange.

Afsnittet om Tørning og dets ejere, Limbekkerne og Ahlefeldterne, kunne vel nok være begrænset noget i sidetal, idet dets omfang bevirker, at der bliver så meget mindre til de øvrige perioder; men spændende er den da, historien om hvorledes Tørning var et af nøglepunkterne i den danske konges kamp for at vinde kampen om hertugdømmet i senmiddelalderen. Afsnittet »1700-årenes reformtid« står på sin vis i modsætning til den detaljerede skildring af Tørning. Her males med den brede pensel. Med udgangspunkt i undersøgelserne vedrørende tilstandene i Haderslev amt 1708–15, en indberetning om de økonomiske tilstande i 1735 samt udskiftningerne i sidste halvdel af århundredet, gives der her en bred skildring af 1700-årenes økonomiske kår. Den fortsættes i et kort afsnit senere i bogen, »Økonomiske og materielle kår i de første årtier af 1800-tallet«.

Disse afsnit viser, at det nok kun i mindre grad er de økonomiske og sociale forhold, der har forfatterens interesse. Man kunne nok have ønsket sig en noget mere detaljeret og nuanceret skildring af de forskellige grupper af landbrugere i landsbyerne, af forholdet mellem dem, af udskiftningens betydning for bl. a. de små husmænd og de jordløse. Foruden middelalderen er det de kirkelige forhold og i 1800-tallet de nationale forhold, der især behandles. »Vojens-egnens kirker« efterfølges således af et større afsnit om de forskellige kirkelige retninger, der har afløst hinanden, ortodoksi, pietisme og rationalisme, eksemplificeret ved fremdragelse af præster fra egnens kirker, som har været særligt typiske inden for disse felter.

Man kan således nok fremføre en række indvendinger imod disponeringen af bogens ca. 180 sider på de forskellige perioder, ligesom den også har en skæv fordeling af stoffet med hovedvægten på kirkehistorie samt på de højere sociale lags historie, især adel og storbønder. Der er dog grund til at fremhæve, at forfatteren som den kyndige historiker han er, aldrig taber perspektivet af syne. Der er hele tiden udblik til hele Sønderjyllands historie og til Danmarkshistorien. Personer og begivenheder placeres ind i en større historisk sammenhæng. Bogen afsluttes af ca. 20 sider noter og henvisninger samt et navneregister. Henvisningerne er meget fyldige og giver den særligt interesserede læser mulighed for at arbejde videre med stoffet. Det er særdeles prisværdigt, at man har ofret så megen plads herpå, idet det forøger bogens brugsværdi betydeligt.

Bogen om Hygum sogn har kun i mindre grad kronologisk opbyggede afsnit. »Fra den ældste tid« rækker på ca. 27 sider fra oldtiden og frem til udskiftningen 1770-90. Herefter følger »Kirken og skolen« på ca. 32 sider og »Fremmedherredømme og genforening«, der med sine ca. 60 sider er bogens største kronologiske afsnit. Kapitlet »Den nyere tid« er kun i mindre grad kronologisk; fem sider skildrer den kommunale udvikling i sognet 1920-70, men bortset herfra rummer afsnittet hovedsagelig en ganske kort omtale af hver enkelt af sognets mange foreninger, institutioner og firmaer. Bogens sidste ca. 70 sider har overskriften »Personportrætter og beretninger« og rummer en meget blandet samling af skildringer af enkeltpersoner, beretninger af folkemindekarakter, som f.eks. om bryllup i 1800-tallet, ølbrygning, hjemmebagning. Afsnittet rummer også beretninger fra fremmedherredømmets tid, og der er sådan set ingen begrundelse for, hvorfor de er anbragt her og ikke under det afsnit, der har dette emne som overskrift.

Alle personskildringer og beretninger er ganske korte, højst tre sider, men det samme gælder de enkelte småafsnit i de kapitler, der efter overskriften skulle være mere kronologiske i deres opbygning. Også her savnes der imidlertid en sammenhæng fra det enkelte lille afsnit til det næste. Det er sådan set trist, fordi der i bogen er samlet en mængde interessant stof, der i langt de fleste tilfælde bygger på erindringer af sognets egne beboere. Offentlige arkiver og anden litteratur er kun i ringe grad udnyttet, men en udnyttelse heraf ville nok på mange måder kunne have skabt den ramme, inden for hvilken erindringsstoffet ville have kunnet placeres i en klarere sammenhæng. De skildringer, bogen rummer af de mange landhåndværkere, som f.eks. Nis Urmager i Harreby,

Væveren o æ Trespring, Den gamle smed i Fæsted, kunne være placeret i forbindelse med en mere detaljeret skildring af landhåndværkernes kår i sognet i forrige århundrede. Skildringerne af hjemmebagning og ølbrygning kunne være samlet omkring en gennemgang af dagligdagen på en større gård i gamle dage. Den festlige skildring af et bryllup i Harreby i 1862 og Mikkelsgarde i Hygum og høstgilde i Olling kunne samles i et afsnit, der i en større sammenhæng kunne skildre festerne over for dagligdagen. Der er også i bogens personportrætter en del stof, der kunne illustrere sociale forhold, som f.eks. »En af de gamle originaler«. Sammen med afsnittet »Fra fattighjælp til social velfærd« kunne det ved en inddragelse af det offentlige fattigvæsens arkiver være udbygget til en bredere skildring af fattigfolks kår.

Lad dette nu være nok, og lad det blot være en faghistorikers lidt sure bemærkninger over, at man ikke har udnyttet de muligheder, der er for at skabe en større sammenhæng mellem de mange enkeltstående erindringsbilleder. Jeg indrømmer blankt: det er et broget persongalleri, der glider forbi én, når man læser disse skildringer; her er mange udtryk for sønderjysk lune og sindighed, og kedeligt er det bestemt ikke. Det er endvidere uhyre værdifuldt af få indsamlet dette stof, og bogen vidner om, at Hygum Hjemstavnsforening gør et stort og vigtigt arbejde på dette felt, ligesom foreningens indsamling af gamle arbejdsredskaber og af dokumenter og billeder bør fremhæves. Bogens illustrationer viser, at man er nået langt i indsamlingen af billeder fra sognet. Og det allervigtigste er, at bogen er udtryk for et samarbejde mellem sognets egne beboere for at bevare for eftertiden minder af enhver art om et lille lokalsamfund, som i dag er totalt anderledes, end det var for blot 40–50 år siden. Det er et meget vigtigt og prisværdigt arbejde, som heldigvis er igang mange steder, og trods bemærkningerne om, at man i udnyttelsen og formidlingen af dette materiale måske burde vælge at gå andre veje, er jeg fuld af respekt for og anerkendelse af det arbejde, der her gøres.

Jes M. Holdts bog om Løjt sogn bærer naturligvis præg af, at den er stykket sammen af foredrag og tidligere trykte enkeltafhandlinger. Det betyder, at bogen i højere grad er tematisk end kronologisk opbygget, men det er sådan set ingen skade til. De enkelte afhandlinger er dog efter anmelderens mening bragt i en ret tilfældig orden, og bogen ville nok have vundet ved en lettere omarbejdning af de enkelte foredrag og afhandlinger, således at en større sammenhæng var opnået. En anden rækkefølge kunne til trods for afsnittenes hovedsagelig tematiske indhold nok have givet en lidt klarere kronologisk sammenhæng. Det er nemlig således, at der i en række afsnit gives ret brede kronologiske skildringer. Det gælder afsnittene om bebyggelsehistorien, stednavne, ufredstider, søfarten samt den nationale udvikling, der på mange måder danner den kronologiske ryggrad i bogen og med fordel kunne være bragt i den her nævnte rækkefølge. Hertil kommer så kirke-, præste- og skolehistorien, der også med fordel kunne være samlet i et hovedafsnit. Det samme gælder afsnittene om enkelte lokaliteter, en ø, en mølle og en stor gård (Barsø, Runde Mølle og Høgebjerg), hvis historie gennemgås i detaljer. En fjerde gruppe udgør de afsnit, som bygger på en bestemt kilde eller kildegruppe, og som på mange måder giver gode indblik i dagliglivet

for 100–200 år siden. Det drejer sig bl.a. om afsnittene »Hvad Løjt kirkebog kan fortælle«, »Løjttinger i gamle bødellister« og »Hvad gamle kontrakter kan fortælle«. Det er ikke de mindst spændende afsnit i bogen og skoleeksempler på, hvad disse kildetyper kan bringe af oplysninger om dagligliv, når der stilles de rigtige spørgsmål til dem. I afsnittet om kirkebøgerne belyses navneskik, de sædelige forhold, den militære indkvartering, vandringer til sognet og ud af sognet, børnedødelighed, forskelle mellem de forskellige sociale lag osv. Afsnittet »Hvad gamle kontrakter kan fortælle« bygger på skifter og indbofortegnelser, endda fra samme gård (Blåsholm), fra 1749 og 1840. Det gør det muligt at sammenligne og se, hvad der er sket af ændringer over ca. 100 år, f.eks. kan vi se, at man i 1740 næppe har røget tobak, mens det derimod var tilfældet i 1840. Rigdommen i form af møbler og inventar i øvrigt var også større i 1840 end i 1749.

Man kan naturligvis imod disse afsnit indvende, at man ikke bør lade kildematerialet bestemme diponeringen af en historisk undersøgelse. Det kan betyde, at det samme emne bliver behandlet flere forskellige steder, og at sammenhængen derved lider skade, således som det da også er sket i Løjt-bogen, hvor f.eks. de sædelige forhold omtales både i afsnittet om kirkebøgerne og om bødellisterne. Der ligger imidlertid en pædagogisk fordel i den fremgangsmåde, som Jes M. Holdt har benyttet her, idet det klart demonstreres, hvad en enkelt kildetype kan bruges til. Hertil kommer, at Holdt ikke følger disse kilder slavisk side op og side ned med opremsning af en uendelig række af detaljer. Stoffet er indordnet under klare problemstillinger og derefter belyst med eksempler fra kilderne. Dette gælder i øvrigt det meste af bogen. Forfatteren forfalder kun sjældent til opremsning eller gengivelse af lange passager af kilder. Han ved, hvad han vil vise, og benytter sin store fortrolighed med kildematerialet, der i modsætning til Hygum-bogens store mængde erindringsstof hovedsagelig er hentet i offentlige arkiver, til at fremdrage netop de kildesteder, som er relevante i den pågældende sammenhæng. Forfatterens store kendskab til sognet og dets landsbyer og gårde bevirker dog også, at meget såkaldt traditionsstof er inddraget og udnyttet.

Bogen er trykt i off-set. Det er en fremgangsmåde, som har billigjort fremstillingen, uden at det er gået væsentligt ud over kvaliteten af de billeder, som illustrerer bogen. Mange er nok lidt mørke i det, men det er alligevel forbavsende, så klart de står. Trykkemåden bevirker imidlertid, at billederne kommer i klumper mellem de enkelte afsnit, dvs. uden sammenhæng med teksten. Det kunne der nok være råd at bod på ved nogle fyldigere billedtekster, der i øvrigt er meget lidt konsekvente; nogle har både en datering af billedet samt kilde, mens andre mangler enten det ene eller det andet eller endog begge dele. Som løst bilag til bogen findes et kort over sognet, som nok kunne have behøvet en nærmere forklaring. Det er et udsnit af et målebordsblad, men rummer en del indføjede navne uden, at det klart fremgår, hvad der er meningen hermed.

Forfatteren og Løjt sogns nydannede lokalhistoriske forening, der står bag udgivelsen, kan nok være denne bog bekendt. Det er ikke uvæsentlige glimt af sognets historie, der her fremdrages, men man savner i bogen dog en skildring af

udviklingen i dette århundrede. De glimt, der fremdrages, er først og fremmest koncentreret om 1700- og 1800-årene.

Dette gælder imidlertid ikke kun Løjt-bogen, men også i høj grad Nustrup-bogen. Her handler kun ca. 10 sider (sognerådet, valgene) om dette århundredes udvikling. Der er imidlertid her heller ikke nogen samlet skildring af de forrige århundreder; kun oldtiden og festen på Fjellumhøj i 1844 får deres særlige afsnit, mens oplysninger om den mellemliggende tid må søges især i afsnittet om præsterne, der gennemgås en efter en. Næsten hele den sidste halvdel af bogen er optaget af en beskrivelse af landsbyerne og deres gårde. Det er først og fremmest gårdenes ejerforhold og slægtshistorie, især i dette århundrede, der gives her. Skildringen er helt klart beregnet på sognets egne beboere, og en udenforstående får ikke meget ud af det, bl.a. fordi skildringen ikke er ledsaget af kort. De er imidlertid absolut nødvendige, når fremstillingen hele vejen igennem betjener sig af udtryk som »Vest for landsbyen ... I nærheden ... Nord for disse steder ... Oppe ved skoven ...« osv.

I skildringen af de enkelte landsbyer opregnes i begyndelsen oplysningerne fra de ældste sønderjyske skatte- og jordebøger fra 1542-43, der er udgivet, samt fra tiendeyderregistret 1599 (trykt i Sønderjyske Årbøger 1937), i øvrigt uden kildeangivelser, og herefter springes der frem til vort århundrede. Kun i enkelte tilfælde fortælles der noget om, hvad der ligger imellem. Udskiftningen er således kun omtalt for Bæks vedkommende og ledsaget af to kortskitser, mens der for Gabøls vedkommende gives en del oplysninger fra 1600- og 1700-tallet, bl.a. om svenskekrigenes hærgninger. Man kunne i disse afsnit nok have ønsket sig en mere ensartet og mere systematisk gennemgang af landsbyerne og deres gårde, ligesom en større udnyttelse af arkivalisk materiale kunne have været nyttig. Så kunne de sagn og historier om enkeltpersoner, der bringes her for hver landsby, være samlet i et afsnit for sig.

Nustrup-bogen er i øvrigt et eksempel på, hvorledes lokalhistoriske forfattere meget ofte forfalder til at gengive aktstykker i deres helhed uden nogen sammenhæng med fremstillingen; s. 160-62 gives således en aftægtskontrakt, afsnittet Festen på Fjellumhøj er en afskrift af Dannevirkes referat den 9. okt. 1844 (uden kildeangivelse), s. 85-86 gives en skrivelse fra den kongelige kredsskoleinspektion fra 1880, hvorefter følger en gengivelse af Ålkjær skolekrønike (s.86-94), ofte således at det ikke kan ses, hvad der er referat, og hvad der er ordret oversættelse. Meget unødvendigt stof er taget med på den måde, f.eks. får vi side 90 den interessante oplysning, at læreren fra 16. til 25. juni 1890 var til en ti dages militærøvelse i Haderslev! I øvrigt har tidl. arkivar Viggo Petersen i en anmeldelse af bogen i Sønderjysk Månedsskrift 1972 s. 66-68 gjort opmærksom på de principielle problemer, en sådan fremstillingsform rejser.

Nustrup-bogen er nok det værk, der står svagest blandt de tre værker, der er omtalt her og skrevet af amatørhistorikere, men der er dog en række principielle betragtninger, som kan gøres gældende for alle tre værker. I en vurdering af dem må naturligvis indgå, at de først og fremmest henvender sig til egnens eller sognets egen befolkning, nuværende såvel som fremtidige. De oplysninger, man kan hente i dem, f.eks. om den gård eller den landsby, hvor man bor, skal nære og

evt. vække den historiske interesse hos den, der dagligt færdes her. Værkernes ofte overvældende detailrigdom, deres opremsninger af dokumenter, af fakta og af tilsyneladende tilfældige oplysninger er utvivlsomt den lokale læser til glæde og nytte.

Efter anmelderens mening svigter mange af disse sogne- og egnshistorier imidlertid læseren på et meget væsentligt punkt. Der etableres ofte kun ringe sammenhæng mellem de mange detaljer. Kirken ses for sig, skolen for sig, hver lærer omtales for sig, hver gård, hver landsby for sig osv. Det bevirker, at man i meget begrænset grad får nogen fornemmelse af, hvordan de forskellige faktorer har virket sammen, påvirket hinanden, modvirket hinanden osv.

Dette hænger også sammen med, at mange af disse sognehistorier til en vis grad er forældede i deres problemstillinger og synsmåder. I en tid, hvor man taler så meget om betydningen af at sikre de små lokalsamfunds eksistens, må det være af betydning også på det enkelte, helt lokale plan at nå til klarhed over den proces, der har ført frem til, at disse småsamfund idag er truede. Hvilken funktion landsbyen har haft gennem tiderne, og hvilke faktorer, der i tidens løb har virket ind på livet i landsbyerne, må være vigtige spørgsmål at få besvaret i denne sammenhæng, og man kan i den forbindelse nok føle savnet af, at de sidste 100 års udvikling ikke er søgt behandlet i noget af fire her anmeldte værker. En skildring af stationsbyen Vojens og dens udvikling, dvs. tiden efter 1864, havde således på mange måder været mere interessant end den skildring af tiden før 1864, som nu foreligger, og som egentlig ikke bringer meget nyt, når vi ser bort fra afsnittet om den middelalderlige ødelægning. Undersøgelser af stationsbyerne og deres betydning for den egn, hvor de ligger, er vi ikke forvænt med, og de resourcer, økonomiske såvel som forskningsmæssige, der er investeret i Vojensbogen, havde måske været bedre anvendt, hvis tiden efter og ikke før 1864 var blevet behandlet; men et sådant værk kan måske forventes om føje år? At »Tiden indtil 1864« indgår i bogens titel, kunne antyde det.

Også landsbystrukturen, dvs. de befolkningsgrupper, der socialt, erhvervs-mæssigt og økonomisk har præget landsbyerne i tidens løb, bør stå i centrum i disse sogne- og lokalhistoriske værker. Det betyder, at man naturligvis også må beskrive de sociale modsætninger, der har eksisteret, men ikke et af de her omtalte fire værker kommer ind på noget sådant, og det havde endda ikke været så svært at finde kildemateriale herom. Det offentlige fattigvæsens arkiver er guldgruber i denne henseende. Men det er et træk, som er typisk for de allerfleste sognehistorier: de undgår at skildre konflikter og modsætninger, kun den pæne facade vises frem.

Denne mangel på klare og mere nutidsrelevante problemstillinger bevirker også, at disse værker svigter på et meget væsentligt punkt: deres anvendelighed i undervisning er nok begrænset, og skolen er efter anmelderens mening måske det sted, som er allervigtigst, hvis man ønsker at nære og især vække en interesse og forståelse for det lokalhistoriske. Her kan lægges grunden til en historisk interesse og sans for det historiske perspektiv i den nære verden, der omgiver os, som er af afgørende betydning for den enkelte.

Der arbejdes i disse år stærkt med at styrke lokalhistorien i undervisningen

inden for alle skoleformer. Arbejdet består især i at fremskaffe velegnet materiale, og det er en erfaring, der gøres mange steder, at lokalhistoriske værker som disse egentlig er vanskelige at anvende i undervisningen på en fornuftig måde. Megen moderne historieundervisning består nemlig i elevernes eget arbejde med forholdsvis klart afgrænsede problemstillinger. Læreren fungerer som igangsætter, organisator og konsulent for eleverne, der arbejder selv med materialet.

Man kan naturligvis hævde, at det ikke er disse bøgers formål at være materialesamling for undervisningen. Jeg mener imidlertid, at det er muligt at skrive lokalhistoriske værker, således at det stof, der formidles, også kan danne direkte grundlag for et videre arbejde i undervisningen, men det kræver ret klare og præcise problemstillinger. Der er i de her omtalte værker afsnit, som kan bruges på denne måde. I bogen om Løjt sogn har jeg ovenfor fremhævet afsnittene »Hvad Løjt kirkebog kan fortælle«, »Løjtinger i gamle bødelister« og »Hvad gamle kontrakter kan fortælle«. De giver en vældig god indføring i dagliglivet for 100–200 år siden og kan give anledning til mange overvejelser om f.eks. moral, levevis og omgangsformer dengang og nu. Bogen om Hygum sogn er som nævnt helt anderledes bygget op, men der er dog også her nogle afsnit, som umiddelbart synes at kunne inddrages i undervisningen. Jeg vil i den forbindelse pege på afsnittet »Fremmedheredømme og genforening«. Det rummer en række beretninger, som kan danne grundlag for et arbejde med f.eks., hvordan der så ud i Hygum omkring 1900, hvordan man klarede driften af gårdene under 1. verdenskrig, når mændene var i felten osv. Fremstillingerne må dog suppleres med andet materiale, først og fremmest kildestof, men her svigter disse bøger totalt, idet de ingen kildehenvisninger har. Det må imidlertid være et uomgængeligt krav, også til amatørhistorikere, at de forsyner deres værker med kilde- og litteraturhenvisninger. Nok er disse værker først og fremmest tænkt at skulle læses af interesserede, såvel inden- som udensof, men det kunne jo også tænkes, at der var nogle læsere, f.eks. lærere, som ønskede at arbejde videre med det stof, som fremlægges, og for dem er henvisninger absolut nødvendige. Forfatterne til disse bøger kan ikke være interesserede i selv at begrænse bøgernes anvendelighed, men det sker uvægerligt på denne måde. Jeg indrømmer, at det er et møjsommeligt arbejde at anføre, hvor man har sit stof fra, hele tiden at huske at få det noteret ned, men det kan og skal gøres – også af amatørhistorikere.

Det kan naturligvis forekomme urimeligt at fremhæve Vojens-bogen på de andres bekostning, men på dette punkt må alle fire bøger vurderes over en kam. Vojens-bogen er nemlig et godt eksempel på, hvordan henvisningerne kan klares, uden at man behøver at sætte notetal i teksten. Henvisningerne bagi følger kapitlerne, og ved stikord er det tillige vist, hvad henvisningen gælder i selve fremstillingen. Flere afsnit i Gregersens bog bliver på denne måde oplagte som grundlag for et videre arbejde i skolernes historieundervisning. Det gælder bl.a. afsnittet om den middelalderlige ødelægning, hvor henvisningerne kan lede læreren frem til kildemateriale eller andet supplerende materiale, som han kan inddrage. Også ved sit billed- og kortmateriale er dette afsnit pædagogisk udmærket.

Det fører over i et andet vigtigt punkt i forbindelse med disse sogne- og lokalhistoriske værker, hvis man sigter på at gøre dem anvendelige også i en pædagogisk sammenhæng. I vore dage, hvor vi i vor dagligdag næsten overfodres med billeder, bør der gøres mere ud af illustrationerne, end det er tilfældet i disse værker, også her bortset fra Vojens-bogen, hvis gode illustrationer er fremhævet ovenfor. Det er klart, at bøgerne bør illustreres med fotografier, ældre såvel som nyere, med motiver fra sognet, men hvorfor begrænse sig hertil? Gamle stik, affotograferinger af gamle skrifter, af gravsten, portrætter, billeder af arbejdsrøds-kaber, interiører osv. gør billedmaterialet mere spændende og varieret. Kort, såvel nyere som ældre, er absolut nødvendige.

Vigtigt er efter anmelderens mening også, at der er en sammenhæng mellem fremstilling og billeder. Denne sammenhæng kan fremhæves igennem billedteksten, som gerne må være lang; det gør ikke noget, at der fortælles en helt lille historie i en billedtekst. Herved suppleres fremstillingen, og herved opnår man også, at læseren får udbytte af bogen ved blot at »læse« billederne. Det kan måske så give appetit på at gå igang med selve fremstillingen. For billederne som for teksten gælder, at kilden må angives: hvor findes billedet, hvem har taget det, kan det dateres osv. – Et navneregister må også opfattes som en selvfølge, men findes i de her omtalte bøger kun i Vojens- og Nustrup-bøgerne. I Vojens-bogen er kun registreret stednavne med tilknytning til Vojens-egnen, mens registret i Nustrup sogn er et personregister, der imidlertid er meget tilfældigt i sin registrering af navne, og derfor ret værdiløst. Både person-, stednavne- og sagregister burde imidlertid være en selvfølge.

Amatørhistorikere vil måske føle sig uretfærdigt behandlet i denne anmeldelse, men det må gælde for såvel amatør- som faghistorikere, at fyldestgørende henvisninger, varieret billedmateriale, ordentlige billedtekster, registre osv. er noget som enhver kan lave, når man blot er sig bevidst, at det er vigtigt, mindst lige så vigtigt som selve fremstillingen. Så kan vi være uenige om problemstillinger, om hvad der er væsentligt og uvæsentligt, hvad der skal med i et lokalhistorisk værk, og hvad der skal udelades. Det håndværksmæssige må være i orden, ligesom det efter anmelderens mening er nødvendigt, at der tilstræbes en sammenhæng i fremstillingen. Dette er kun i mindre grad lykkedes i disse værker, bedst i Egnen omkring Vojens, nogenlunde i Løjt-bogen og dårligst i de to andre.

Dette betyder ikke at disse værker er uden værdi, bestemt ikke, og det skulle da også fremgå af bemærkningerne om de enkelte værker, at det langt fra er anmelderens opfattelse. Vi lever imidlertid i et samfund, der stadig ændrer sig og med stigende hast. Det kan ikke undgå at påvirke den historieskrivning, som foregår i dette samfund på såvel amatør- som mere videnskabeligt plan. De store forskningsprojekter finansieret af Statens humanistiske Forskningsråd, som f.eks. Industrialismens boliger og bygninger, der søger at klarlægge industrialiserings ændringer af arbejds- og boligmiljø 1840–1940, og Dansk socialhistorie efter 1890, der søger at klarlægge udviklingen i de sociale problemer som helhed, er vidnesbyrd om denne ændring af problemstillinger og synsmåder på det mere »officielle« plan. Jeg tror ikke, at de sogne- og lokalhistoriske værker vil kunne hævde sig i tiden fremover, heller ikke på det lokale plan, hvis man ikke

gør sig klart, at meget har ændret sig såvel i samfundet som i de synsmåder, man anlægger i studiet af dette samfund i dets historiske sammenhæng.

Henrik Fangel

Harald Voigt: Der Sylter Weg ins Dritte Reich. Die Geschichte der Insel Sylt vom Ende des Ersten Weltkriegs bis zu den Anfängen der nationalsozialistischen Diktatur. Eine Fallstudie.

Münsterdorf 1977. 156 s., ill.

Dr. Harald Voigt, som indtil 1973 var lærer ved gymnasiet på Sild og derefter i Elmshorn, har udgivet et værk om Silds historie fra slutningen af 1. verdenskrig og til begyndelsen af det nationalsocialistiske diktatur, dvs. den nazistiske magtovertagelse behandles også. Forfatteren er formand for den historiske arbejdsgruppe ved Nordfrisisk Institut, hvorfor værket naturligt nok er udsendt i instituttets skriftserie. Incitamentet til at give sig i kast med dette for tyskerne kontroversielle tidsafsnit var at udnytte et kildemateriale, som forfatteren havde benyttet i historieundervisningen på gymnasiet på Sild, og hvoraf det fremgik, at friserne i Sydtønder Amt ved deres stemmeafgivning både tidligt og usædvanligt massivt sluttede op om det tyske naziparti, NSDAP. Dette resultat var i eklatant modstrid med den udbredte opfattelse, at frisernes frihedsbevidsthed var et væsentligt træk i deres livsgrundlag; denne bevidsthed findes sammenfattet i slagordet: »Hellere død end slave«. Forklaringen på dette paradoks er derfor blevet Voigts væsentligste målsætning; han søger at finde frem til de politiske, økonomiske og samfundsmæssige forudsætninger for udviklingen i Weimarrepublikkens slutfase. Meget forfriskende mener middelalderspecialisten Voigt, at lokalhistorie ikke kun behøver at omhandle tidsmæssigt fjerntliggende og støvede emner, men også må beskæftige sig med den nyeste tids politiske, økonomiske og sociale problemer.

Bogen er inddelt i fem afsnit. Det første giver et kort rids af forhistorien indtil 1918. Dernæst følger et afsnit om den nationale ophidselse i forbindelse med grænsedragningen, afstemningerne i 1920 og eftervirkningerne heraf. Så følger de to hovedkapitler. Det første benævnt »den voldelige løsning af politiske modsætninger« dækker tidsrummet 1929 til marts 1933. Det andet omhandler i hovedtræk magtovertagelsen. Bogens konklusion kaldes »nazidiktatur og frisisk frihedsbevidsthed«, og den afsluttes med 40 sider noter, litteraturfortegnelse og bilag. Bilagene giver samtidig afhandlingen håndbogskaraktter med tidstavle, befolkningsstatistik, arbejdsløshedsstatistik 1928–34, valgresultater samt en oversigt over politikontrollerede politiske møder på øen.

Voigt har under udarbejdelsen stået over for den væsentlige hindring, at det lokale nazipartiarkiv blev brændt kort før den tyske kapitulation efter ordre fra gauledelsen. Også gauarkivet er tilintetgjort, i dette tilfælde dog ved allierede bombes hjælp. Hovedkilden er derfor blevet den lokale avis, Sylter Zeitung, hvis politiske grundholdning i Weimartiden var konservativ/tysknational. I 1932

meldte udgiveren sig ind i NSDAP og var aktiv i partiets arbejde, hvilket for såvidt kun var et udtryk for avisens tilpasning til abonnenternes, dvs. befolkningens, synspunkter. Endvidere er det lykkedes forfatteren at få fat i nogle akter fra øens politiske politi fra tiden omkring magtovertagelsen. Desuden har landsarkivet i Slesvig kunnet levere materiale, som dog ikke specifikt drejede sig om den politiske udvikling på øen. Til trods for den ikke ubetinget gunstige kildesituation er det lykkedes forfatteren at få et mere end habilt værk stablet på benene.

Øboernes politiske meningsdannelse skildres med grundige analyser af stemmetallene fra præsident-, rigsdags-, landdags-, kreds- og kommunevalgene. Lokalpolitisk stillede kun socialdemokraterne (SPD) op ved kommunevalget i 1919 som den eneste partidannelse, og forblev faktisk (med undtagelse af kommunisterne) det eneste lokalt funderede parti. SPD opnåede flertal i byen Vesterland. I øens øvrige kommuner var der ikke basis for partipolitisk profilering, men nok plads for borgerlige blokdannelse, som forholdt sig neutrale i forfatningspolitisk henseende, til at varetage de øvrige synspunkter og føre »saglig« politik. Det efterfølgende kommunevalg i 1924 var præget af socialdemokratisk tilbagegang og en opsplitning af den borgerlige blok på forskellige interesselister. Kredsvalget året efter viste samme tendens. Den lokalpolitiske udvikling var rolig, hvilket bl.a. kunne hænge sammen med, at partierne, med undtagelse af SPD, for det meste slet ikke, undertiden kun i meget ringe omfang, havde et lokalt organisatorisk apparat. Rigspolitisk var resultaterne noget anderledes. Ved valget til nationalforsamlingen i 1919 var Det tysk-demokratiske Parti (DDP) langt den største stemmesluger. Rigsdagsvalget i 1921 hævdede socialdemokraterne til det største parti, mens demokraterne blev så godt som udslettet; allerede dette valg viste samtidig en almindelig højredrejning. Denne tendens fortsatte ved majvalget 1924, hvor Det tysk-nationale folkeparti (DNVP) blev sejrherre på øen med den største stemmefremgang. Præsidentvalget et år senere bragte i første valgrunde flest stemmer til højrepartikandidaten; i anden runde hentede Hindenburg, højrefløjens nye fund, sejren hjem over centrum-venstrekandidaten. Rigsdagsvalget i 1928 fulgte strømningerne i riget; det mest bemærkelsesværdige, men atypiske i forhold til riget, var dog, at det lykkedes for kommunisterne at femdoble deres stemmetal på Sild. For nazisterne var resultatet endda under rigsgennemsnittet.

Den lokalpolitiske udvikling i kriseårene var præget af socialdemokratisk tilbagegang, mens den borgerlige fløj stadig var opsplittet. Til provinslanddagsvalget i 1929 var der i hele provinsen opstillet en borgerlig, formelt partipolitisk indifferent liste »Heimat und Wirtschaft«, som fik dobbelt så mange stemmer som SPD på øen.

Til illustrering af de nationale følelsers styrke har Voigt et ganske underholdende afsnit om afstemningskampen i 1920. Her gik bølgerne højt og visse indslag virker i dag helt barokke. Ved afstemningen bekendte 11,6% sig til Danmark; ved rigsdagsvalget i marts 1933 opnåede den danske liste 1 stemme på øen. Alligevel virker det overbevisende, når Voigt sammenfatter, at i dagligdagen var de nationale modsætninger nok beskedne, men den konsekvente fastholden

ved national intolerance og den kunstigt opblæste utilfredshed med afstemningsresultat og grænsedragning skabte indirekte en basis, som nazisterne kunne bygge videre på.

Øens økonomiske situation i Weimarrepublikkens første år var præget af et væsentligt fald i badeture-tilstrømningen. Øens anden hovednæringsvej, landbruget, klarede sig bedre. Et afgørende skridt fremad i alle tilfælde for badegæsterne var bygningen af Hindenburg-dæmningen, som blev indviet i juni 1927 af rigspræsidenten selv. Økonomisk betød Hindenburg-dæmningen alligevel ikke den store fordel. Krisestemningen sørgede for, at gæsterne holdt sig væk. Landbrugskrisen begyndte i 1927 med en meget ringe høst og to år senere stødte den almindelige økonomiske verdenskrise til og skabte »katastrofale forhold for alle befolkningslag« på øen.

Karakteristisk for valgkampen op til rigsdagsvalget i september 1930 var, at den førtes hårdere end man var vant til. I valgkampen fik nazisterne også deres debut på Sild. I bedste NSDAP-stil fandt den sted med et velarrangeret møde, hvor gaulederen Lohse talte, og hvor partiet understregede sit disciplinerede image med en SA-formation, der var medbragt til lejligheden fra Husum. Mødet var efter Sildforhold et tilløbsstykke med 400 tilhører. Valget blev da også en jordskredssejr for NSDAP. Stemmetallet forøgedes fra 42 i 1928 til 1104; partiet blev dermed det stærkeste parti på øen med omkring 25% af de afgivne stemmer, hvilket svarede til gennemsnittet i provinsen Slesvig-Holsten.

Organisatorisk holdt partiet NSDAP først sit egentlige indtog i oktober 1930, hvor den første Ortsgruppe blev dannet. Allerede i foråret samme år havde der dog været bestræbelser igang for at få grundlagt en gruppe, men det var strandet på den almindeligt respekterede praksis, at man i sommermånederne holdt politisk våbenhvile af hensyn til badegæsternes velbefindende og værternes pengepong. På de nordfrisiske øer fik nationalsocialismen altså relativt sent fat. Årsagen hertil mener Voigt ligger deri, at befolkningen forholdt sig roligt, og i modsætning til fastlandet holdt sig fri af radikalisering. NSDAPs egentlige gennembrud lægger Voigt i begyndelsen af 1932. I maj 1933 var partiet nået op på et medlemstal på 670, og det skal ses i sammenhæng med det samlede befolkningstal på omkring 7500.

Præsidentvalget i foråret 1932 blev en manifestation af befolkningens hengivenhed for Hitler. Hindenburg blev her i begge valgogange vraget, selv om rigspræsidenten var navnefader til dæmningen og var blevet hyldet storslået ved dens indvielse fem år tidligere. Det ellers iøjnefaldende valg i juli 1932, hvor NSDAP satte riksrekord i Selsvig-Holsten med 51% af stemmerne, lader sig ikke tolke som udtryk for øboernes politiske holdning, da sommergæsternes stemmeafgivning fuldstændig udvisker resultatet. Valget i november 1932 bragte NSDAPs stemmeandel lige over halvdelen, hvilket var bedre end provinsgennemsnittet og langt bedre end rigsgennemsnittet. Også valget i marts 1933, fem uger efter Hitlers overtagelse af rigskanslerposten, bragte fremgang til knapt 59%, et resultat, der lå mere end 5% over provinsgennemsnittet og 15% over rigsgennemsnittet. Denne gigantiske stemmetilvækst i løbet af så kort tid var sket på bekostning af de borgerlige partier, der som tidligere nævnt faktisk aldrig

havde fået lokalt fodfæste. Imidlertid må det også konstateres, at NSDAP kommunalpolitisk set ikke stod så stærkt. I flere mindre kommuner måtte partiet stille op enten sammen med eller som tilsyneladende upolitiske listeforbund. Iøvrigt bør det nævnes, at den politiske kamp i Weimarrepublikkens slutfase nok forløb mere konfrontativt end tidligere, men dog ikke med samme voldelige intensitet som i storbyerne.

Derimod adskilte magtovertagelsen sig ikke synderlig fra det almindeligt kendte forløb. 'Sildnazisterne' viste samme tilbøjelighed til at forfølge politiske modstandere brutalt. Ensretningen af foreningslivet fulgte gnidningsløst, og de lokale skikke blev tillempt den nazistiske forestillingsverden. Samtidig holdt også antisemitismen sit indtog. På øen fandtes der ganske vist kun 3 jøder, men hovedjagten gik i stedet for ind blandt badegæster med de forhadte træk. Den økonomiske situation efter den nazistiske magtovertagelse blev knapt så rosenrød, som beboerne havde kunnet forestille sig. Ekspansionen i turistbesøget udeblev vedvarende, men fra midten af trediverne skete der en vis fremgang. Her kom impulsen dog fra den nazistiske oprustningspolitik, der medførte temmelig omfattende Luftwaffe-byggerier på øen.

I konklusionen bemærker Voigt, at når det nazistiske regime kunne etablere sig så hurtigt og uden at støde på nævneværdig modstand, så lader det sig ikke alene forklare med nazisternes terroristiske fremfærd eller den økonomiske situation. Forklaringen må også søges i brede kredses samfundspolitiske bevidsthed, som var modtagelig for mange elementer i nationalsocialismen, fordi denne samfundspolitiske bevidsthed var præget af pseudoreligiøs nationalisme og øvrigheddyrkelse. Frisernes særlige frihedsbevidsthed/tradition, som kom til udtryk i det tidligere nævnte slagord, var allerede på Weimarrepublikkens tid blottet for ethvert indhold. Voigt mener nok, at friserbevidstheden har eksisteret en gang i fortiden, men han konstaterer, at allerede med Silde indlemmelse i Preussen, var slagordet blevet til en tom frase. Friserbevidstheden kunne altså ikke være nogen barriere mod nazismen.

En væsentlig kvalitet ved Voigts afhandling er netop, at han også søger forklaringen på nazismen på niveauer, hvor tyskere traditionelt er tilbageholdende med at søge, nemlig på det ideologiske. Som samtidshistorisk lokalundersøgelse bliver den netop interessant, fordi Voigt har så bred en indfaldsvinkel til sit emne. Dette medfører også, at visse udviklingstræk undertiden bliver malet med vel bred pensel. Under læsningen kan man godt føle behov for at få sat de lokale holdningsændringer i relation til udviklingen i større geografiske enheder, således som det sporadisk er forsøgt her. Nøgne stemmetal er nu vanskeligere at håndtere. Mindre forståeligt bliver det dog, når Voigt konsekvent undgår at nævne navne; selv for en samtidshistoriker må det trods alt være sådan, at folk, der bevidst søger offentlige embeder, magt og indflydelse, må være forberedt på at blive draget frem i dagslyset ved navns nævnelser. Konsekvensen kan da ellers blive, at vi får en samtidshistorie, der kun er præget af abstraktioner og anonymitet og ikke også af individer, som handler aktivt i et forsøg på at påvirke de sociale omgivelser.

Bjørn Rosengreen.

Dansk præste og sognehistorie
Bind 10 Haderslev stift. Hæfte I og II.

87 og 93 s. Udgivet af A. Pontoppidan Thyssen. Århus 1977.

Den kendte præste- og sognehistoriker Paul Nedergaard, der i mange år var sognepræst ved Sct. Matthæuskirken i København, begyndte i 1949 udgivelsen af et af de største kirkelige bogværker i Danmark, en landsomfattende kirkelig geografi, betitlet »Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie«. Foruden at være en flittig præst og forfatter af kirkelig litteratur var pastor Nedergaard i sjælden grad indfanget af den leksikalske statistiks fortryllelse, hvilket bl.a. resulterede i 12 udgaver af »Kirkelig håndbog« på ca. 600 sider hvert fjerde år! Desværre nåede den dynamiske udgiver ikke at fuldføre sit store livsværk, præste- og sognehistorien. Han døde i 1970, mens Ribe stift endnu var uafsluttet og Haderslev stift planlagt som 10. og sidste bind. Ribe stift blev dog med besvær gjort komplet under ledelse af provst J. Juul Sørensen, Hellerup, der døde i 1974. Efter en noget rådvild pause for det oprettede patronat, der afløste Paul Nedergaard, er det nu omsider lykkedes at komme i gang med det resterende Haderslev stift. Kirkehistorikeren, dr. teol. A. Pontoppidan Thyssen – især kendt for en række fortrinlige studiebøger om vækkelsernes frembrud – har påtaget sig opgaven som udgiver. I redaktionen sidder desuden cand. jur. & oecon. John W. Oldam, lektor Henry Petersen og sognepræst Urban Schrøder.

Bindet om Haderslev stift kommer til at omfatte 10 hæfter á 80 – 100 dobbeltspaltede sider. Ifølge planen skal der komme to hæfter om året over en femårig periode.

De to første hæfter er nu udkommet, og læseren kan snart fastslå, at standarden fra de første ni bind er mere end holdt, hvad næppe kan overraske nogen, når man ser navnene på det eksklusive forfatterkollegium, som det er lykkedes udgiveren at mobilisere. Næsten alle bidragyderne er historisk skolede med kendskab til de væsentligste arkivalier og med øvelse i kildekritisk læsning, disponering, sortering af detaljer og koncise formulering. Det er helt igennem grunddigt og solidt arbejde, et væld af oplysninger trængt sammen på beskeden plads, som sogneboerne rundt om kun kan være forfatterne særdeles taknemmelige for nu er samlede og gjort let tilgængelige; men værkets hoveddel taget i betragtning vil det nok vække nogen undren, at slet ingen af de lokale landsbypræster eller degne har haft mod på at tegne portrættet af deres eget sogns kirkelige fysiognomi.

Første hæfte behandler stiftet i almindelighed og starter med »Slesvig Stifts historie til 1850« af lektor, dr. phil. H. V. Gregersen, hvorpå Urban Schrøder fortsætter med »Mellemløbet 1850–64«, inclusive de to alsiske biskopper Stephan Tetens og Jørgen Hansen. Et efterladt manuskript af afdøde provst, dr. teol. Jens Holdt, omhandler »Træk af Kirkelivet i Nordslesvig 1864–1920«. Fhv. rektor ved Tønder statsseminarium, dr. teol. Asger Nyholm, tegner et portræt af biskop Godt, og lektor Henry Petersen tager sig af biskop Kaftan. Salmehistorikeren Anders Malling fortæller om »Den sønderjydske Salmebog«, hvorefter

Urban Schrøder fortsætter med tiden efter 1920 og frem til i dag, suppleret med en artikel om biskop Ammundsen set i internationalt perspektiv, skrevet af amanuensis Jens Holger Schjørring. Endelig er der data om bisperne siden 1920 og en oversigt over stiftets kirkelige struktur ved John W. Oldam, hvorpå der rundes af med to artikler om de danske og tyske frimenigheder af henholdsvis Olav Christensen og Fr. Jessen.

Med andet hæfte begynder den egentlige præste- og sognehistorie med Haderslev domsogn i spidsen skrevet af dr. teol. Günther Weitling og H. V. Gregersen. Gl. Haderslev sogn får en kærlighedserklæring af tidl. sognepræst Georg S. Geil, hvorpå John W. Oldam og Henry Petersen fuldender hæftet med følgende sogne: Hoptrup, Vilstrup, Starup-Grarup, Halk, Øsby, Vonsbæk, Åstrup og Moltrup-Bjærning – for Hoptrups vedkommende dog udvidet med en aktuel status af sognepræst Engsig-Karup og højskolens historie af forstander Gunnar Jørgensen.

Der er hundredvis af data om præster og deres teologiske og kirke- og nationalpolitiske standpunkter, som undertiden greb dybt ind i landsdelens historie. Og der er kuriositeter om gejstlige slagsmål, dødemanen og gengangeri. Der er fine karakteristikker af betydelige lægfolk, degne, foreningsledere og missionærer m.fl., og der er statistikker over kirkebesøg og altergæster, gravide brude og selvmordere, og over stemmernes fordeling ved de forskellige valg både før og efter genforeningen. Endvidere er der værdifulde noter om topografi og oldtidsminder, kirkebygninger og skoleforhold m.m., men det vil føre for vidt, og også være uretfærdigt, at gå nærmere ind på nogle enkelte af de stofmættede artikler. Det siger sig selv, at ingen kan skrive sognehistorie i Nordslesvig uden at blive konfronteret med de komplicerede og ofte tragiske nationalpolitiske spændinger, som århundreder igennem har været så uløseligt sammenvævede med det kirkelige og folkelige liv, at det er både forståeligt og undskyldeligt, at motiforskydninger undertiden var uundgåelige.

Marius Storgaard

Anders Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–1850.

Udg. af Historisk samfund for Sønderjylland. Åbenrå 1977. 440 sider

Denne bog er den ærefulde afslutning på et syv binds værk om vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Dr. Pontoppidan Thyssen har redigeret dette værk og selv ydet væsentlige bidrag i de tidligere bind. Men samtidig har han med denne bog givet en hårdt savnet skildring af Nordslesvigs kirkehistorie i den pågældende periode.

Bogens tema er et dobbelt. Den analyserer det nordslesvigske kirkeliv, dels i store træk, dels sogn for sogn. Dernæst søger den at belyse, hvilken andel de skildrede kirkelige og religiøse forhold kan have haft i den nordslesvigske befolknings nationale spaltning.

Med udgangspunkt i rationalismen, hvis fortjenester med rette anerkendes,

men som dog havde bragt tilbagegang i kirkelivet, berettes, hvorledes tre hovedstrømninger bringer fornyelse i kirkelivet.

Den ene strømning udgår fra den slesvig-holstenske landskirke. Med en fælles kirkeordinans fra 1542 og fælles styrelse under det slesvig-holstenske kancelli var landskirken »et af de vigtigste enhedsbånd mellem Slesvig og Holsten«. Yngre præster, inspireret af den kirkelige bevægelse, som man har givet kielerpræsten Claus Harms sin rigelige del af æren for, virker for fornyelse i kirken. Disse »kirkeligt sindede« præsters forkyndelse er modsat rationalismen ortodoks luthersk, taler til det religiøse gemyt og vækker til oplevelse af troens indhold.

Den rammende karakteristik af denne i Danmark ikke meget kendte bevægelse er en af bogens fortjenester. Den byder på overraskelser. Det hidtil noget afblegede billede af generalsuperintendent C. F. Callisen afløses af en overbevisende skildring af ham som »en usædvanlig energisk og indflydelsesrig kirkeleder«, der viste den største interesse for de yngre præsters nye kristelige iver. Med interesse erfarer man, at han, skønt holstener, viste en vis forkærlighed for Nordslesvig, og at befolkningen dér flittigt besøgte hans visitatsgudstjenester og meget vel forstod hans mangelfulde dansk.

Forbløffende er de fra visitatsberetningerne fremdragne stærkt rosende ord om de »kirkeligt sindede« præster, netop de samme præster, som på grund af deres slesvig-holstenske nidkærhed i danske annaler mindes som troløse landsforrædere og menedere. Det er fortjenstfuldt, at disse mænd nu endelig bedømmes efter deres værd som præster og ikke ensidigt som landets arge modstandere. Men det bør måske bemærkes, at det kan blive en ny ensidighed, hvis man kun bedømmer dem efter deres delagtighed i den kirkelige fornyelse. Dermed kan billedet blive for unuanceret. Det er vel muligt, at provst Ahlmann i Tønder var lige så ivrig for kirkelig fornyelse som provst Rehloff i Åbenrå. Men den vege Ahlmann var ikke af samme støbning som den urokkelige Rehloff.

Den anden hovedstrømning er herrnhutisk. Bogens brede skildring af udviklingen i Christiansfeld er en værdifuld nyvinding indenfor Nordslesvigs kirkehistorie, for »intetsteds i det danske monarki var herrnhutismens indflydelse så stærk som i Sønderjylland«. Man mærker sig billedet af den vidtfavnende leder af kolonien, Ph. J. Roentgen, der ved sit virke for bibelsagen vandt udelte anerkendelse hos Callisen, og af den danske præst, salmedigteren N. J. Holm, der med held virkede for missionssagen, der senere blev brødremenighedens vigtigste bindeled til befolkningen.

Den tredje strømning er indflydelsen fra kongerigets kirkeliv, svagest i de områder (Haderslev osteramt, Åbenrå og Sønderborg provstier, den nordlige del af Tønder provsti), der hørte under Slesvig stift og altså var en del af landskirken, stærk i den nordvestlige del af Nordslesvig (»Enklaverne« og »Tørninglen«), der sorterede under Ribe stift, og på Als, der tilligemed Ærø dannede et særligt stift.

Nordfra bredte sig fra 1830'erne den af øvrigheden noget frygtede lægmandsbevægelse, inspireret af de fynske forsamlingsfolk, til Haderslev og Tørninglen provstier, og kongerigske præster bragte grundtvigianismen med dens friheds-ideer og folkelige virke til Vestslesvig. Ved deres forkyndelse af gammeldags kristendom kunne grundtvigske præster vinde forsamlingsfolkene for tilslutning

til kirken, som f.eks. Peter Larsen Skræppenborg og Kristen Kold, der var udgået fra vækkelserne, henholdsvis på Fyn og på Mors. –

Den omfangsrige og minutiose skildring af spillet mellem kirken og vækkelserne sogn for sogn og den påfølgende sammenligning af den nationale udvikling med de kirkelige forhold i de enkelte sogne kan her kun refereres meget summarisk.

I Tønder og Åbenrå provstier valgte menighederne deres præster. Der fik den kirkelige bevægelse gode kår. Valgmåden gav de to provstier indflydelse til fordel for de kandidater, der som de selv var »kirkeligt sindede«. Menighederne foretrak tyskuddannede slesvigere som præster. Disse præster mødte som valgte ikke dansk opposition. Den konservative landbefolkning »opdagede ikke før 1848, at den var på vej ind i et selvstændigt, tysk Slesvig-Holsten. . . Først da begyndte en bred reaktion mod den slesvig-holstenske politik«.

I Haderslev og Sønderborg provstier blev de fleste embeder besat umiddelbart af kongen, der såvidt gørligt gerne ansatte kandidater fra København.

I det lille Sønderborg provsti (væsentlig omfattende Sundeved) havde den slesvig-holstensk sindede, men ireniske provst Karl Ph. L. Jensen, der hørte til inderkredsen omkring Cl. Harms, samarbejde med rationalister og danskuddannede præster såvel som med yngre præster af den kirkelige retning. Svarende til det kirkeligt brogede billede stod enen national-politisk splittet, dog med overvægt for danske sympatier.

I Haderslev provsti udgik ingen impulser til kirkelig fornyelse fra provstierne. Det var væsentlig kun i den sydlige del, der fandtes kirkelige strømninger af samme art som i de to sydlige provstier. I den nordlige del gjorde for en tid forsamlingsbevægelsen sig gældende. Selv om den stagnerede, kan den ved sin religiøse selvstændiggørelse have banet vej for selvstændig stillingtagen i det nationale spørgsmål og dermed for den danskslesvigske bevægelse, hvori bønderne førte an. De danskuddannede præster »sluttede efterhånden op om den danske bevægelse, men den var ikke skabt af dem«. Derimod førte tyskuddannede præster an i modstanden mod daniseringsbestrebelsene. I deres sogne fandt de såkaldte sogneopstande sted.

I områderne udenfor landskirken var de allerfleste præster danskuddannede.

På det rationalistiske Als var der et spændt forhold mellem biskop Stephan Tetens og hertugen. Præsterne var nært knyttet til deres biskop, og i befolkningen fik danske sympatier overvægten.

Mest broget tegner sig billedet i Tørninglen og enklaverne. Fængslende skildres modsætninger og tilnærmelser mellem de tre vækkelsesbevægelser, der ikke som i Haderslev østeramt stagnerede. Befolkningens holdning var dansk slesvigsk, men overvejende passiv, da den ikke følte sig under tryk af slesvig-holstenske præster og lærere. Det var grundtvigske præster, der blev nationale foregangsmænd. »De konservative og kristeligt-sindede vestboere gav den danske bevægelse »en trang barndom«, men den var trods alt begyndt, skønt delvis skjult indtil treårskrigen og tiden derefter, da den trådte tydeligt frem«. –

Med klart overblik skildres præsteskabets holdning under treårskrigen indviklede begivenheder. Det overraskende er, at skønt den kirkelige bevægelse

var inspireret af Harms, for hvem kirkelig fornyelse var hovedsagen og slesvig-holstenismen »äusserlich Ding«, blev netop de mest ivrige for denne bevægelse lige så ivrigt engageret i slesvig-holstensk politik. Pontoppidan Thyssen synes at se forklaringen i det »opbrud fra den absolutistisk-statskirkelige samfundsordning«, som han i de afsluttende bemærkninger til værket om vækkelserne finder som det fælles træk i de folkelige bevægelser (s. 389). Med det »indre systemskifte« – hvormed må menes det »demokratisk-liberale systemskifte« (s. 346) – skal gejstligheden have forsonet sig, »først og fremmest som vejen til en selvstændig kirkelig udvikling« (s. 371). Det kan vel være et spørgsmål, om gejstligheden primært satte deres håb til det demokratisk-liberale systemskifte. Der var ifølge Pontoppidan Thyssens egen fremstilling en god portion konservatisme i slesvig-holstenismen. Overfor den preussiske konge og den berlinske gejstlighed havde de gejstlige meget travlt med at forsikre, at de ikke var »rebeller«, men kæmpede for landsherrens og folkets ret.

Derfor forekommer det mig sandsynligt, at generalnævneren for den helhjertede tilslutning til slesvig-holstenismen hos såvel demokratisk-liberalt som konservativt sindede i den kirkelige bevægelse er den overensstemmelse, der var mellem slesvig-holstenernes og præsteskabets ønsker. Slesvig-holstenernes krav om hertugdømmernes samhörighed var det nødvendige værn overfor truslen om en adskillelse af de to hertugdømmers kirker, der ville blive døden for landskirken og dermed for den kirkelige fornyelse. Til det slesvig-holstenske ønske om Slesvigs størst mulige frigørelse fra dansk indflydelse svarede de kirkeligt sindedes ønske om en fælles kirkeforfatning for begge hertugdømmer som garanti for, at Slesvigs kirke ikke kom under den i deres øjne tilbagestående danske kirkes styre til skade for den frodige kirkelige bevægelse. Til slesvig-holstenske ønsker om at blive delagtige i den tyske enhedsbevægelse svarer den kirkelige bevægelses ønske om fortsat at sikre sig inspiration sydfra og derfor at koordinere planerne for en kirkeforfatning med planerne for en eventuel tysk nationalkirke. Disse sidste planer kunne forventes at tilstå lægfolk kirkelig indflydelse, som der havde været flertal for på en af Friedrich Wilhelm 4. i 1846 indkaldt preussisk general-synode.

De politiske og de kirkelige ønsker var i den grad integreret i hinanden, at det er umuligt at sige, hvad der var hovedsagen for de enkelte præster. Kirkelige ønsker synes at have ligget Nic. Nielsen mest på sinde, Baumgarten ofrede med glæde sine mange og store ord ikke blot på hertugdømmernes, men på det hele tyske riges politiske interesser. Men det forekommer mig, at hvor langt eller hvor kort de enkelte gejstlige så kunne følge tidens »opbrud fra den absolutistisk-statskirkelige samfundsordning«, så synes – i hvert fald for de mere betydeliges vedkommende – deres aktive deltagelse i slesvig-holstenismens kamp bestemt af hensynet til en »kirkelig udvikling, hvortil man stillede store forventninger«. De var ikke blot medløbere i en politisk bevægelse. Den slesvig-holstenske kamp blev for dem en kamp for landskirkens og den kirkelige bevægelses liv. Med fuld ret bruger dr. Pontoppidan Thyssen derfor ordet »kirkekamp« i forbindelse med træårskrigen.

Kampens resultat blev afslutningen på den hidtidige kirkelige udvikling. »Den

slesvig-holstenske landskirke var sprængt og dermed en enhed fra reformationstiden«. Henved 100 præster – især af den kirkelige fornyelses retning – måtte forlade deres embeder. »Den kirkelige fornyelsesbevægelse var lammet på drastisk vis«.

Her bør dog tilføjes, at den slesvig-holstenske landskirke kun udadtil var en enhed. Den var sprængt indefra af nationale modsætninger, som måtte undergrave følelsen af kirkeligt fællesskab. Man kan ikke frakende den kirkelige bevægelse – dens teologiske fortjenester ufortalt – sin del af ansvaret for, at dette skete. Bevægelsens lærefader Harms benægtede, at selv den nordligste landsby i Slesvig var dansk. I de toneangivende gejstliges kreds i Slesvig by næredes, specielt af den kun altfor indflydelsesrige Baumgarten, udtalt foragt for dansksindede nordslesvigere. Superintendent for dansksprogede menigheder var den afgjort tysksindede Rehhoff, hvis »hvasse tunge skabte ham fjender i den danske lejr« (G. Japsen). På disse vilkår kunne der umuligt skabes kirkeligt fællesskab i den slesvigske kirke, såmeget mindre som landskirken offentligt blev omtalt som en del af Tysklands evangeliske kirke. –

Dr. Pontoppidan Thyssens bog er af høj standard. Fremstillingen bygger på et uhyre omfangsrigt og for største delen hidtil uudnyttet kildemateriale. Uden at lade sig distrahere af hidtil gængse forestillinger (»Da Sønderjylland vågnede«) lader Pontoppidan Thyssen kilderne tale deres tydelige sprog med en nøjagtighed, som gør bogen til gedigent præcisionsarbejde. Den brogede mosaik af personalthistoriske og lokalhistoriske enkeltheder og det knudrede samspil af hinanden krydsende religiøse og nationale bevægelser er klart og overskueligt disponeret, så bogen efterlader et tydeligt indtryk af hovedlinien i dette dramatiske stykke historie. Man kan forhåbentlig se frem til en fortsættelse om de følgende mindst lige så bevægede perioder i Slesvigs kirkehistorie.

Asger Nyholm

L. S. Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca. 1814 – 1920

Bd. I-II – 534 s. Historisk Samfund for Sønderjylland. Åbenrå 1978.

Fhv. stadsskoleinspektør L. S. Ravn, Haderslev, der nu er 83 år gammel, har i sit otium dyrket en interesse, som han har udmøntet med stor flid og efterlader som en arv til forskere og dyrkere af deres slægts historie.

Det er i dag med garanti umuligt at opdrive et menneske, der kender så mange lærere eller »degne«, som de blev kaldt, og ved så meget om deres forhold og arbejdsvilkår som L. S. Ravn. Han har det i hvert fald ikke som bonden i H. C. Andersens eventyr, der ikke kunne fordrage degne! Ravn har tidligere udsendt de to omfangsrige bøger: »Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre« (1966) og »Lærerne under sprogeskripterne 1851-64« (1971) samt en række artikler om tilsvarende emner. Sidstnævnte bog supplerer på udmærket måde, med gode biografiske oplysninger og sans for helheden, nuværende professor, dr. phil. Jens Engbergs bog og disputats »Det slesvigske

spørgsmål 1850-1853« (Historisk Samfundfor Sønderjylland 1968). Ravn dokumenter i sit værk, hvorfor det ikke gik så godt med den noget forcerede fordanskning i Sydslesvig efter Treårskrigen. Det er hans tese, at de bedste af lærerne (en af dem var Gustav Johannsen) trods vanskelige vilkår var lige ved at slide sig til det ønskede resultat, da krigen kom i 1864 og slog det hele i stykker. Disse historiske oversete pædagoger havde frem for alt det fortrin, at de var landets egne børn i modsætning til de tilflyttede nationalliberale præster, der nok har fået større plads i historien, end deres indsats på stedet berettiger til. Det er ingen tilfældighed, at de to nu udsendte stencilerede bind tager udgangspunkt i 1814. Der skete så meget dette år. Det huskes bedst, at vi mistede Norge i 1814. Men samme årstal markerer også udstedelsen af den første egentlige skolelov i Danmark, hvormed det blev slået fast, at den offentlige skole var et samfundsanliggende. Men først skulle der uddannes ordentlige lærere, og til dette brug oprettedes seminarier.

Foreløbig var det dog så som så med lærernes anseelse og sociale placering. Frem til år ca. 1830 stod det meget ringe til, konstaterer forfatteren. Skoleholderne, som de kaldtes, blev lejet som tjenestekarle og tingedes på samme måde som byhyrden i kost mellem gårdene på skift. Dette kunne medføre, hævdes det humoristisk, at den stakkels lærer kunne risikere at få serveret gule ærter syv gange om ugen. Egentlige skoler fandtes ikke endnu, højst nogle hytter. Med hjemmel i skoleloven forbedredes disse forhold dog lidt efter lidt. Men i national og sproglig henseende var loven ikke videre forudseende, dersom man vover sig ind på efterrationaliseringens farlige vej. Det hed i den almindelige skoleforordning af 24. august 1814, at undervisningssproget i byernes almueskoler skulle være tysk med nogle få dansktimer. Lærere, der ikke var fortrolige med det tyske sprog, kunne ikke forvente ansættelse i de nordslesvigske byer.

I en tid, da der er megen tale om klassekvotienter, bør man dog notere sig den fremgang, der er sket i løbet af godt og vel 100 år. En opgørelse over antallet af købstadslærere i 1845 (som bekendt de nationale vækkelses år, »da Sønderjylland vågnede«) viser, at Sønderborg kun havde 7 lærere til at undervise 650 børn. Det gav en »klassekvotient« på 93! Haderslev lå næstdårligst med 91 elever pr. lærer, mens Tønder var nået ned på 83 elever pr. lærer, den højeste undervisningsmæssige standard i Nordslesvig.

Værket redegør naturligvis for den triste overgang til prøjsiske (tyske) skoleforhold efter 1864. Efterhånden som skolen bevidst blev sat ind i fortyskningens tjeneste, ramte afskedigelser flere af de betydeligste dansksindede lærere. Set med tyske øjne blev det en taktisk fadæse, for nu fik myndighederne de fordrevne som modstandere fra andet hold med langt skarpere og farligere våben. De største åndelige nederlag fik tyskerne leveret af den afskedigede lærer, den stædige vestslesviger og det største talent i sønderjysk pressehistorie: redaktør Jens Jessen, »Flensborg Avis«. Han var en politisk skribent af Viggo Hørups format og overgik denne, hvad den tekniske og økonomiske udgivervirksomhed angår. Også den senere proprietær J. H. Schmidt, Vojensgård, faldt som lærer for den tyske kurs, om man vil datidens »Berufsverbot«. Hvad Jessen magtede intellektuelt, gennemførte Schmidt på det materielle område som leder

af jordkampen i Sønderjylland. Man kan endvidere nævne den markante Hans Lorenzen, Ballum, og genforeningsborgmesteren i Haderslev, Nic. Svendsen, mangeårig amtsskolekonsulent i Tønder.

Hermed er der taget hul på det biografiske stof, og som man ved, er navne godt nyt. Vi kan tage et par gamle lærere, der er indskrevet i litteraturhistorien. Degn Bølling i Herman Bangs roman »Tine« hed i virkeligheden Lauritz Georg Kjærbølling og var lærer i Asserballe 1836–65, dvs. i den periode, da Bang voksede op og udviklede sit følsomme sind i Asserballe præstegård, »det hvide hus«. Præstegården må have været synlig fra Dybbøl Banke endnu i 1920'erne. H. P. Hanssen elskede at tage gæster med op på den høje banke, hvor han med store armbevægelser forklarede, hvorledes de danske tropper havde forsøgt at dække sig for den prøjsiske artilleriild i 1864. I følge redaktør Morten Kamphøveners mundtlige beretning om H. P. Hanssens grebne virksomhed som cicerone på Dybbøl, sluttede han altid med at pege mod øst, mod den hvide plet, »hvor Herman Bang fødtes«. Den rigtige Tine hed Anne Marie Becker. Hun var født i 1847 som datter af degn Ernst Jakobsen Becker i Asserballe og blev gift med efterfølgeren i embedet, nævnte L. G. Kjærbølling. Bang lader af romantekniske grunde Tine begå selvmord, men det svarer ikke til virkeligheden.

De, der kender Nikolaj Andersens sønderjyske digte og fortællinger, må have moret sig over skæmtedigtet »Gammelgås Öwemand«, en slags Münchhausen-historie, i hvilken degn Gammelgaard finder sin overmand i fantastiske pralier. Denne Gammelgaard er med i lærerfortegnelsen som degn i Varnæs 1832–76. Digtet er fra 1889 og formentlig tilbageholdt til efter hans død. Den legendariske Christian Nielsen Gammelgaard er mindet af J. Fausbøl: »Degn Gammelgaard i Varnæs« (1913) og i Varnæs Sogns Historie (1944).

Et andet lærernavn med klang i Sønderjyllands nyere historie er Anders Jensen Kloster, der var degn og lærer i Sommersted 1829–58. Han blev, ligesom Gammelgaard, udnævnt til dannebrogsmænd. Kloster fik stor betydning for Laurids Skau og dermed for den nationale vækkelse og de første sprogfester på Skamling.

Christian Andersen Blom, f. 1804 i Skodborg og degn i Agtrup, Bjært sogn, 1831–52, ydede den danske hær betydelige tjenester under Treårskrigen. Det samme gjorde iøvrigt Laurids Skau. I dag ville man kalde det efterretnings-tjeneste. En efterkommer af degn Blom, afdelingsforstander, dr. med. vet. Erik Blom, har skrevet hans biografi. Også Christian A. Blom fik dannebrogsmændenes hæderstegn, som han bar med ære.

Det ville føre for vidt at fremdrage endnu flere interessante levnedsløb fra de over 3100 biografier, som L. S. Ravn har samlet. Det er i egentligste forstand blevet til en lærernes »Blå Bog«, eftersom begge bøger har fået blåt bind. Af Blom-omtalen vil det imidlertid være fremgået, at forfatteren, tro mod kronologien, har medtaget lærerne fra de oprindeligt slesvigske sogne nord for Kongeåen, de såkaldte »8 sogne«. Det må have vanskeliggjort indsamlingen i betydelig grad, men til gengæld rækker værket nu ud over Sønderjyllands amt.

De biografiske oplysninger er suppleret med en oversigt over de forskellige seminarier. Hermed er også sat en mindsten for foregangsmanden, grev Ludvig

Reventlow, der i 1795 oprettede et privat seminarium ved sit slot Brahetrolleborg. Et andet slot, Augustenborg, blev indrettet som kvindeseminarium 1878–1920. Her herskede prøjsisk disciplin og klosteragtige tilstande. »De unge piger var hele tiden overvåget og afsondret fra omverdenen. Blot en ringe forseelse blev straffet strengt... En hemmelig forlovelse, der blev opdaget af forstanderinden, var tilstrækkelig grund til bortvisning«. Selv det mest uskyldige samkvem med det andet køn straffedes som »grober Unfug«. Man kan ryste på hovedet, men må dog samtidig erkende, at tyskerne også kørte deres egne stramt. Én af dimittenderne fra Augustenborg Slot var den senere lektor ved Haderslev Katedralskole, dr. phil. Hilda Petersen, altid kaldet »frk. doktor«. Hun havde før genforeningen uddannet sig videnskabeligt og var ved sin død i 1968 i den høje alder af 92 år formentlig den sidste, der havde hørt forelæsninger af selveste Røntgen. Hvis nogen føler trang til at forske videre i hendes spor, er titlen på hendes doktorafhandling: »Die Bedeutung kubischer Determinanten für die Klassifikation der binären und ternären kubischen Formen«. Frk. doktor var »quite a lady!«

Utroligt, hvad der kan uddrages af L. S. Ravns store arbejde. Det vil blive slidt med helsen i mange år.

Eskild Bram

Peter J. Møller: Haderslevdreng mellem tysk og dansk

Historisk Samfund for Sønderjylland. Åbenrå 1978. 182 s. ill.

Fhv. hjemmeværnskonsulent Peter J. Møller, Tønder, er jo ikke bare en sønderjysk skæbne, der skal behandles »historisk«, men et levende menneske. Skulle en anden Haderslevdreng have glemt dette menneske, der som havet aldrig var i ro, har bogomslagets billede fanget forfatteren netop i den situation, hvor han bliver meget levende og meget nærværende, skønt billedet vel er ca. 40 år gammelt. På dette billede marcherer Møller i højt humør gennem Haderslevs gader sammen med kammeraterne i DsUs blå bluser og med den evige mandolin i skudklar stilling. Borgerskabet blev bombarderet med sang og musik. Der flød ikke blod.

Peter Møller huskes som en uforfærdet, men altid smilende idealist i 1930'ernes kamptid, tolerant trods opvækst i fattige kår og mange års ungdomsarbejdsløshed, en ung mand på valsen i Europa, national og international, men bogstaveligt kæmpende, når han udfordredes af demokratiets fjender.

På samme klare måde betegner forfatteren sig i erindringsbogen som en proletardreng. Der ligger næppe en politisk lidelseshistorie bag dette ordvalg, men nøgtern erkendelse. Barndomshjemmet var fattigt. Det lå på Lille Klingbjerg på den gamle Slotsgrund i Haderslev, dengang arbejderkvarteret, nu et genopdaget pittoresk område for folk med sans for miljø og atmosfære, når økonomisk formåen og udnyttelse af saneringslove og skattefradragregler har muliggjort fjernelsen af baggårdens retirader og fremtryllet bindingsværket bag puds eller skalmure.

De oprindelige små og primitive rønner tegner sig noget anderledes i Peter

Møllers erindring. Han er født 1907 som yngste barn i en flok på ni, en udpræget sildefødning, som ældre søstre måtte tage sig moderligt af. Man spørger sig under læsningen, hvordan det overhovedet kunne lade sig gøre for et forældrepar at føde, klæde og huse så mange i en lille kælderlejlighed.

Hjerterum i denne efter vore begreber udprægede mangel på husrum var til gengæld til stede næsten omvendt proportionalt med savnet af velstand og bekvemmeligheder. Med nænsomhed placerer Peter Møller det lille barndoms-hjem ind i tidsbilledet og det borgerlige købstadsmiljø af 3. rang fra verdenskrig over genforening til nye kampår, også hvad den private næring angår, til en ny verdenskrig. Efter et voldsomt opgør med nazismen på de lokale breddegrader, der forvandlede den vel noget teoretisk velmenende internationalist og potentielle marxist til forsvarstilhænger og senere hjemmeværnsleder (sådan endte jo mange af Staunings garde), slutter bogen med Danmarks besættelse 9. april 1940, en uforglemmelig dag i Haderslevs historie. Skulle nogen begivenhed: den folkekære danske garnisons tab og ydmygelse, enkelte hjemmetyskeres marodørvirksomhed, loyalitet og illoyalitet kunne inspirere til en fortsættelse af Møllers oplevelser, kan han ikke ønske sig et mere dramatisk udgangspunkt end netop 9. april og tiden, der fulgte.

Men tilbage til andre store begivenheder. Peter Møller voksede frem som en dansk dreng ud af et nationalt blandet miljø. »Blakket« er et for stærkt og odøst udtryk. Forældrene var afgjort danske sønderjyder med streg under sønderjyder, men det anstod sig ikke for småkårsfolk at være synligt oppositionelle, endside markere deres meninger uden for de private enemærker. Faderen, oprindeligt herskabskusk på Hoptrup Hovgaard, havde som arbejdsmand været med til at bygge den store prøjsiske kaserne i Haderslev, som ulykkeligtvis blev bygget altfor solidt, og senere fik han en slags kommunal tjans som opsynsmand på havnen og lygtetænder. Disse elendigt lønnede hvem tvang faderen til at være i tjeneste så at sige døgnnet rundt. Det læses mellem linierne, at moderen var den stærkeste i hjemmet, uden at hun derved lod ægtefællen komme i mindretal i ægteskabet. Foruden at holde børneflokket i helt og propret tøj gennem idelige omsyninger bidrog moderen af nødvendighed til at supplere indtægterne ved kontorrensning i de tidlige morgentimer og ved at besøge en budrute for den tyske »Grenzpost«. Bladkonernes arbejde var dobbelt. Først skulle de i det lille bladtrykkeri false deres beholdning af aviser og efter en kaffepause hjemme bringe dem ud. Jobbet som udbringer af den tyske avis overtog Peter Møller i en periode efter genforeningen. Mange år senere blev han lokalredaktør for en dansk avis. Selvom moderen langtfra var en rødstrømpe, var det dog hende, der i de afgørende situationer tog standpunkt. Hun fortjener at blive stående i den usynlige brigade af fromme, stærke kvinder. Ved en lejlighed var hun villig til at tage mandens afskedigelse med i købet som konsekvensen af en protest. Der var dog grænser for, hvad en mand skulle finde sig i – syntes konen!

Dette var noget om bogens sociale side. Denne linie standser ikke ved Genforeningen, men kunne følges op med en jeremiade over den unge snedkersvend Peter Møllers typiske og lange arbejdsløshedsperiode, der iøvrigt – historien gentager sig – indledtes samme dag, han var udlært. Så travlt havde

mesteren med at få den nybagte svend verftet ud, at der ikke engang blev tid til at udfærdige et svendebrev. Siden ind og ud, mest ud. Ved en gennemgang af fagforeningsbøgerne kommer forfatteren til det sørgelige resultat, at han i de første tolv år efter læretiden var kontrolleret arbejdsløs i seks år, foruden at han to gange fem måneder var på højskole. Det eneste positive var, skriver Møller, at han sammen med mange kammerater fandt ind i ungdomsarbejdet. »Vi var fattige, men vi søgte de lyse sider af tilværelsen. vi kunne undvære både bajerne og cigaretterne uden at spille asketer og fanatikere . . . Kampen mod nazisme og diktatur blev hverdag for os«. Videre hedder det i en resignerende tone, at dette lille hold af ungsocialister og idealister med internationale visioner gjorde, hvad der var muligt, for at styrke meningsfæller syd for grænsen, hvoraf nogle måtte hjælpes til flugt. »Alt dette gjorde vore egne ulykkelige forhold så små, og det bar over arbejdsløshed og økonomiske sorger«. Arbejdet med et strengeorkester var bogstavelig talt også med til at angive tonen, en ren dansk og frejdig tone.

Uden at ville tvinge denne anmeldelse ind i et for systematisk spor, hvad bogen med de mange spredte træk og en spontan fortællelyst heller ikke opfordrer til, er det uundgåeligt at pege på erindringerens andet tyngdepunkt. Det er det nationale, Gud bedre det, om man kunne have fundet et andet udtryk i en tid, der mange gange sætter lighedstegn mellem national og nationalistisk. Men til Møllers idealer tør man regne det nationale. Han var »overgangsdreng« i 1920, han kom fra tysk i dansk skole, og han siger *ikke*, at det var som at blive ført fra Skærsilden til Himmerige. Den danske skole havde også sine fejl. Det havde det danske samfund naturligvis også, men det er værd at mærke sig, at en langvarigt arbejdsløs fra kriseårene i 30'erne ikke i afmægtighed knyttede hænderne, men tog de jobs, der var at få, og så iøvrigt begav sig på valsen ud i Europa, hvor vældige kræfter dengang som nu, brødes for øjnene af et opvakt ungt menneske.

Erindringsværket »Haderslevdreng mellem tysk og dansk« er udsendt i den handy, indbundne serie »Sønderjyske Levnedsløb« i sædvanlig kvalitetsudførelse fra Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder. Utvivlsomt har redaktionen ønsket, at manuskriptet med den typiske sønderjyske tone (og typiske jyske sprogføjl) skulle have lov til at tale for sig selv. Stilen – det er manden! Et professionelt forlag ville have »vasket« teksten noget grundigere. Men også i den foreliggende redaktion burde der være fjernet nogle overflødige gentagelser, ligesom kronologien for oversigtens skyld kunne have været strammet. Det er sjuskeri, når bogen skiftevis staver den kendte DSK-stifter, møller Houborg, med a og o. Hvad er en »abegyng« for noget i forbindelse med et SA-optog? Ordbog over det danske Sprog kender ikke ordet. En fodnote kunne have rettet den fra forfatterens side undskyldelige fejltagelse, at Christian X's hvide hest under genforeningsridtet var lånt på en gård ved Høkkelbjerg. Den kendte og meget omdiskuterede hest kom helt oppe fra Visborggaard ved Hadsund.

Der er grund til at sammenfatte bedømmelsen af Peter J. Møllers bog i følgende: Den er en ukunstlet, læseværdig skildring, der fastholder noget typisk om det langtfra romantiske østlige Haderslev, hvis gader delvis bærer Slotsnavne til minde om det forsvundne renæssanceslot. Her lå de små oversete hjem, hvis beboere intet forbandt med ordet miljø. I sin jævnhed er bogen et minde om den

anonyme del af den sønderjyske landsdels tusind hjem, hvoraf de fleste var danske på en stiltfærdig måde. Men forfatteren har haft øje for, at der også fandtes små hjem, hvor

Kvinder selv stod op og strede,
som de vare mænd;
andre kunne bare græde;
men det kom igen.

Ikke kun lokalt, men i den større sammenhæng bør man bevare mindet om disse mennesker i taknemlig erindring.

Eskild Bram

Bognyt

Leif Ingvorsen (red.): Lokalhistorie. En vejledning til undervisnings- og studiebrug.

Dansk Historisk Fællesforenings håndbøger. 1978. 127 s., ill.

En følge af den pressede situation, som faget historie efterhånden er bragt i i skolen, er blevet en fornyet interesse for at inddrage lokalhistorien i undervisningen. Herigennem kan man utvivlsomt skærpe den historiske interesse, når de store udviklingslinjer konkretiseres i det små, i den lokale hverdag, som eleverne stadig har for øje. I denne meget væsentlige bog udmønter en række pædagoger deres positive erfaringer fra undervisning med lokalhistorisk udgangspunkt. Bogen er dels tænkt som en grundbog for lærere, der vil bruge lokalhistorie i undervisningen, dels som et debatoplæg om lokalhistoriens plads i undervisningen, og i begge henseender er den vellykket. Samtidig gives også en indføring i brugen af materialet i arkiver, biblioteker og museer ved Knud Prange, lederen af Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet. Bogen indeholder meget detaljerede forslag om, hvilke problemer der kan behandles med udbytte på lokalhistorisk basis og på forskellige klassetrin, og vejledningen er så instruktiv, at den også må kunne være inspirerende for den lokalhistoriker, der måtte føle sig lidt usikker overfor, hvilke emner han skal koncentrere sine undersøgelser om, og hvorledes han i sin fremstilling skal strukturere de stofmasser, der kan resultere af omfattende kildestudier. Af bogens eksempler kan nævnes et lille afsnit om arbejdet med lokalsamfundet i defensiven, som adjunkt Henrik Fangel fra Åbenrå Statsskole har skrevet. I denne forbindelse bør man gøre opmærksom på, at Fangel i Sønderjysk Månedsskrift 1978 s. 67-78 har beskrevet et andet spændende undervisningsprojekt om Åbenrå i 1700-tallet, der udmærket supplerer og viderefører tankerne i denne bog.

D. A.

Knud Prange: Heraldik og historie. 2. reviderede udgave, 1977.

Dansk Historisk Fællesforenings håndbøger. 76 s., ill.

Heraldikken, d.v.s. studiet af våbenmærker, deres udvikling og skiftende anvendelse, er en vigtig hjælpevidenskab for de historikere, der beskæftiger sig med Middelalderen og de nærmest følgende århundreder, også for lokalhistorikere og slægtsforskere. Denne indføring i emnet, der er stærkt omarbejdet i

forhold til førsteudgaven fra 1962, er en spændende og veltilrettelagt introduktion til den heraldiske videnskabs mange problemer og faldgruber. Bl. a. advares der mod de mange svagheder og fejl, som ældre, stadig gængse opslagsværker rummer. Bogen afsluttes med en udførlig litteraturvejledning.

D. A.

Harald Roesdahl: Gamle glas og karaffer. Historie. Beskrivelse. Bestemmelse.

Forum, 1977. 151 s., ill.

Forfatteren, der i øvrigt vil være kendt som formand for Historisk Samfund for Als og Sundeved, har i mange år beskæftiget sig med de gamle hverdagsglas, og i denne bog udmønter han sin ekspertviden om dette emne. Den tidligere glaslitteratur har mest beskæftiget sig med de kunstneriske, meget kostbare glas, så denne meget smukt illustrerede bog afhjælper derfor et stort savn. Den beskæftiger sig med den nordvesteuropæiske glasudvikling og handler således også om glas, der har været i brug i Slesvig-Holsten. Mange vil her kunne finde nærmere oplysning om smukke gamle glas, der måske ret upågtede stadig befinder sig i familiens øje.

D. A.

H. E. Sørensen: Skærbæk kirke.

Melbyhus, 1977, 12 s., ill.

Denne smukke og velillustrerede pjece er udgivet i samarbejde med Skærbæk menighedsråd og skildrer kirkens bygningshistorie og inventar. Desuden gengives forskellige overleveringer, der knytter sig til stedet. Ved mange sognekirker sælges små redegørelser for kirkens historie; men de er som regel meget kedelige i udseende og tekst, så her har Skærbæk virkelig vist nye veje og fremlagt en ting, der er god både for turister og for stedets folk.

D. A.

Lorens Hanssen: Grønlandsfarerne i året 1777.

Ny udgave ved H. E. Sørensen. Melbyhus, 1977. 87 s., ill.

Denne lille bog er et led i den række af udgivelser om Rømø, som forlaget Melbyhus i Skærbæk har sat igang. Den er et genoptryk af en bog, som Riberektoren Lorens Hanssen udgav i 1806, med beretninger indsamlet blandt de overlevende efter et stort hvalfangerforlis ved Grønland i 1777. Forliset, der omfattede 10 skibe, heraf 5 med Rømkommandører, skete i øens storhedstid og illustrerer den barske baggrund for Rømøs rigdom. Den rummer desuden en del etnografisk interessante iagttagelser fra de overlevendes ophold på Grønland og

mange gribende almenmenneskelige træk fra de forlistes overlevelseskamp. Genoptrykket af bogen er læservenligt, idet den er trykt med moderne typer og retskrivning og desuden er forsynet med indledning, ekstra noter og illustrationer ved H. E. Sørensen.

D. A.

H. E. Sørensen: Rømøs historie.

Melbyhus, 1977. 272 s., ill.

Denne store Rømøhistorie, der er meget tiltalende i tryk og illustrering, må betegnes som den produktive Skærbækforfatters foreløbige hovedværk. Den bygger på et omfattende studium især af den trykte litteratur og er forsynet med omhyggelige kildeangivelser. Fremstillingen er meget velskreven, og tidsbaggrunden for øens udvikling er på god måde indbygget i skildringen og giver den perspektiv. Vanskelighederne ved at sammenkæde kronologisk og emnemæssig fremstilling i en sådan bredt anlagt lokalhistorie er blevet løst meget godt. Måske kunne man have ønsket sig et mere omfattende arbejde med den hidtil ret ubehandlede tid efter 1920. Det er udmærket med en omtale af arbejdernes organisationer i mellemkrigstiden; men der savnes nok noget mere om de andre partier og om kommunalpolitikken i almindelighed. Derimod fremtræder det vigtigste, de ændrede økonomiske betingelser for befolkningens eksistens klart, bl. a. konflikten mellem turismens voldsomme udvikling og ønsket om at værne om naturen og det gamle, enestående miljø.

Samtidig med denne store Rømøhistorie har forfatteren udgivet en dansk- og en tysksproget pjece om øens historie og seværdigheder med sigte på turisterne, hvorefter mange af de danske utvivlsomt også vil interessere sig for den større bog. Forlagets succes med sine Rømøudgivelser viser klart, at velskreven lokalhistorie i tidssvarende teknisk udstyr også kommercielt kan svare sig, når den nødvendige viden om et moderne salgsarbejde er tilstede.

D. A.

Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte 1928–1978. Kleine Reihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. Heft 1.

Flensborg 1978. 39 sider.

I forbindelse med sit 50 års jubilæum i forsommeren 1978 har Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte udgivet det første hæfte i en ny serie af små skrifter. Hæftet giver en kort oversigt over selskabets virksomhed, herunder en oversigt over de hidtil 26 udgivne skrifter, der vidner om en stigende aktivitet årene igennem. Selskabet blev stiftet med 78 medlemmer, ialt væsentligt akademikere, tæller pr. 1. april 1978 1180 medlemmer med en stærk social spredning. Medlemslisten bringes i hæftet. Man afventer nu med spænding, hvilke emner selskabet vil tage op i den nye serie.

K. F.

Jubilæumskrift Møgeltønderhus 1907–1977.

28 sider. Duplikeret.

I anledning af sit 70-års jubilæum d. 15. december 1977 udgav »Møgeltønderhus« dette lille skrift, redigeret af overlærer Nis Juhl Nielsen. Forsamlingshuslivet har utvivlsomt spillet en større rolle i Møgeltønder end i de fleste andre sogne. Her er fastholdt væsentlige træk fra dette liv, spændende fra myndighedernes chikaner under byggeriet, over blomstrende aktivitet i årene før første verdenskrig med foredrag, ugentlige oplæsningsmøder, gymnastik og sang, fortsat ind i 1920'erne, mens der fra 30'erne er tale om krise for både forsamlingshuset og dets hidtidige hoveddrivkraft Selskabelig Forening. Ungdomsforeningen bliver i de følgende år det bærende element. Lorenz Filskov, Karl Posselt og Peter Abild, Gallehus dannede husets bestyrelse i de første 40 år. Takket være Karl Posselts protokollater fra forsamlingshuset og Lorenz Filskovs fra Selskabelig Forening ved man mere besked om livet i dette hus end i de fleste forsamlingshuse. Besættelsestidens indkvarteringer gik hårdt ud over huset; i de følgende år blev der gjort meget på basis af frivilligt arbejde for at råde bod herpå.

I 1958 blev der foretaget ny stor andelstegning, og i de følgende år er der blevet foretaget en række forbedringer, så huset ved sit 70-års jubilæum er fuldt funktionsdygtigt.

K. F.

Private personarkiver. Rigsdagsmand Gustav Johannsen (død 1901) og svigersønnen, folketingsmand Johan Ottosen (død 1904). Rigsdagsmand H. P. Hanssen, død 1936 og hustru fru Helene Hanssen, f. Iversen, død 1935.

Foreløbige arkivfortegnelser. Landsarkivet. Åbenrå 1977.

Landsarkivet har i rækken af privatarkiver i 1977 udsendt yderligere to arkivfortegnelser. Den ene omhandler ikke alene, som titelen angiver, Gustav Johannsens og svigersønnen skolemanden og politikeren Johan Ottosens arkiver, men også Gustav Johannsens fars skolelærer Burchard Friedrich Johannsens arkiv 1819–78. Arkiverne er i 1931 af Videnskabernes Selskabs arkivkommission deponeret i rigsarkivet, men senere overført til Åbenrå.

Den anden fortegnelse, der er den hidtil mest omfangsrige, bringer på sine 283 sider en oversigt over rigsdagsmand H. P. Hanssens og hustru Helene Hanssen, født Iversens, meget omfattende arkiv. Arkivfortegnelsen rummer foruden den omfangsrige fortegnelse over brevskrivere oplysninger om, at der i arkivet findes fire pakker med dagbøger fra august 1914 til maj 1920, der dog ikke indeholder optegnelser fra dag til dag, men meddelelser om vigtigere hændelser og forhandlinger, endvidere diverse lommekalendere og notesbøger, forskellige korrespondancesager, blandt andet vedrørende en lang række forsamlingshuse og flere dagblade, nemlig Hejmdal, Åbenrå, Dybbøl-Posten, Sønderborg, Modersmaalet, Haderslev, og Flensborg Avis samt meget mere. I brevskriverforteg-

nelsen, der udover de private familiebreve rummer mere end 6000 navne, findes der navne fra hele Sønderjylland, både danske og tyske, fra hele Danmark og fra Tyskland samt enkelte andre lande. Der er breve fra ganske almindelige, jævne mennesker og fra mere eller mindre kendte personligheder, som f. eks. J. C. Christensen, Niels Neergaard, Th. Stauning og C. Th. Zahle for kun at nævne nogle enkelte.

Ved H. P. Hanssens død i 1936 blev hans arkiv, der var testamenteret til det sønderjyske landsarkiv, overført til Rigsarkivet, hvor det blev ordnet og registreret, og da dette arbejde var afsluttet i 1941, blev det efter besættelsen overført til Åbenrå. Alle, der kan dokumentere videnskabelige kvalifikationer og berettiget interesse i at bruge arkivet, kan få adgangstilladelse, idet helt private sager og private breve dog endnu holdes uden for tilladelsen, hvorom anmodning rettes til landsarkivaren. H. P. Hanssens arkiv er det betydeligste af de i Landsarkivet beroende privatarkiver, og ingen, der beskæftiger sig med Sønderjyllands historie gennem de sidste 100 år, kommer uden om dette arkiv.

O. C.

Noter og nyt

Holger Jacobsen in memoriam

Som indledning til Historisk Samfunds årsmøde i Ladelund udtalte formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen følgende mindeord over fuldmægtig Holger Jacobsen, der har været medlem af styrelsen 1958–1976:

Holger Jacobsen 25. dec. 1906–3. marts 1978. 1923 ff uddannet som boghandler i Åbenrå, derefter ophold i U.S.A., hønseavler, kontorist på Hejmdals kontor, 1938 kontorassistent ved Åbenrå kommunes tekniske værker, 1946–73 leder af folke- og personregistret, sidst som kommunefuldmægtig. Tillige 1964–78 leder af Åbenrå Museum. Har skrevet børnebogen »Jens fra Gildegade« og leveret bidrag til Sønderjyske Månedsskrift, Sønderjyske Årbøger og Sprogforeningens Almanak. Fot. P. Clausen, Åbenrå.

Inden vi begynder årsmødet, vil jeg nævne, at siden sidst, vi har været samlet, er museumsleder, fuldmægtig Holger Jacobsen afgået ved døden. I 18 år fra 1958–76 var han formand for Åbenrå amtskreds og som sådan medlem af Historisk Samfunds styrelse. Han havde en meget væsentlig andel i den gode udvikling, Åbenrå-kredsen har været inde i. I hans formandsperiode voksede medlemstallet i amtskredsen fra 386 til 532, et vidnesbyrd om den aktivitet, der har udfoldet sig her på lokalt plan.

Holger Jacobsen var en glimrende fortæller, og han blev flittigt benyttet som foredragsholder i hele landsdelen. Selv da sygdom ramte ham, kunne han ikke sige nej. Allerhelst fortalte han anekdoter om Jomfru Fanny, anekdoter ofte hentet fra hans egen familiekreds og andre gamle Åbenrå-slægter. Hans store historiske interesse og netop hans kendskab til de gamle Åbenrå-slægter gjorde ham særdeles velegnet til at lede Åbenrå Museum. Under hans ledelse gennem 15 år er museet blevet andet og mere end blot et opbevaringssted for gamle genstande. Det er blevet et levende hus med udstillinger og arrangementer, som har tiltrukket sig opmærksomheden fra store og små. Gennem sin pædagogiske virksomhed som museumsleder og foredragsholder har han i sjældnen grad bidraget til at vække og øge interessen for det historiske arbejde, ikke blot i Åbenrå, men i hele landsdelen. Vi vil i taknemmelighed mindes hans virke.

Landsarkivet 1977

De nedskæringer på arkivvæsenets budgetter, der er gennemført i de senere år, har i 1977 også fået mærkbare virkninger for det sønderjyske landsarkivs vedkommende, og disse virkninger vil blive endnu mere følelige i indeværende år og næste år. I 1977 måtte landsarkivet indskrænke staben af løs medhjælp, hvilket er gået ud over studentermedhjælp og assistance til ordning og registrering af håndbiblioteket. En revalidendstilling, hvortil landsarkivet måtte yde et væsentligt lønningsbidrag, har ved ledighed ikke kunnet genbesættes. Disse indskrænkninger kan trods god vilje fra personalets side ikke undgå at medføre nedgang i serviceniveauet, såvel over for publikum som over for administrationen. Selv om baggrunden for udfærdigelsen af en beretning om aktiviteterne på landsarkivet 1977 således ikke er den bedste, er der dog sket en del af interesse for et bredere publikum.

Besøgstallet på læsesalen, der 1976 var 2964, er faldet til 2646, hvilket dog til dels kan forklares med, at der i 1977 ikke af Historisk Samfund for Sønderjylland afholdtes slægtshistoriske kursus, som erfaringsmæssigt altid giver øget læsesalsbesøg. De færre besøgende har dog brugt flere arkivalier, nemlig ialt 21.826 bind, pakker og læg mod 18.568 enheder i 1976. I denne forbindelse kan som også ved tidligere beretninger anføres, at antallet af xerokopierede kirkebøger på læsesalen stadig vokser, og at publikums selvekspedition øges i tilsvarende grad. Denne selvekspedition er ikke medtaget i statistikken. Indlånet fra andre arkiver har 1977 været 65 enheder mod 121 det foregående år, og også udlånet har været

stærkt dalende, nemlig for administrationens vedkommende fra 81 til 77 enheder og andre udlån fra 578 til 150 enheder.

Den samlede tilvækst af arkivalier har 1977 været 163 løbende hylde-meter mod 193 1976. Heraf var de 154 lm. fra den statslige og kommunale administration og omfattede foruden biregistrene til personregistret 1976 og aflyste skøder en aflevering fra statsadvokaten i Sønderborg med sager vedrørende retsopgøret efter 1945 og en større aflevering fra det nedlagte politimesterembede i Toflund.

Af amtskommunal proveniens er bl.a. Haderslev amts skoledirektions arkiv, og af primærkommunal proveniens er folkeregisterkort fra Nordborg kommune og en række skolearkivalier, bl.a. fra Åbenrå købstad og Rise, Bovrup og Rabsted sogne.

Af afleveringer fra private skal især fremhæves direktør for Hedeselskabet Fr. Heicks arkiv, der indeholder værdifuldt materiale til belysning af partiet Venstres historie og af nationale forhold i grænselandet, og dele af fhv. stiftamtmand J. Pinholts arkiv. Arkitekt Jens Dall har afleveret faderens, arkitekt Andreas Dalls efterladte sager, der også omfatter korrespondance og tegninger vedrørende sydslesvigske byggearbejder. Fra fru Elisabeth Bo Bojesen er der kommet supplerende afleveringer til ægtefællens, boghandler Harald Bo Bojesens og faderens, pastor Jørgen Eriksens privatarkiver. Også fra redaktør Morten Kamphövener er der kommet supplerende aflevering, således at hans arkiv nu er et af de mest omfangsrige. Supplerende afleveringer er endvidere modtaget til højskoleforstander Hans Lunds, frimenighedspræst Thade Petersens og amtsskolekonsulent Hans Novrups og redaktør Ernst Christiansens og borgmester Plewkas privatarkiver. Af andre mindre, men derfor ikke mindre væsentlige afleveringer kan nævnes forfatteren Marcus Lauesens ufuldendte erindringer og forretningsfører ved Hejmdal J. Køcks privatarkiv. Desuden er samlingen af private personarkiver øget med kopier af erindringsmanuskripter.

Af foreninger og private institutioner, som har afleveret deres arkiver eller dele af dem, kan nævnes: Ejderlandets Støttekreds, Komiteen af 1864 for støtte til danske børnehaver i Sønderjylland, Udvalget for den sønderjyske kirkesag, Kvindeudvalget i Felsted (socialdemokratisk), Den almindelige brandforsikring for landbygninger af 1792, Sønderjyske Kvinders Hjemmearbejde (suppl. aflevering) og protokoller fra Bovrup, Lovtrup og Almsted mejerier.

Som tidligere år har landsarkivet også modtaget forskellige slægtstavler, hvoraf en del er fremgået af slægtsforskernes arbejde på læsesalen.

Udsendelsen af dupliserede arkivfortegnelser er fortsat med den meget omfangsrige fortegnelse over rigsdagsmand H. P. Hanssens privatarkiv og den betydeligt mindre fortegnelse over rigsdagsmand Gustav Johannsens arkiv. Til internt brug er dupliseret en foreløbig fortegnelse over de preussiske landkommunale arkiver i Nordslesvig. Interesserede biblioteker og lokalhistoriske arkiver i landsdelen kan rekvirere et eksemplar af denne fortegnelse, som gerne skulle kunne suppleres i de kommende år. Under forberedelse har været fortegnelser over købstadernes arkiver og over de augustenburgske-gråstenske godsarkiver.

Landsarkivet har som tidligere år stillet lokaler til rådighed for forskellige

historiske foreningers møder og arrangementer, og man har haft 8 rundvisninger med tilsammen 227 deltagere.

Under arkivar Dorrit Andersens forlængede orlov vikarierede cand. mag. Jytte Jensen, og fru Krista Bomskov har ligeledes i 1977 kunnet beskæftiges et par måneder med papirkonservering.

P. K. I.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg 1977-78

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig er en selvstændig afdeling med eget budget og eget tilsynsråd. Tilsynsrådet, som er studieafdelingens øverste ledelse, består af otte medlemmer: højesteretsdommer Frants Thygesen og kontorchef O. M. Olesen (begge udpeget af »Grænseforeningen«), tidl. kontorchef Lars H. Schubert og skoleleder Jørgen Hentschel (SSF), rektor Knud Fanø (Dansk Skoleforening for Sydslesvig), landsarkivar Peter Kr. Iversen (Historisk Samfund for Sønderjylland), tidl. generalkonsul prof. dr. phil. Troels Fink, direktør for »Institut for Grænseregionsforskning«, og overbibliotekar Jørgen Hamre, der er tilsynsrådets formand.

Ifølge vedtægten af 13. november 1963 og den reviderede vedtægt af 1. juli 1974 er det studieafdelingens formål bl.a. »at fremme historisk og samfundsvidenskabelig forskning, herunder at foretage undersøgelser af historisk karakter og tilskynde til indsamling af materiale vedrørende sydslesvigske forhold.« »Der kan ved studieafdelingen til løsning af særlige opgaver ansættes stipendiater. Deres opgaver og ansættelser vil være af midlertidig karakter.«

Cand. phil. Carsten R. Mogensen, København, der har været studieafdelingens stipendiat fra 1. september 1973 til 30. juni 1976, har den 20. december 1977 erhvervet licentiatgraden ved Københavns universitets humanistiske fakultet. Det skete på en afhandling med titlen »Tyskland og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-1939. En studie i nazistisk mindretalspolitik med særligt henblik på de politiske relationer mellem de tyske myndigheder og det danske mindretal.« Den meget omfattende afhandling blev udarbejdet, mens Carsten Mogensen var stipendiat ved studieafdelingen, og den søges udgivet, når manuskriptet foreligger i en noget forkortet version.

Arkivar cand. mag. *Dorrit Andersen*, Åbenrå, var ansat ved studieafdelingen fra 1. jan. 1976 til 30. juni 1977. Hun gennemarbejdede et stort og hidtil upågætt kildemateriale angående »Den sønderjyske arbejderbevægelses organisatoriske og politiske udvikling fra 1860'erne til 1920.« Hendes undersøgelse, der endnu ikke er afsluttet, synes at bekræfte den flensborgske arbejderbevægelses dominerende rolle i det nationalt blandede område i Slesvig.

Den 1. aug. 1977 blev cand. phil. *Bjørn Rosengreen*, København, stipendiat ved studieafdelingen. Han havde allerede fra den 15. aug. 1974 til den 15. febr. 1975 været knyttet til studieafdelingen. Under dette første ophold i Flensborg begyndte han en materialeindsamling samt en gennemgang af den relevante

litteratur med henblik på en fremstilling af den politiske udvikling i provinsen Slesvig-Holsten 1924-1934. Opholdet afsluttedes med en differentieret oversigt over arkivmaterialet, en kritisk vurdering af sekundærlitteraturen, et udkast til den planlagte skildring og en nøje udarbejdet forskningsplan. Efter fire måneders arkivstudier i Koblenz, München, Berlin og Slesvig i sommeren 1976 kunne Bjørn Rosengreen begynde på skildringen af de politiske forhold i Weimartidens Slesvig-Holsten. For tiden analyserer han valgresultater og økonomisk tal-materiale til brug for en beskrivelse af samfundsforholdene i slutningen af 1920'erne.

Bibliotekslektoren har fortsat arbejdet på en bog om Chr. Paulsen. Bl.a. har han afsluttet en række undersøgelser vedrørende Chr. Paulsens forfædre, deres herkomst, økonomiske og sociale betydning samt vidtforgreneede familieforbindelser i Flensborg og i hertugdømmerne. Chr. Paulsen døde den 28. dec. 1854; året 1979 vil derfor være en god anledning til udgivelse af bogen om »Den første sønderjyde«.

Egernførde-bogen-projektet skrider godt frem. Der er allerede indkommet flere manuskripter, og andre er blevet lovet klar til aflevering til de aftalte terminer, således at redaktionen regner med, at et færdigt manuskript for hele bogen vil kunne foreligge ved udgangen af 1978.

Den 23. september 1977 udsendtes *Paul Tappes* bog »*Det gamle Læk i billeder og tekst*«. Det var studieafdelingens trettende udgivelse. Dette »egnshistoriske værk i billeder omkring en flydende pen« blev vel modtaget af dansk og tysk presse – og af abonnenterne. Anmelderne har bidt mærke i bogens moderne lay-out, som sydslesvigeren *O. Chr. Schade* har stået for; de roser den fyldige og taktfulde tekst og fremhæver, at dette billedværk om Læk udmærket kan stå som model for andre bøger om samfund under forvandling; derfor har bogen også vakt interesse uden for Læk og Sydslesvig. Der manglede heller ikke opfordringer til at udgive en tysk version af Paul Tappes danske Læk-bog – og til fortsættelse med andre billedværker. Pastor Tappe er gået i gang med en tilsvarende billedbog om det gamle Kær herred. – Glædeligt var det, at billedværket om Læk resulterede i et grænseoverskridende bibliotekssamarbejde, der gennem et samarbejde mellem Tønder bibliotek, Den slesvigske Samling ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig og museum førte til en vellykket og stærkt besøgt udstilling af Læk-billeder på Tønder museum fra 7. febr. til 5. marts 1978.

Studieafdelingen er ligeledes blevet opfordret til at fortsætte den succesrige serie med barndoms- og ungdomserindringer fra Flensborg. Bogen »Barn i Flensborg 1890-1920« er nu udsolgt i to oplag; bind 2, »Barn og ung i Flensborg 1920-1945«, som udsendtes den 14. marts 1977, fik en særdeles god modtagelse og sælges støt. På grund af den positive reaktion og den store interesse har studieafdelingen nedsat en redaktionskomité, som har til opgave at forberede et tredje bind. Den ny bog skulle gerne sprænge de hidtidige to binds snævre geografiske rammer, således at den kommer til at indeholde erindringer fra *hele Sydslesvig*. Redaktionskomiteen søger at finde frem til så mange bidragydere, at der vil kunne udgives et spændende og nuanceret billede af livsforløb og vilkår i

hele det sydslesvigske grænseområde, idet det skal omfatte tiden fra grænse-
dragningen i 1920 og så langt op mod vor samtid som muligt.

Stipendiaterne og bibliotekslektoren har bidraget med en række artikler og boganmeldelser til danske og tyske tidsskrifter samt til *Flensborg Avis* og *Kontakt*; desuden har de holdt foredrag i foreninger om historiske emner, og de har ydet formuleringshjælp i forbindelse med affattelsen af avis- og tidsskriftsartikler. Danske og tyske studerende og faghistorikere har søgt og fået vejledning og har samtidig trukket på studieafdelingens gode muligheder for adgang til information gennem Centralbiblioteket. I tilknytning til stipendiaternes og bibliotekslektorens forskningsarbejde såvel som ved arbejdet med studieafdelingens udgivelser førtes der en omfattende korrespondance med tyske, danske og amerikanske arkiver, institutioner og myndigheder. De mange projekter og udgivelserne, for slet ikke at tale om det daglige rutine- og planlægningsarbejde, har spændt studieafdelingens kapacitet til bristepunktet, men det giver håb om nogle frugtbare år fremover for denne brik i det sydslesvigske kulturliv.

J. R.

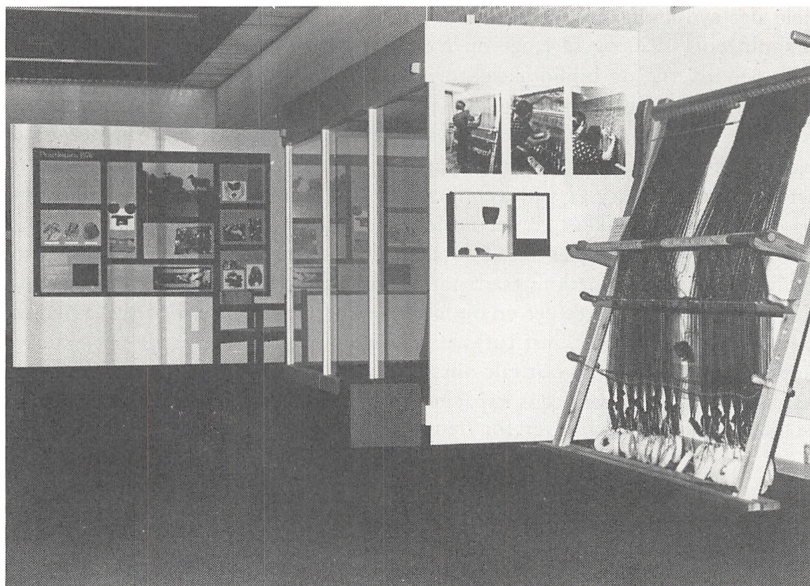
Haderslev Museum

1977 har for Haderslev Museums vedkommende først og fremmest stået i den nye hovedbygningens tegn. De nye lokaler, der i december 1976 og i begyndelsen af 1977 blev taget i brug af personale og samlinger, skulle forberedes til den langt vigtigere begivenhed: Åbningen for museets brugere. Med andre ord skulle den knap 800 m² store udstillingshal fyldes; et stort arbejde, der har krævet en ekstraordinær indsats af museets personale og udefra kommende kræfter.

I efteråret 1977 var arbejdet med udstillingsopbygningen så langt fremskredet, at den egentlige indvielse kunne finde sted, og den 27. november blev dørene endeligt slået op. En åbningshøjtidelighed, der med dronning Ingrid i spidsen overværedes af en lang række repræsentanter for myndigheder, museer m.v., sikrede, at dette skete på behørig vis, og mange gode ønsker fulgte den nye bygning på vej.

Endnu er der mange ting, der mangler i den nye udstilling, og en del af 1979 vil også gå, inden det sidste søm er slået i, og arbejdet kan bedømmes i sin helhed. Men det er museets håb, at den besøgende vil bære over med de bare pletter og håndværkerlarmen og i stedet følge det fremadskridende arbejde med nysgerrighed og interesse.

Kort kan det siges om den nye udstilling, at den er opdelt i 2 hovedafsnit: et historisk og et forhistorisk. Sidstnævnte har arealmæssigt en lille overvægt, idet museets vigtigste samlinger jo falder indenfor denne periode. Denne del af udstillingen er opstillet kronologisk, rækkende fra de måske 240.000 år gamle flintstykker fra Vejstrupskov ved Christiansfeld til vikingetiden. Ideen med den nye udstilling er naturligvis først og fremmest at præsentere oldsagssamlingen på en fængende og vedkommende måde. Men desuden har det været hensigten at fortælle lidt om, hvordan arkæologen arbejder, samt gennem rekonstruktion og

Fig. 1: Et hjørne af den nye udstilling. I montren findes en nyfremstillet kopi af Skrydstruppigens dragt, og på væven i forgrunden kan den besøgende prøve at gøre de professionelle vævere kunsten efter.

såkaldte »panoramaer« at give et øjebliksbillede af udvalgte begivenheder i oldtiden. For eksempel genskabes i udstillingen en jættestue med alle offerkarrene stående foran indgangen, og i en særlig montre skal der opbygges en virkelighedstro gengivelse af, hvordan det store våbenofferfund fra Ejsbøl menes at have taget sig ud umiddelbart efter begivenheden. Disse arrangementer skulle i forbindelse med små lysbilledforedrag gerne bringe et friskt pust ind i udstillingen og give den besøgende et forøget indblik i livet i oldtiden.

Den historiske del af udstillingen er opbygget noget anderledes, idet den kronologiske linie her til dels er forladt til fordel for en emnemæssig gruppering. Et repræsentativt udsnit af Haderslev-sølvsmedes arbejder danner således et sølvkabinet, og museets tekstiler er samlet i en dragtuddstilling. Centrale i den historiske del af udstillingen er 5 interiører: 3 stuer og 2 værksteder, der gerne skulle få museumsgenstandene til at fremstå i troværdige omgivelser. Udenfor én af stuerne findes en gade med gamle håndværkerskilte og rekonstruerede husfacader. Og endelig skal ikke glemmes en særlig del af udstillingen, der skal omhandle Haderslev bys historie frem til 1500-tallet.

Opbygningen af den permanente udstilling har taget mange kræfter, men der har dog også været tid til andre aktiviteter. I september var museet vært for en arkæologkongres med deltagelse af ca. 70 forskere fra de skandinaviske lande,

Fig. 2: Deltagerne i det 28. symposium for Sakserforskning samlet på plænen bag museet.

Holland, Belgien, Tyskland og England. Den store foredragssal viste her sine fortræffeligheder.

Blandt udgravningerne må først nævnes en gammel kending: Jernaldergravpladsen ved Enderupskov, vest for Gram, hvor der tidligere er gjort mange og vigtige fund. Formålet med undersøgelsen i 1977, der under ledelse af cand. phil. Flemming Rieck fandt sted i perioden maj-september, var at finde gravpladsens afgrænsning. Dette lykkedes kun delvist; mod syd og vest synes der endnu at restere en del uundersøgte grave. Ved årets kampagne blev der fundet ca. 20 urnegrave fra ældre romersk jernalder (ca. 0-200 e.Kr.) og et tilsvarende antal grave med ubrændt lig, hvoraf 19 stammer fra yngre romertid, mens den sidste kan dateres til 400-tallet e.Kr. En del af jordfæstegravene var forment udstyret ved fibler (smykkenåle) af bronze eller sølv, glasperler, jernknive, lerkar og andet. Specielt må fremhæves en grav, der udover et lerkar og en jernkniv indeholdt en perlekæde med 30 glas- og ravperler samt 3 fibler. Fremstillet af guldbelagt sølv har den ene af disse fibler været lidt af et klenodie for sin ejer, men også arkæologen glæder sig over stykket, idet det er af helt usædvanlig form og karakter.

På voldstedet »Nørrevold« ved Arrild har Haderslev Museum i samarbejde med inspektør Stiesdal fra Nationalmuseet nu gennem flere år haft undersøgelser i gang. Ved udgravningerne 1977 blev der foretaget en fladeafdækning på den største af borgbankerne. Svage bygningsspor blev fremdraget, og endvidere blev det påvist, at man på borgen har givet sig af med jernudsmeltning og muligvis også med fremstilling af våben.

En sidste udgravning skal også have et par ord med på vejen. I oktober 1977 måtte museets faste udgraver skyndsomst rykke til Hjemsted ved Skærbæk, hvor der ved et byggemodningsarbejde var påtruffet et antal urnebegravelser fra ældre

romersk jernalder. Udgravningen startede som rutine, men i løbet af kort tid udviklede undersøgelsen sig til at blive en af museets mest lovende. Et lille stykke fra urnegravene dukkede der nemlig en større gruppe skeletgrave op, hovedsageligt fra 3–400-tallet e.Kr. Foruden mange fine og kostbare oldsager medgivet som gravudstyr har disse grave også betydet en forskningsmæssig landvinding, idet de kan belyse mange uklare forhold omkring overgangen mellem ældre og yngre jernalder. Magister Erik Jørgensen, der har stået for disse undersøgelser, fortsætter i efteråret 1978 udgravningerne på denne spændende lokalitet.

Museet har gennem det forløbne år haft en del større og mindre særudstillinger. Blandt disse kan nævnes: Udstillinger med maleren Carl-Henning Pedersen, november–december 1977 og i januar 1978 med maleren Kaj Trier. Fra oktober 1977–juni 1978 har der været en udstilling om ejendommen Slotsgade 20, hvori de enestående, nyrestaurerede paneler for første gang samlet blev vist for publikum. Beretningsperiodens sidste arrangement på denne front var en stor og meget levende udstilling om Afghanistan, tilrettelagt af et hold etnografer fra Moesgaard museet ved Århus. Over 7000 besøgte museet i de 11 uger, udstillingen varede.

S. A.

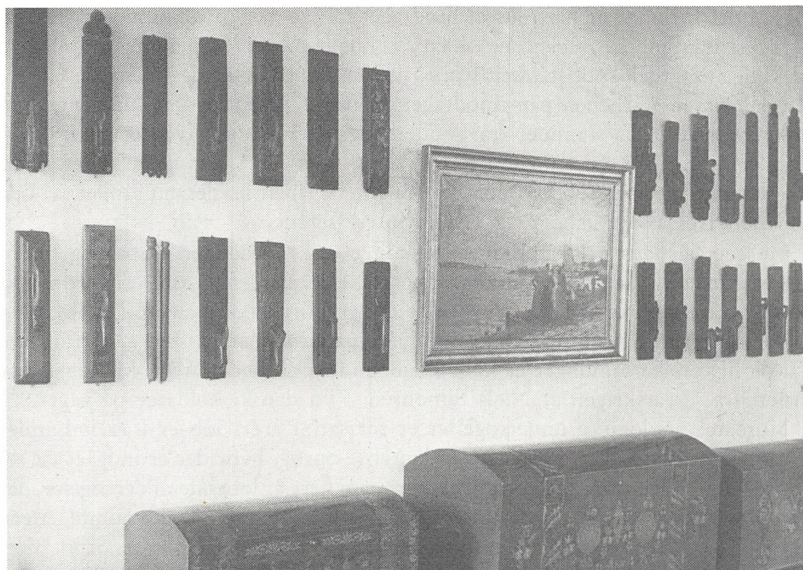
Åbenrå Museum

Museumsbestyrelsen meddeler, at der på grund af museumsleder Holger Jacobsens død ikke kan skrives nogen årsberetning.

Museet på Sønderborg slot

Museet har i 1977 og 1978 fortsat arbejdet med nyindretningen af samlingerne. Selvom den historiske afdeling, omfattende perioden 1815–1970, var åbnet for publikum i december 1976, blev denne suppleret med flere montrer og tekstplancher i løbet af 1977. Samtidig indledtes opstillingen af de kulturhistoriske samlinger på 2. sal. I første omgang anbragtes den rige søfartssamling i et stort, lyst hjørneværelse, hvor ikke mindst de mange fine billeder kommer til deres ret. Desuden arbejdedes med opstilling af tekstilafdelingen, keramikken og af kunstaffdelingen.

Arbejdet med nyopstillingen kræver samtidig øget arbejde med konservering. Hver enkelt genstand skal omhyggeligt gennemgås, eventuelt repareres og derpå sikres også for fremtiden mod møl, orm eller rust. De mange års nedpakning har ikke været lige god for genstandene, hvoraf mange har måttet gennemgå en omfattende specialkonservering. Hvad angår museets meget store foto-samling, der bl.a. rummer portrætter fra 1864, 1914 og de to verdenskrige samt billeder fra krigsskuepladserne i 1864 og 1914–18 er det besluttet at

Fig. 1: Tekstilafdelingen med manglebrædder, malede kister og maleri fra Dyvig af H. Rasch.

anbringe dem i arkiv, hvor særligt interesserede kan få adgang til dem. Det har nemlig vist sig, at disse fotos ikke kan tåle dagslys – enkelte har været lige ved at forsvinde – og når de skal bevares også for de næste slægtled (og det er jo museets vigtigste opgave), må de nødvendigvis pakkes i arkiv. I udstillingerne nøjes museet derfor nu med enkelte, forstørrede kopier af udvalgte originalfotos.

Nyopstillingerne giver også anledning til at fastslå, om museet har mangler i sine samlinger. Herudfra bestemmes så de væsentligste indkøb, der især har drejet sig om topografiske billeder, prospekter og kort samt om tekstiler. Desuden købes fortsat både mønter og medailler til den forholdsvis nye møntsamling. Til kunstafdelingen er også gjort en række væsentlige indkøb. Der er købt stik efter malerier af Chr. Aug. Lorenzen, en tegning af P. S. Krøyer, forestillende blomstermaleren O. D. Ottesen fra Broager og en del grafiske arbejder af nulevende kunstnere som K. H. Sonderburg, Nicolai Wehding, Leif Kath og Svend Wiig Hansen. Med ialt 6 arbejder af K. H. Sonderburg har det været muligt at lave en spændende ophængning af denne særprægede kunstner. Hele kunstsamlingen er iøvrigt ved at blive nyplaceret i 3 lyse rum i vestfløjen: Det mindste rummer portræt-samlingen af især C. A. Jensen, C. W. Eckersberg og Chr. Aug. Lorenzen samt buster af H. V. Bissen. I de to andre er henholdsvis de ældre og de mere moderne billeder anbragt i hver sit store rum, dels på vægge, dels på de nye skillevægge, der gør det muligt at vise flere kunstværker.

Museets samlinger forøges dog ikke alene ved indkøb, men også ved gaver.

Også i det forløbne år har museet modtaget talrige meget velkomne gaver, især til tekstilsamlingen. Hertil er skænket nogle meget fornemme kniplinger, adskillige dragtdele, noget arbejdstøj og en samling på omkring 100 hækprøver. Fra frk. Karen Withen er påny modtaget dragtdele og stoffer som supplement til tidligere gaver. Alt stammer fra Sønderborg-området og gaven er som vanlig fulgt af udførlige oplysninger, som frk. Withen også har fremskaffet. Den efterhånden store gruppe af tekstiler fra frk. Withen holdes nu samlet, så den kan udnyttes af studiehold og særligt interesserede.

Museet har desuden modtaget adskillige stik, tryksager, fotos og ældre postkort til billedsamlingen, der forhåbentlig efterhånden vil kunne nyordnes og gøres lettere tilgængelig. En begyndelse er her gjort med en alfabetisk placering af portrætterne, hvor i første omgang alle soldaterbilleder fra 1864 er nyordnede. Til de historiske samlinger er købt nogle uniformsbilleder af H. Marxen og et maleri fra Treårskrigen af Niels Simonsen: »To danske soldater på vagt«.

Museets etnologiske undersøgelser er fortsat. I årets løb er især indsamlet materiale om børnelege, specielt om lanterne-optog, hvor der er indgået ca. 40 arkivnumre. Til emnet kostforhold, en gennem flere år løbende undersøgelse, der i år er udvidet med spørgsmål om bordskik, er indkommet 60 arkivnumre. Alene dette emne er nu belyst gennem mere end 200 til dels fyldige numre. Stud. mag. Gunnar Solvang har til materialet om sønderjyske husmandsbrug leveret 40 overordentlig omfattende arkivnumre og et tilsvarende antal båndoptagelser. Også til andre tidligere påbegyndte emner kommer der jævnlig nyt materiale, så ialt er der indkommet godt 160 nye arkivnumre i 1977. Jævnside med registreringen af dette store materiale har museet, takket være en særlig beskæftigelsesbevilling kunnet gå i gang med en meget omfattende og hårdt tiltrængt udarbejdelse af hjælpkartoteker, først og fremmest et alfabetisk navnerregister til protokollerne. Museets billedarkiv og bibliotek udbygges løbende, og den påbegyndte nyordning og katalogisering af bogbestanden efter bibliotekernes decimalsystem er fortsat.

Museet har i 1977 haft rekordbesøg, ialt 85.000 gæster. Dette skyldes formentlig dels det ikke alt for strålende vejr i højsæsonen, dels den fortsatte færdiggørelse af udstillingerne. Årets særudstilling har måske også hjulpet til. De har omfattet en meget stor nordisk udstilling, »Nordisk Design«, der var arrangeret af Kunstindustrimuseet i Oslo i anledning af dets 100-års fødselsdag – en udstilling af ældre møbelkunst og af moderne industridesign. Desuden vistes i december en børnetøjsudstilling og en udstilling på grundlag af Sønderborgs dispositionsplan, udarbejdet i kort, tegninger, tekster og fine modeller af en gruppe studerende ved Kunstakademiet. Desuden arrangerede Sønderborg Fotoklub en velbesøgt fotoudstilling.

En væsentlig del af museets gæster, mindst 23.000, er skoleelever. Heraf er en stor del lejrskole-klasser, der får omvisning, når blot denne er forudbestilt.

For yderligere at forbedre skolernes udbytte af museumsbesøgene har museets skoletjeneste afholdt en række lærerkurser. Henved 50 lærere fra Lyngby-Taarbæk kommune og omkring 60 fra Slesvig-Holsten har forud for lejrskolesæsonen fået en omfattende gennemgang af museets muligheder ved museumspædagog

Fig. 2: Borgerlig stue med mahognymøbler. Billeder fra Augustenborg og maleri af C. A. Lorentzen.

Inge Adriansen, sidstnævnte hold også ved kustode R. Lassen. Museumspædagogen har desuden, i samarbejde med Amtscentralen for Undervisningsmidler, afholdt lærerkurser over 3 aftener og har, sammen med Foreningen af Haandarbejdsledere, givet en orientering for håndarbejdsledere. Deltagerne i et tekstilkursus på Danebod Højskole har, delt i tre hold, fået speciel gennemgang af udvalgte dele af museets tekstsamling, og det samme gælder nogle aftenskolehold.

I årets løb har det af Dansk historisk Fællesforening nedsatte arbejdsudvalg vedrørende »Lokalhistorien i undervisningen« forsat og afsluttet sit arbejde under ledelse af seminarielektor Verner Bruhn, Esbjerg. Som den ene af udvalgets to museumspædagoger har fru I. Adriansen deltaget både i møderne og i udarbejdelsen af den afsluttende beretning. Hun er medforfatter til den »idebog«, der var et resultat af udvalgets arbejde, og hun har siden ledet en lokal drøftelse på grundlag heraf. Fru Adriansen har desuden deltaget i møder om og leveret bidrag til udarbejdelsen af et særligt lejrskolemateriale for Sønderjylland, som Amtscentralen for Undervisningsmidler har taget initiativet til.

En række af museets medarbejdere har deltaget i efteruddannelseskurser, faglige møder, kongresser med mere. I museumsforeningens årlige kursus deltog Per R. Madsen og Ellen Bach på hver sit hold. Else Marie Juhler har deltaget i et særlig dokumentationskursus og I. Adriansen deltog i det årlige formidlingsmøde på Fuglsø i marts, i det faglige arbejds møde i Vingsted i november og i

møder i den danske gruppe under den internationale forening for museumsformidling, CECA. Som medlem af redaktionen af museumsforeningens tidsskrift »Stof« har hun desuden deltaget i en række redaktionsmøder. I kunstmuseernes 4-dages kursus deltog lektor H. Aarup. En del af kursets deltagere aflagde et besøg i museets kunstafdeling. J. Slettebo har deltaget i museumsforeningens og i Dansk historisk Fællesforenings årsmøde. Som bestyrelsesmedlem i DHF har han været til flere bestyrelsesmøder. Den internationale museumsforening, ICOM, holdt i 1977 sin generalforsamling i Leningrad og Moskva og her deltog J. Slettebo, der i en årrække har siddet i den danske afdelings bestyrelse. Ved den danske afdelings generalforsamling februar 1978 udtrådte han iøvrigt af bestyrelsen. J. Slettebo har endelig deltaget i møder i redaktionen af »Fortid og Nutid« og, udpeget af Museumsrådet for Sønderjyllands amt, i møder på Hindsgavl om dansk museumsplanlægning.

I årets løb har museets medarbejdere publiceret en række større eller mindre artikler. Vagtmester P. R. Madsen har skrevet et par korte militærhistoriske bidrag. Museumspædagog I. Adriansen har i »Arv og Eje«, 1977, der handler om Bordskik og Borddækning, skrevet artiklen »Albuerne-af-bordet og lad-være-at-snakke-med-mad-i-munden!«, i »Nordslesvigske Museer«, bd. 4 afhandlingen »Lanterne-lanterne« og har redigeret og kommenteret en genudgivelse af bogen »Fædrelandskjærlighed« fra 1850. J. Slettebo har i »Nordslesvigske Museer«, bd. 4, skrevet om O. G. Thychsens medaille og har, sammen med H. P. Hansen og Hans Lind, redigeret og skrevet »Gamle fotografier fra Als og Sundeved«, der udkom i serien »Fra Als og Sundeved« som nr. 55. Endelig har flere forskere udefra benyttet materiale fra museet i forskellige afhandlinger, ligesom museets billedarkiv i stigende omfang udnyttes til illustrationsmateriale i bøger og artikler. Museets fotoarkiv har i den forbindelse ydet en omfattende indsats.

For Museet på Sønderborg slot har der været tale om et meget travlt, men godt år. Rekordbesøget er kun et enkelt vidnesbyrd herom. Langt vigtigere er imidlertid, at den fremadskridende nyopstilling, den bedre magasinordning og øgede konservering og de forbedrede kartoteker på én gang letter museets publikumsbetjening og hjælper til at sikre en bevaring af genstandene også for eftertiden.

J. S.

Tønder Museum

Udbygningen af det kulturhistoriske museum i Tønder må betragtes som endelig gennemført. Der gives ikke yderligere udvidelsesmuligheder, og alle anvendelige rum er fuldt udnyttede. Fra magasinet hentes den ene ting efter den anden frem til restaurering, herunder paneler som afdækkes, men muligheder for at udstille mere er der faktisk ikke. Også museets magasiner er bragt i orden.

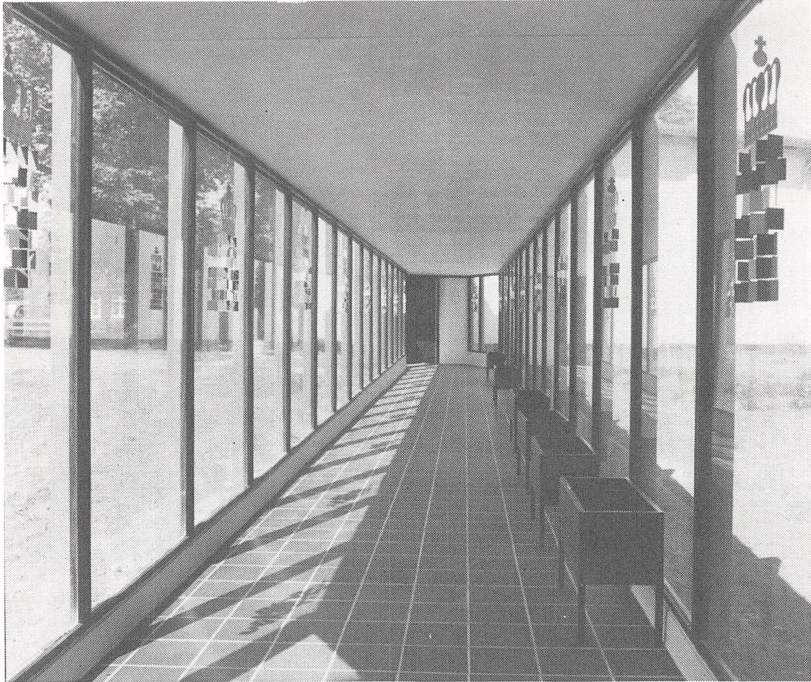
Samlingerne er forøget med få, men meget markante (og dyre) nyerhvervelser, først og fremmest sølvsamlingen, som bl.a. forøgedes med et pragtbæger af Jacob Reimer I fra 1691. Det gedigne arbejde har monogrammet NT for den navnkundige godsforvalter på Schackenborg og fungerende amtmand Nicolaus

Fig. 1: Sølvbæger o. 1700 af Tønder-guldsmeden Söncke Reimer (1658–1712), søn af Tønders betydeligste barokguldsmed Jacob R. Det første arbejde af S. R. der kendes i Danmark. Erhvervet fra London.

Tych, hvis alterkande i Tønder kirke i forvejen hører til vor guldsmedekunsts hovedværker. En endnu større sensation var det vel, at vi kunne købe et næsten samtidigt bæger af Jacob Reimers søn Söncke, af hvem ingen arbejder ellers har været kendt her i landet. Det kom fra London. Endelig er sølvsamlingen suppleret med en sukkerskål af Andreas Chr. Boetewadt fra 1788. Takket være tilskud fra henholdsvis Rislumfonden og Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorcks Fond kunne vi sikre os disse arbejder. Kniplingssamlingen er forøget med en 65 cm lang Lille-knipling fra ca. 1850, vel nok den største længde vi til nu har erhvervet. Som gaver har museet modtaget et maleri af Møgeltønder

Fig. 2: Den nye forbindelsesgang mellem kunstmuseets hovedbygning og annekset. Taget i brug fra maj 1978, tegnet af arkitekt Valdemar Carstensen, Tønder.

kirke af Charlotte v. Krogh og en akvarel af gården Bjerremark af Paul Ipsen fra 1804.

Takket være Handelsbanken kunne der i bankens udstillingshus i Tønder arrangeres en imponerende udstilling af Tønder-sølv i privateje i tiden mellem maj og september 1978, det største udstillingsarrangement museet nogensinde har deltaget i. Fra hele landet indsamledes henved 400 sølvgenstande fra Tønder og Tønder-området, og en nydelig publikation om Tønders rolle som guldsmedeby blev udgivet. Som supplement til det forskningsarbejde, der fra museets side er gjort de sidste 20 år, var dette arrangement af uvurderlig betydning, og det vil næppe nogensinde kunne gentages.

Sparekassen Sønderjylland har til sit filmarkiv i Tønder erhvervet Ejnar Johanssons smukke film om museet fra 1972, en fornem dokumentation af museets kvalitet.

Besøgstallet som kunstmuseet. Og salget af museets publikationer var samme år det største i dets historie.

S. S.

Sønderjyllands Kunstmuseum

17. maj 1978 kunne kunstmuseet omsider tage den længe planlagte forbindelsesgang mellem hovedbygning og anneks i brug ved åbningen af den hidtil største kunstindustrielle udstilling i huset, en retrospektiv præsentation af det bekendte Kolding-værksted Anni & Bent Knudsens smykker, korpusarbejder og klip. De smukt indrettede udstillingsrum i Tønders tidligere elværk er nu kommet til deres rette funktion, og den nævnte udstilling viser, hvor fortræffeligt egnede de er ikke mindst til kunstindustrielle udstillinger, som museet efter i årets løb gennemførte saneringer af styrelsesforholdene fremtidigt vil søge at udbygge.

I alt 12 udstillinger har været afholdt, hvoraf skal fremhæves den svenske billedhugger og keramikker Stig Carlsson (okt.-nov. 1977), jugoslaven Zoran Music's rystende koncentrationslejr-grafik (nov.-dec. 1977), Carl-Henning Pedersens oliemalerier og mosaikker (i Haderslev Museum, nov.-dec. 1977), tegninger og plakater af Herluf Bidstrup (jan. 1978) og vandredstillingen Midtvejs.

Til udstillingerne er der i de fleste tilfælde udarbejdet trykte kataloger.

Til kunstmuseets faste samling er foretaget en række meget betydelige indkøb, hvoraf blot skal fremhæves Henry Heerups tidlige oliemaleri »Nana i haven« fra 1940, Karl Isaksons Nature morte fra 1920, Jeppe Madsen Ohlsens Gadeparti i Christiansfeld 1937, Helge Ernsts Torso 1977 og Henning Andersens bronzeskulptur »Skakt« fra 1977.

En storstilet gave – to raderinger (1910), et træsnit (1916) og to litografier (1926) af Emil Nolde – modtog museet af frk. E. Tranekjær, tidl. Jejsing.

I annekset afholdtes i samarbejde med Tønder Bibliotek og Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig en velbesøgt kulturhistorisk udstilling Det gamle Læk i billeder, tilvejebragt af pastor Tappe i Læk.

Museet har yderligere udstillet grafik i museet i Gram.

En nyophængning og opstilling er gennemført i hovedbygningens tre udstillingsale, som efter bestyrelsens beslutning ikke anvendes til andre udstillingsformål. Museets sydtrappe anvendes til lokale kunstnere, og galleriet til grafik.

Besøgstallet for kalenderåret 1977 nåede op på 33.027, hvilket er det største i de forløbne seks år siden grundlæggelsen.

S. S.

Midtsønderjyllands Museum

Midtsønderjyllands Museums anden sæson var besøgt af ca. 7.000 betalende gæster. Da der var skabt økonomisk grundlag for at ansætte et par damer til at forestå billetsalg og rengøring, var der mulighed for længere åbningstid, især lørdag/søndag.

I årets løb er der ført forhandlinger med Sønderjyllands amt og de tre kommuner Gram, Nørre Rangstrup og Rødding om museets overgang til kommunal/amtskommunal drift i lighed med museerne i Haderslev, Åbenrå,

Sønderborg og Tønder, idet Midtsønderjyllands Museum så skal have status som landsdelens geologiske museum. Forhandlingerne er ført til ende mellem amtet, kommunerne og museumsforeningen, så der nu kun mangler en statsanerkendelse af museet, før overgangen er en realitet.

Ved tilskud fra amt og de tre kommuner samt fra arbejdsmarkedsnævnet blev der skabt mulighed for at påbegynde restaureringen af resten af kælderetagen samt førstesalen.

Bestyrelsen må konstatere, at det er dyrt og besværligt at arbejde med restaurering af fredede bygninger, især når brandtekniske og fredningstekniske hensyn støder sammen. Efter krav fra Det særlige Bygningssyn føres førstesalen tilbage til sin oprindelige ruminddeling og gamle - for længst kasserede - fløjde re genopbygges og isættes på de oprindelige pladser.

Museet har i årets løb modtaget en række gaver. Her skal fremhæves en: Fra Dr. A. W. Janssen, Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie, Hooglandse Kerkgracht 17, Leiden, Holland, modtog museet i foråret 136 små plastikæsker med sneglehuse og muslingeskaller. Tingene er fundet i en grusgrav i Enderupskov af postmester Vedsted Hansen, Gram og Dr. Janssen, men er artsbestemte af Dr. Janssen på Rijksmuseet i Leiden. Det er en enestående samling, der her er kommet i museets besiddelse uden udgift for museet, så jeg føler trang til dels at gøre årbogens læsere bekendt med samlingen og dels bringe postmester Vedsted Hansen og Dr. Janssen museets tak for den smukke gave.

Udstillingsvirksomheden er blevet fortsat. I pinsen åbnedes en mindeudstilling for malerinden Agnes Smith, Lundsmark, der hentede mange af sine motiver fra Gramegnen. Desuden udstillede malerne Aksel Skovhøj, Dynt og Dea Enna, Augustenborg på museet.

S. J.

Kunstmuseet Holmen, Løgumkloster

Til sommersæsonen 1977 havde Løgumkloster Højskoles arkæologihold planlagt en middelalderudstilling, der udover at vise resultater fra de seneste stedlige udgravninger også skulle vise nogle tidligere udgravningsfund, udlånt fra Nationalmuseet, men på grund af tidnød måtte udstillingen udsættes til sommeren 1978. Aflysningen af denne udstilling kom på så sent et tidspunkt, at det var umuligt at fremskaffe nogen anden særudstilling, og man måtte nøjes med den sædvanlige nyophængning af Olivia Holm-Møllers værker og en særudstilling af kunstneren Skat Andersens arbejder efter den egentlige sommersæson.

Skat Andersens udstilling, der omfattede oliemalerier, akvareller og tegninger, fortrinsvis med landskabsmotiver, var velbesøgt, men kunne dog ikke rette det dalende besøgstal op. Året før var der ikke mindre end 5 særudstillinger og dermed et stigende besøgstal.

Kunstmuseet Holmen er i den heldige situation, at det kun er de 9 måneder af året, der er helliget Olivia Holm-Møllers kunst, mens resten af året kan bruges til andre aktiviteter. Det faldende besøgstal sidste år maner til absolut at udnytte

de 3 måneder for at holde interessen for museet vedlige, når der ikke er storbys publikum til at slutte op.

At det ikke er Olivia Holm-Møllers kunst, der er uden interesse, viser en velbesøgt retrospektiv udstilling på Sophienholm i Lyngby-Tårnbæk kommune, der har været vist i tiden 3. marts til 21. maj i år. Til denne udstilling har Holmen haft udlånt en del billeder, ligesom andre museer og mange private har stillet deres kunstværker til rådighed. Holmens håb er, at denne udstilling har skabt fornyet interesse for Olivia Holm-Møller i Sønderjylland, og også givet mange andre lyst til i sommerens løb yderligere at se, hvad denne særprægede kunstner har skabt.

E. K.

To slægtskjoler. Bryllupskjolen fra 1868, tilhørte Anne Friis, gift Andresen. Dagligkjolen, tilhørt Karen Møller, gift Michelsen. Båret af Gertrud Toft og Kirsten Lund. (foto: Anne-Helene Michelsen). Jvf. side 242.

Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup

Styrelsen holdt sit årsmøde den 26. oktober 1977. Formanden omtalte 10 års jubilæumsfesten, der var blevet holdt i et telt i haven. I tilknytning til jubilæumsfesten vistes en udstilling »Gamle håndskårne trætinge«.

Regnskabet viste et overskud for året på kr. 22.

Samlingen har i løbet af året modtaget følgende gaver: Gamle halmsimer (Mads Calløe, Genner), en grutesten til sennep (fru Eline Christensen, Stubbæk), en lerbageform (Carl Itzke, Åbenrå), et køreslag (Dagny Hansen, Stubbæk), en dekoreret lerpotte (Kirsten Søndergaard), en kartoffelkrog og en pulverbøsse (Jes Friis, Øster Løgum), to karter og en hejle (fra anonym giver).

I vinterens løb har en lille »tekstilklub« mandag eftermiddage arbejdet med registrering af samlingens tekstiler ud fra de regler, der arbejdes efter i »Den gamle by« i Århus. Man har i dette arbejde modtaget megen hjælp fra dr. phil. Erna Lorenzen.

N. C. M.

Højer Mølle

Den ældste mølle i Højer var en stubmølle fra det 16. århundrede, som lå på »æ Møllepold« lige vest for Digeskolen. Den første hollandske mølle i Vestslesvig blev bygget i 1739 ved Vidåens sluseport i Frederikskog. I 1853 købte Carl Emil Roll i Højer stubmøllen og i 1856 tillige møllen i Frederikskog. Stubmøllen rev han ned, den hollandske mølle flyttede han til Højer, hvor den straks blev genopført på det sted, hvor den står i dag.

Endnu ved begyndelsen af anden verdenskrig var den 30 m høje mølle Højers vartegn, der hævede sig op over marskbyens lave silhuet, og som man øjnede østfra, så snart man var kommet igennem Møgeltønder. En vinterstorm i 1942 rev den ene vingef, det følgende år blev den anden fjernet, og 30 år efter var den fordums stolte mølle en sørgelig ruin.

Hvis ikke en kreds af højerborgere med boghandler Tage Bundgård i spidsen havde besluttet, at nu skulle der ske noget med møllen, så havde den næppe eksisteret i dag. De fik i januar 1974 dannet Fonden til Højer Møllens Bevarelse, og allerede i juli samme år fik de tilsagn om, at A. P. Møllers og Hustrus Fond ville bekoste møllens restaurering; i januar 1975 påbegyndtes arbejdet, og i november året efter blev de 22 m lange vinger sat op; de er fremstillet af Douglasgran, fældet i Langeskov på Fyn. Den 20. august 1977 var der indvielsesfest.

Op nu står den gamle mølle igen i al sin glans og herlighed. Enkelte af de kæmpestore bjælker er blevet fornyet tillige med en del andet træværk; vingerne, den udvendige omgang og de 30.000 egespåner, møllen er tækket med, er nye; det allermeste af »indmaden« derimod er bevaret fra møllen i Frederikskog, og møller Jacob Schmidt fremviser tillige med stolthed et mægtigt stykke tømmer, der har siddet i den gamle stubmølle.

Højer Mølle i vinterdragt. (foto: Elise Rabbek)

Hele møleværket er intakt, og hvis man satte alle sejl eller klapper på vingerne, ville den mægtige møllesten i kværnene stadig kunne male mel og gryn. Nu er vingerne kun i stand til at trække sig selv rundt, når mølleren finder, at de trænger til at blive rørt. Men det er imponerende at se det gamle maskineri med det kolossale stjernehjul, der sidder på den store, lodrette hovedakse, kongevellen, og som driver kværnene, og er der et lille hold besøgende med nogle få

interesserede, kan de måske lokke mølleren til at tage dem med helt op i hatten, hvor det store kamhjul sidder, holdt i ave af Leonardo da Vincis geniale bremsesystem. Har man forinden læst kapitlet om den løbske mølle i Martin A. Hansens »Jonatans rejse«, så forstår man, hvilke vældige kræfter mølleren administrerede.

Fra mølleomgangen har man god udsigt over marsk, dige og vadehav, og i en sidebygning, der står i direkte forbindelse med møllen, er der to udstillinger. I stueetagen »Både og bådfolk«, som ved redskaber og billeder fortæller om marskboernes dagligdag i ældre tid, da de skulle skaffe føden ved bådfart, fiskeri og rørbjergning, og da bønderne måtte sejle fra gård til gård i vintertiden, når kogene stod under vand. I etagen ovenover stormflodsudstillingen, der ved billeder, plancher og andet materiale samt en udmærket lysbilledserie giver et levende indtryk af den sidste menneskealders stormfloder, specielt januarstormfloderne i 1976, og hvor man tillige kan få en instruktiv gennemgang af egnens diger, koge og sluse, så man virkelig får forståelse af det, man ser på en tur til vadehavet.

Åbningstider: 1. april–30. september hver dag (undtagen mandage) kl. 13–17. Lejrskoler og selskaber kan aftale besøg uden for de normale åbningstider på telefon (04) 74 25 93 kl. 9–10, eller (04) 74 84 69.

F. C.

Historisk forening for Gråsten by og egn

Foreningens sommerudflugt gik til Sandbjerg slot. Turen var begunstiget af det smukkeste sommervejr, så deltagerne nød aftenuren i parken og langs Allsund inden rundturen i slottets smukke rum. Ved kaffebordet fortalte Jens Lampe om slottet og dets beboere gennem tiderne.

Ved foreningens efterårsmøde havde vi som foredragsholder rektor Knud Fanø, Duborgskolen. Knud Fanø fortalte fængslende om de to grænsebyer, Tønder og Flensborg, og drog paralleller mellem deres udvikling og historie.

Kort før jul udsendtes foreningens årsskrift, det tredje i rækken. Det indeholdt artikler om mindesten i foreningens område. Desuden en ung bondsoldats dagbogsoptegnelser fra hans oplevelser i kampene på Dybbøl og en artikel om et brude- og lånelegat, stiftet 1842 af oberstløjtnant v. Vette, Adsbøl. Legatet virker endnu 135 år efter til gavn for brude, der er født i Adsbøl.

På generalforsamlingen d. 26. april 1978 kunne formanden i sin beretning oplyse, at der atter har været fremgang i medlemstallet, så foreningen nu havde 175 medlemmer.

Det lokalhistoriske arkiv, der stadig modtager billeder og interessante arkivalier, er blevet lagt ind under Gråsten bibliotek, og man glæder sig til de bedre lokaler, der vil blive mulighed for, når Gråstens nye bibliotek om et års tid kan tages i brug.

Ved generalforsamlingen talte dr. phil. H. V. Gregersen, Haderslev om »Dansk-tysk i gamle dage«, og på fortrinlig vis opridsede han såvel den politiske som den kulturelle baggrund for sprogrænsen mellem plattysk og dansk, et

skel, der skabt for ca. 500 år siden stort set følger vor nuværende statsgrænse.

Aftenen sluttede med fremvisning af lysbilleder fra Gråsten og Sydslesvig.

P. A.

Sdr. Hygum Hjemstavnsforening

Sdr. Hygum Hjemstavnsforening blev stiftet i 1966. Bestyrelsen på 9 medlemmer gik i gang med at samle oldtidsminder, flinteredskaber, artikler, dokumenter, gamle og nye fotos og billeder, bøger, hæfter, gamle pengesedler, mønter samt brugsting fra hus og gård. Endvidere er ca. 30 ældre mennesker blevet optaget på lydbånd; de har fortalt minder og oplevelser på egnens dialekt.

Foreningen fik et rum overladt til at indrette et sognearkiv i det tidligere kommunekontor i Hygum. Et bogudvalg fik stof og materiale samlet til en sognebog, og her har ca. 30 sogneboere skrevet artikler. Bogen blev trykt i 1000 eksemplarer, og deraf er de 760 solgt. Sognearkivet og Hygum-bogen blev til i 1972.

Hvert år i juni måned indbyder foreningen til egnsvandring, for at medlemmerne kan lære egnen og dens historie bedre at kende. Vandringen samler hvert år ca. 150 deltagere fra sognet.

5. maj 1976 rejste bestyrelsen en mindesten ved kirken til minde om Danmarks befrielse i 1945.

Det sidste års tid har bestyrelsen samlet håndværksredskaber og landbrugsmaskiner til et egnsmuseum. Peter Conradsen var villig til at stille sine udbygninger til rådighed til formålet. Egnsmuseet blev indviet den 3. maj 1977. Museet er næsten fyldt; det viser, hvordan udviklingen er skredet frem gennem de sidste 100 år inden for landbrug og håndværk. Publikum har vist stor interesse for museet.

Både Sognearkiv og Egnsmuseum er åbent første tirsdag i hver måned fra kl. 15-17 eller efter aftale med formanden Aksel Fredslund, telefon 845305 – sekretæren Hans Fredslund, telefon 845431 eller gårdejer Peter Conradsen, telefon 845122.

H. F.

En rettelse

I Sønderjyske Årbøger, 1. halvbind 1958, side 33 skriver Jens Holdt:

»Som lokalskoleinspektør fik Nielsen 1894 meddelelse om, at læreren ved Over Lerte skole havde forlovet sig med en pige nord fra. Han måtte siden (1896) forlade landet og flyttede så til kongeriget. Da han var rejst, savnede man skolens kejserbillede. Præsten blev meget ulykkelig over tilfældet. Men heldigvis blev billedet fundet i god behold, inden større skade var sket.«

Som det fremgår af det følgende er der tale om en fejltagelse, hvad enten den skyldes Nic. C. Nielsen eller Jens Holdt.

Mathias Christian Hansen, født 5.10.1867 i Skrydstrup, dimitteret fra Tønder

Seminarium i 1890 var lærer i Over Lerte fra 1891-97 og var ikke som opgivet i Tønder Skole-Stat side 145 lærer i Brodersby fra 1890-1904. Hertil blev han af regeringen i Slesvig forflyttet med tiltrædelse den 1.4.1897. Han forlod altså ikke landsdelen i 1896 for at flytte til kongeriget!

Man kan dårligt forestille sig, at der ikke har ligget en virkelig begivenhed til grund for omtalte meddelelse. Blot har det ikke været tale om lærer Mathias Christian Hansen, og det ses heller ikke, at en lærer i Sommersted sogn skulle være taget nord på i 1896. Jeg mener, at spørgsmålet om, hvem der sigtes til, står åbent.

L. S. Ravn

Den store egnsvandring 1977

Den 3. september 1977 var der en del mennesker, som snød sig selv. De deltog nemlig ikke i den store egnsvandring, der den dag gik til Ribe og Esbjerg.

Kun to stopfyldte busser rullede mod nordvest, og for en gangs skyld vandrede vi virkelig. Historisk Samfunds sekretær havde nemlig lokket sin far, den navnkundige og meget vidende fhv. førstelærer H. K. Kristensen fra Varde, til at vise os rundt i Ribe, og det var nærved, at den 82-årige var løbet fra os alle.

Vandringen startede på pladsen ved Domkirken, hvor sønderjyske landmænd endnu ved århundredskiftet kom til folkemarkederne for at fæste egnens unge, der søgte pladser for det kommende år.

Gadenettet i Ribes bymidte har ikke ændret sig væsentligt i århundredernes løb, og vi vandrede hastigt ud ad den middelalderlige hovedgade, Hærstrædet, mens vi i forbifarten så på de gamle borgerhuse ved Domkirken, Hotel Dagmar, Porsborg, Weis' stue og flere, der var opført efter branden i 1580. Et enkelt gavlhuse udmærkede sig specielt ved at præsentere sin baggavl ud mod gaden – den oprindelige forgavl var gået til, og operationen gennemførtes med held for nogle år siden.

Vi gik over åens tre grene, kiggede ned i de brusende vande og på møllejulene, og ved Ydermøllen vendte vi om. Her lå engang friserens saltskuder – gadenavnet Saltgade bærer vidnesbyrd om den gamle salthandel, vi så den utrolig høje stormflodssøjle på Skibbroen ved åhavnen, og vi så på de tæt sammen-trængte gavlhuse. H. K. Kristensen forsikrede, at somme huse lå så snært, at nogle beboere har måttet trække deres ko gennem stuen for at få den ud i staldrummet, der gemte sig bagved. Vi troede på koens fordums færdsel gennem borgernes gemakker og håbede inderligt for ejernes skyld, at det var lykkedes samme at gøre køerne stuerne før denne vandring.

Så blev vi gjort opmærksom på de smalle tagdrypsslipper mellem nogle gavlhuse, og mens vi prøvede at kigge derind uden om hinanden, forsvandt H. K. hastigt ind gennem en passage. De, der var hurtigst til bens, fik at vide, at hussiderne med de fremskudte øvre etager var udkragede længer. Dette fortalte de første, der var for udgående, til de sidste, der var for indgående. Et praktisk system.

H. K. Kristensen i fuld aktivitet. (foto: Inger Bjørn Svensson)

Vi smuttede frem og tilbage over gaden og ud og ind mellem husene, og vi glædede os over mangan skjult idyl, og kneb det indimellem for bagtroppen at finde den port, fortroppen just var dykket ind i, var der mange steder så meget at se og fortælle om, at hele selskabet nåede sammen. For eksempel i Clausens gård hørte vi H. K. citere Anders Arreboes vers, der er udskåret i en rigt forsi ret barok ege-porthammer:

En Christnis hus er Viet saa
 Medgang oc modgang Ind oc udgaa.
 Er medgang Inde fahr I Mag
 Er Modgang Inde Ei forsag.

Samme vers har H. K. for øvrigt undertiden brugt i sin degnetid, når han skulle holde en bryllupstale.

Clausens gård er et ældre hus, der blev ombygget 1671 af Niels Terpager. Inde i den smukke gård så vi de udkragede længer, der lige som mange gavle hvilede på »forlorne« bjælker, korte bjælker, der ikke gik gennem hele bygningen, men i stedet for at være solidt fastgjort til det indre tømmerværk, blev understøttet af stivere, knægter, der ofte er, eller rettere var, udskåret i en bestemt Ribestil. Den svage konstruktion, der skyldtes knaphed på gavltræ, var årsag til, at vestenstormen fik ødelagt mange af de gamle gavle, som nu er ommuret og ikke er blevet kønner af fornyelsen.

Vi invaderede den velholdte gårdsplads bag Quedens gård ad vistnok ikke helt reglementerede omveje over særegne trappearrangementer og fik samtidig et

Et udsnit af deltagerne i Riber Kjærgaards park. (foto: Inger Bjørn Svendsen)

glimt af den antikvariske samling. Og vi aflagde endnu en række husbesøg, åbenbart uden værtsfolkernes viden, for H. K. åbnede rapt en port eller dør, vi skyndte os ind og fik udpeget denne gårds specielle seværdighed og ilede atter ud for at lytte til næste foredrag hen ad gaden.

Byvandringen sluttede i Dominikanerkirken Sct. Katharinæ kirke og Sortebrødreklosteret.

Den første kirke på stedet er opført i 1200-tallet, men den bløde engbund har ikke kunnet holde til belastningen, og gentagne ombygninger har været nødvendige. En af ombygningerne blev finansieret ved salg af afladsbreve. En enkelt mur står endnu fra den første kirkes tid. Den seneste gennemgribende restaurering blev afsluttet ca. 1930. Da hældede murene foroven 60 cm ud fra den lodrette linie.

Sortebrødreklosteret er sammenbygget med kirken, og klostergården i midten er omgivet af en klostergang med højgotiske arkader (fortalte H. K. Kristensen), og mens han fortalte om klosterets arkitektur, anvendelse gennem tiderne og økonomi, kiggede klosterdamerne venligt ned til den lyttende skare i klostergården.

Der var meget mere at se og høre om, Tårnborghuset, den adelige rede i det borgerlige Ribe, hvor Brorson engang har boet – han skrev »Svanesang« her –, apoteket, rådhuset, Maren Spliids hus, Boderne, de første udlejningshuse, og latinskolen og meget mere. Man kunne kun konstatere, at her kunne man mageligt gå en hel dag, og at de afsatte to timer rakte langt fra.

Nu gik det lidt forsinket i lyntempo mod Hotel Sønderjylland, hvor middagen

ventede, men uheldigvis gik ruten forbi Domkirken, og endnu mere uheldigt kom en til at sige »Kathoveddøren«. Fluks drejede H. K. af fra den slagne vej, de sultne turdeltagere kom på afveje og strømmede efter den fortællede fører mod den berømte dør, mens vor sekretærs klagende stemme lød over Domkirkepladsen: »Far, du må ikke – vi kommer jo forsent!«

Efter en kort forelæsning om kattehovedet og de ovenover anbragte seværdigheder, løb de angrende, åndeligt berigede tilhørere efter de retfærdige, der havde holdt kursen, og meget bemærkelsesværdigt nåede alle frem i rette tid til de velforsynede fade.

Efter middagen holdt seminarielæktor, mag. art. Kirsten Agerbæk et godt foredrag »Husene omkring os og de mennesker, der har bygget og befolket dem gennem tiderne«. Foredraget var meget pædagogisk inddelt i emnegrupper: Huse fra før 1580, året for den store ildebrand, enkelte står endnu, og det samme gælder ildebrandshusene, der blev opført kort efter branden. Så kommer gruppen med de klassicistiske huse, der blev opført omkring år 1800, industrialismens villaer og endelig husene fra tyverne og trediverne. Det saglige foredrag var fyldt med detaljer og blev ledsaget af lysbilleder. Desværre kneb det lidt med at se lysbillederne – salen kunne ikke mørkelægges, men det gik endda; måske var dette sidste dog medvirkende til, at man efter foredraget tænkte, at det burde man vist have hørt før byvandringen – så havde man bedre vidst, hvad man skulle kigge efter.

Fra Ribe gik turen til Riber Kjærgård. Forstander Ejnar Jensen bød velkommen og gav os en kærkommen plads i solen, hvor vi mageligt placerede (de fleste af os i hvert fald) i haven under de høje træer, der er noget ganske specielt for vesteregnet, hørte om den gamle herregårds meget udviklede bygningshistorie.

Herregården er fra 1500-tallet, den blev ret hurtigt ombygget, og mod århundredets slutning blev den prægtigt udsmykket. Denne fornemme bygningskunst blev ødelagt 100 år senere ved en noget brutal modernisering, og endnu 100 år senere blev bygningen på det nærmeste skamferet. I midten af 1800-tallet blev den tidligere herregård til fattiggård, hvad man kan læse nærmere om i en pjece, »Kjærgaard minder« af Hans Pedersen.

I midten af dette århundrede søgte staten, der havde overtaget bygningerne, at rette op på den skete skade, hvilket kun delvis er lykkedes, og efter nogle år som fredshjem for unge piger, fik den selvejende institution Kærgaard landbrugsskole i 1949 husly her.

Vi fik lov at kigge inden for – morsomt var den gamle kælder, der ligger under hovedfløjen i Kjærgårds ældste stenhuse. Min nabo dernede betroede mig, at der havde der været skolekøkkenet. Der var i hvert fald en kæmpeovn dernede, men kyndige folk erklærede, at ovnen nok havde været brugt til alkemistiske eksperimenter – brødbagning har den næppe nogen sinde været synderlig velegnet til.

I Hunderup kirke tæt ved Riber Kjærgård ventede en overraskelse. Som kirke for Kærgård er den præget af rige begravelser for hovedgårdens ejere, og det største og kostbareste gravmæle er monumentet for Niels Lange til Kærgård og

hans hustru Abel Skeel, begge døde i slutningen af 1500-tallet. Ægteparret er afbildet i legemsstørrelse i liggende stilling; alabasterfigurerne hviler på en sokkel med siderelieffer af alabast. Desværre flyttede biskop Kofoed rundt med gravmælet i pinsen 1822 – uden særlig pietet blev alt puttet ned i gravkælderens. Efter diverse omflytninger fik man dog i 1950 alt fundet frem og gravmælet reableret bag alteret, men en del detaljer og indskrifter er beklageligvis gået til under den hårde medfart.

Turen sluttede på Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, hvor vi først besøgte kafeteriet, derpå kiggede rundt i selve museet og sluttelig så på de levende væsner, både fiskene og især på sælerne, dels ned på de søvnige oppe i solen – de gad dårligt åbne øjnene, så rart lå de, dels op på de mere livlige, der elegant svømmede rundt bag vinduerne i kælderetagen i et stort bassin, og endelig på den lille bitte, meget søde sælunge, som vi havde læst om i aviserne.

Tilbage er blot at meddele, at den veltilrettelagte og vellykkede tur var begunstiget af dejligt solskinsvejr.

ibs

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds

Den 28. april 1977 var amtskredsen på besøg i den ny museumsbygning i Haderslev. Museumsinspektør Hans Neumann viste rundt og fortalte om anvendelsen af de mange rum; kontorer, magasiner, undervisningsrum og den store udstillingshal. Der var udmærkede lydforhold, så det talte hørtes let.

Derefter var der generalforsamling på Missionshotellet.

Den 14. august holdtes egnsvandring. Vejret var ideelt. Ved Gram kirke samlede ca. 40 biler med godt 100 deltagere. På gravpladsen ved Enderupskov forklarede Flemming Rieck, der leder udgravningen, om det hidtil fundne, blandt andet spor af handel med de romerske provinser og England. Hans P. Jensen, Agerskov, ledede den følgende tur til kanal anlæggene i Fole og Harreby.

Det blev en eventyrlig tur ad mark- og hedeveje gennem indlandsklitterne. I Hygum forsamlingshus blev der drukket kaffe, og i et efterfølgende foredrag uddybede H. P. Jensen det set og fortalte om høets og græsningens betydning for kreaturholdet.

Den 5. april 1978 holdtes der møde i den nye museumsbygning i Haderslev med museumsdirektør Hans Lassen, Århus, der talte og viste lysbilleder om huse og beboelsesforhold i vore byer i ældre tid. Hans Lassen selv var en fin repræsentant for det, der fra landbosome opfattes som bykultur. Efter mødet var der generalforsamling, hvor Anker Eriksen og Kresten Madsen genvalgte. Landsarkivar P. Kr. Iversen redegjorde for Historisk Samfunds virksomhed og de bøger, der er under udgivelse.

K. H.

Åbenrå amtskreds

D. 22.4.1977 holdt amtskredsen sin generalforsamling i Billedsalen på Folkehjem. Godt 50 medlemmer var mødt frem og påhørte med interesse et udmærket foredrag om »Sønderjyske kulturforbindelser«. Det var museumsdirektør J. Slettebo, der førte os gennem nogle århundreder, og han ledsagede sine oplysninger med smukke farvelysbilleder af eksempler på fajance og møbelkunst.

Amtskredsen har i sommermånederne ikke holdt specielle arrangementer for ikke at kollidere med Historisk Samfunds »Historisk søndag« og »Den store egnsvandring«.

I efterårs- og vintermånederne har vi ved lokale møder i Felsted, Varnæs, Bov og Gråsten gjort opmærksom på Historisk Samfund, og ved disse møder udstillet et udsnit af de bøger Historisk Samfund har udgivet. Der var betydelig interesse for bøgerne, så vi fik solgt en del og tegnet nye medlemmer til Historisk Samfund og nogle nye abonnenter på Sønderjysk Månedsskrift.

Det er styrelsens hensigt at fortsætte med disse oplysningsmøder i den kommende vinter ude i sognene i amtskredsen i forbindelse med lokale hjemstavnsaftener.

D. 18. februar deltog 12 af kredsens tillidsmænd i det årlige tillidsmandsmøde på Landsarkivet. Her holdt professor Troels Fink et levende og spændende foredrag om »H. V. Clausen og grænsedragningen«.

Efter kaffebordet aflagdes der beretning om arbejdet i kredsen, og dette gav anledning til en drøftelse af fælles interesse for arbejdets videre forløb.

Amtskredsen har i 1977 haft en fremgang på 60 medlemmer. Det er et pænt resultat, som dels skyldes godt arbejde fra tillidsmænd, og dels skyldes Historisk Samfunds bøger. Det er gode og billige bøger, der bringer lokalt stof.

Vi håber, at medlemsfremgangen kan fortsætte i det kommende år.

P. A.

Sønderborg amtskreds

Lørdag d. 25. juni 1977 holdtes møde og generalforsamling på Sandbjerg slot. Generalforsamlingen begyndte med formandens beretning, der omhandlede årets 3 møder samt en redegørelse for, hvad der var sket vedrørende Nydammosen, herunder Nationalmuseets undersøgelse i 1976. Hans Bojsen og Jens Ditlefsen blev genvalgt til bestyrelsen. Ved mødet fortalte professor H. P. Clausen om Sandbjergs historie både i nyere og i ældre tid. Foredraget var meget interessant og lærerigt. Efter kaffebordet fortalte pens. Jørgen Poulsen yderligere om Sandbjerg, og derefter var der rundvisning ved H. P. Clausen. Der var 43 deltagere.

28./11. var der møde på Maikroen i Havnbjerg, hvor afdelingschef M. Ramlau-Hansen fortalte om Danfoss, lige fra den første begyndelse i loftsværelset på Mads Clausens fødegård i Elsmark til den verdensomspændende virksomhed, Danfoss er i dag. Det meget interessante foredrag var ledsaget af lysbilleder, og bagefter så vi en film, der viste træk fra Danfoss's forskellige virkeområder over

hele verden. Derefter var vi på rundtur gennem et par fabrikshaller, og tilsidst var Danfoss vært på Maikroen ved et traktement bestående af smørrebrød med tilhørende drikkevarer. En vellykket aften, der havde samlet ca. 60 deltagere.

Forårsmødet blev holdt d. 4. april på Sønderborg slot, hvor museumsinspektør, mag. art. Hans Lassen, Den gamle By, Århus, fortalte om borgerhuse i landsdelen og viste lysbilleder. Efter foredraget besvarede Hans Lassen spørgsmål fra deltagerne, og der var en god spørgelyst. Ca. 40 deltagere.

J. D.

Tønder amtskreds

Man var fra årets begyndelse indstillet på at arrangere en udflugt til Sønderborgområdet, men opgav på grund af tidnød.

Den historiske søndag var fastsat til søndag d. 7. august 1977 og afholdtes i meget fint vejr med orientering de forskellige steder mellem kl. 14-17. Der kom ca. 400 betalende gæster, hvilket var meget tilfredsstillende. De ni punkter på programmet var følgende:

Udgravningen ved Grøngård jagtslot ved forhenværende førstelærer W. Leick. Tønder Museum ved museumsdirektør Sigurd Schoubye. Møgeltønder kirke ved kirketjener Boy Nissen. Højer Mølle ved skoleinspektør Folmer Christiansen. Højer Sluse ved forhenværende politimester E. Bøving. Mindestenen i Emmerlev ved fru Marie Søgård. Billedskærer Carl Brodersens hjem i Hjørpsted. Hjørpsted Kirke ved sognepræst Johs. Juhl. Bronzealderhøjene nord for Hjørpsted kirke.

Det blev en vellykket dag, og besøget var langt over forventning. De største besøgstal var nok ved Grøngård og Møgeltønder kirke, men også de andre steder var meget godt besøgte, og de lokale fortællere var både hæse og udkørte, da dagen sluttede.

Det kan nævnes, at Historisk Samfund har stået som medindbyder ved et af Tønder bibliotek arrangeret møde med foredrag og lysbilleder med titlen: »Da luftskibene fløj over Tønder«. Mødet holdtes på Tønderhus d. 9. november, og det var med Vaupell Christensen fra Sønderborg. På trods af, at det kun var ca. 2 år siden Historisk Samfund havde pågældende til foredrag om samme emne, var der fuldt hus i den store sal på Tønderhus. Desuden har Historisk Samfund været medindbyder til en foredragsaften, hvor Paul Tappe fortalte om Læks og Tønders historie, og ligeledes en foredragsaften, hvor museumsdirektør S. Schoubye fortalte om boligkultur i Læk og omegn. Foredraget var ledsaget af lysbilleder. Foredragene holdtes i tilknytning til en udstilling på Tønder museum af gamle billeder fra Læk og var arrangeret af museet og Tønder bibliotek.

V. G.

Sydslesvigs amtskreds

Torsdag, den 30. juni 1977 tog vi på aftenvandring i Bredsted under ledelse af skoleinspektør Sigfred Andresen, der på en smuk sommeraften bød forsamlingen velkommen på pladsen foran skolen. I sin udredning om byens historie formåede Sigfred Andresen på en fængslende måde at skildre, hvorledes Bredsted i begyndelsen havde været blot en havneplads, som fortrinsvis benyttedes af beboerne fra Gammel Nordstrand, indtil »Den store Manddrænke« i 1634 afbrød denne trafik

I sin omtale af det folkelige liv i byen kom Sigfred Andresen bl.a. ind på den frisiske folkefest den 10. juni 1844, hvor der var bestræbelser i gang på at begejstre friserne for den slesvig-holstenske tanke. Et forsøg, som vel i nogen grad lykkedes, men hvor man fire år senere oplevede så vægtige modargumenter, som tilfældet var i den tale, Harro Harring holdt på torvet i Bredsted.

Byvandringen fik en særlig karakter ved den slutning, der var planlagt i Bredsted kirke. Efter at Sigfred Andresen havde fortalt om kirkens historie, havde organisten indvilliget i at spille på kirkens orgel.

Aftenen sluttede ved et gemytligt kaffebord i skolen.

Onsdag, den 2. november 1977 holdt vi vort efterårsmøde i Slesvig by. Denne gang var det lykkedes at få pastor C. B. Karstoft som taler. Han havde valgt det spændende emne »Stednavne« – der åbner en »Lilleverden«. Det blev en spændende aften!

I princip er stednavne i Sydslesvig »forstenede« begreber, sagde foredragsholderen; de bliver brugt som simple betegnelser uden, at folk ved, hvad de betyder. Men allerede et forholdsvis overfladisk kortstudium af for eksempel Ugle herred tillader formodninger om, at vikingetidens »thorper« var en slags udflyttergårde, grupperet omkring en »moderlandsby«, der senere blev til nye landsbyer. For Oversøs vedkommende, men også andre steder, bærer thorpene et mandsnavn, nemlig navnet på ham, der grundlagde de ny bopladser, f. eks. Bardithorp, nutidens Barderup.

Også istidens landskabsformende kræfter har sat deres spor i Sydslesvigs navngivning. Den ofte anvendte stavelse »skov« i de frugtbare moræneegne mod øst erstattes således på gestens hedeflader af stavelsen »lund«, noget der tyder på, at her har skoven ikke rigtigt kunnet blive til noget, at den var af mere beskedent omfang f. eks. i Gammellund end i Skovby.

Efter kaffebordet udspandt der sig en længere og livlig diskussion.

Torsdag, den 6. april 1978 holdt vi vor generalforsamling på Dansk Centralbibliotek i Flensborg. Med overbibliotekar Jørgen Hamre som mødeleder afvikledes dagsordenen. Der blev aflagt årsberetning og kasseberetning, som begge blev godkendt af forsamlingen. Til valg stod journalist Alex Herz, Slesvig og dr. Johann Runge, Flensborg. Begge blev genvalgt.

Det blev meddelt, at der i juni måned gennemføres en aftenvandring til Frøselevjeren. Til efterårsmødet i Slesvig er det lykkedes at få stipendiat, cand. phil. Bjørn Rosengreen som taler. Han vil fortælle om den politiske udvikling i Slesvig-Holsten i årene 1924-1934.

Efter kaffebordet talte museumsdirektøren for »Den gamle By« i Århus mag. art. Hans Lassen om »Borgerhuse i ældre tid«.

L. H. S.

Vedrørende stof til »Noter og nyt«

Redaktionen af Sønderjyske Årbøger modtager meget gerne korte beretninger fra lokalhistoriske foreninger, arkiver, samlinger og arbejdskredse. Der er så meget grøde i dette arbejde i både Nord- og Sydslesvig, at man af tidsmæssige grunde og for ikke at fornærme nogen må anmode om, at manuskripter indsendes uopfordret inden 1. april hvert år.

Årsberetning og regnskab 1977-78

Ved *Peter Kr. Iversen* og *H. Lildholdt*

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde søndag den 21. maj 1978 i Hündings gæstgivergård i Ladelund. I mødet deltog ca. 145 medlemmer.

Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen, bød velkommen til de fremmødte medlemmer og især til vort æresmedlem, redaktør Morten Kamphövener samt til foredragsholderen, skoleleder Jørgen Petersen, Ladelund. Formanden udtalte mindeord om afdøde museumsleder Holger Jacobsen, som i mange år var formand for Åbenrå amtskreds. Efter forslag fra formanden valgtes skatterådsformand Svend Lyck, Åbenrå, til ordstyrer. Lyck konstaterede, at forsamlingen var lovligt indvarslet, og gav derefter ordet til formanden, som aflagde følgende beretning:

Der har i de senere år været en jævn stigning i *medlemstallet*. Ved årsmødet 1976 var medlemstallet 2611, sidste år 2660 og i år er tallet opgjort til 2711, en stigning, som vi navnlig på baggrund af tidernes ugunst i økonomisk henseende kan være tilfredse med. Den medlemshvervning, som blev iværksat sidste år, har således virket godt ind i dette beretningsår, og der skal ved denne lejlighed lyde en tak til sekretær, amtsudvalg og tillidsmænd for den indsats, der er blevet udfoldet på dette område. Et stort medlemstal er selve livsbetingelsen for foreningens virke. I øvrigt er det ganske interessant at bemærke, at stigningen i medlemstallet sker i landdistrikterne og navnlig i Haderslev, Åbenrå og Tønder amtskredse, medens der er direkte omend mindre tilbagegang i Åbenrå by og i kongeriget. I Sønderborg amtskreds og i Sydslesvig er medlemstallene stabile. Endelig er det nok værd at notere sig, at medlemskontingentet er blevet indbetalt usædvanligt præcist, uden mange rykkerskrivelser i beretningsåret. Vi har således al god grund til at være tilfredse.

For vort medlemsskrift, *Sønderjyske Årbøgers* vedkommende må bemærkes, at vi for at undgå kontingentforhøjelse har måttet bede redaktionen om i 1977 at begrænse omfanget til 250 sider, og i indeværende år er der heller ikke mulighed

for at komme op på det normale omfang ca. 300 sider. Trods dette reducerede omfang må man nok medgive os, at det er en årbog, vi kan være bekendt. Sønderjyske Årbøger er stadig den største af de amtshistoriske årbøger. Ser vi på indholdet af 1977-årbogen, er de 200 sider anvendt til afhandlinger, medens der på de resterende 50 sider findes anmeldelser, bognyt og beretninger om forskellige lokalhistoriske aktiviteter i landsdelen. Afhandlingerne, hvoraf særlig skal nævnes Günter Weitlings redegørelse for Indre Mission før århundredeskiftet og Agnes Schmidt Poulsens om partiet Venstre efter genforeningen, behandler alle emner fra den nyeste og allernyeste historie, og selv om de alle er værdifulde og interessante bidrag, kan årbogen 1977 måske nok siges at være mindre afvekslende end normalt; men her er redaktionen i den situation, at man jo ikke kan tvinge folk til at skrive om arkæologiske eller middelalderlige emner, emner, som vi er helt klar over har et stort publikum. Redaktionen er i det store og hele bundet til at bringe de manuskripter, som bliver tilsendt den, og derfor kan en enkelt årgang måske blive lidt ensidig. Set over en længere årrække er der imidlertid bragt et væld af afhandlinger belyst alle tider og lokaliteter i landsdelen, og hvad man ikke finder i den ene årgang, kan man finde i en anden.

Alsiddighed med hensyn til emner er som sædvanligt *Sønderjyske Månedsskrifts* kendetegn. På de næsten 500 sider, som årgang 1977 omfatter, er der bragt godt 80 større eller mindre, i reglen rigt illustrerede artikler. Endvidere indeholder månedsskriftet som sædvanligt Fr. Rudbecks grænsedagbog og en lang række boganmeldelser. De stigende trykkespriser har nødvendiggjort en forhøjelse af abonnementsprisen. Til trods herfor har der dog været en mindre, men glædelig stigning i holdertallet, således at dette ved sidste opgørelse omkring 1. april udgjorde 1502 mod 1478 for et år siden. Uden yderligere forhøjelse af abonnementsprisen vil det nok være tvivlsomt, om omfanget kan opretholdes næste år.

Med hensyn til vore *bogudgivelser* kan oplyses, at i *skriftrækken* har vi udsendt Lars N. Henningsen: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841*, en bog på 240 sider, en værdifuld bog, som også leverer ny viden til lokalhistorikerne og vel navnlig til historielærere, der ønsker at bruge lokale eksempler i deres undervisning, det være sig på folkeskole- eller gymnasieplan. I denne serie kommer endvidere i dette kalenderår afdøde overarkivar, dr. phil. Holger Hjelholts biografi af departementschef Th. A. Regenborg, som egentlig skulle have været udsendt som en slags festskrift til forfatterens 90-årsdag i november sidste år, men da han døde nogen tid forinden, efter dog at have læst korrektur på bogen, er denne blevet lagt til side til fordel for andre bøger. Endvidere er manuskriptet til afdøde overarkivar Aage Raschs bog nu bearbejdet så meget af cand. mag., fru Birgitte Dedenroth-Schou, at opsætningen er begyndt. De to afdøde overarkivarers bøger vil blive præsenteret for medlemmerne og danske historikere i øvrigt i en fælles brochure, der vil blive udsendt om nogle måneder. Måske vil inden næste årsmøde også Thade Petersens efterladte store manuskript om *Rømo* være trykt. Finansieringen heraf er sikret, og næstformanden, Chr. Stenz er stort set færdig med klargøringen af manuskriptet.

I den lille serie, *Sønderjyske Levnedsløb*, udsendes netop i disse dage

hjemmeværnskonsulent Peter J. Møllers erindringer fra barndoms- og ungdomsårene i Haderslev, og Edith Bergholt Andersens bog om kroen i Halk og menneskene omkring den foreligger i korrektur. Sammen med indbydelsen til årsmødet har medlemmerne fået bøgerne tilbudt meget billigt – 25 kr. for en indbundet bog på op imod 200 sider. Det drejer sig om to letlæste bøger, der henvender sig til et bredt publikum, og vi vil da også tilbyde de to bøger til alle beboere i Haderslev og på Haderslev Næs til en billig abonnementspris. Også i den lille biografiske serie er der andre bøger under forberedelse.

Uden for de to serier har vi udsendt fhv. stadsskoleinspektør L. S. Ravns monumentale værk om de *nordslesvigske lærere* ca. 1814–1920. Den gamle stadsskoleinspektør har med enestående flid og sporsans indsamlet et uhyre antal biografiske oplysninger vedrørende sønderjyske lærere, og der vil også her være vigtige holdepunkter til undervisningen i hjemstavns historie. Værket, der er udsendt i to store halvbind, bør findes i alle kommune- og skolebiblioteker.

Arbejdet med den sønderjyske *billedbog* omfattende tiden 1864–1920 går støt og roligt fremad. Fhv. museumsdirektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg, er nu stort set færdig med billedudvælgelsen, og fhv. rektor A. Feilberg Jørgensen har skrevet de fleste tekster. Klichéfremstillingen er begyndt, og bogen ventes udsendt i begyndelsen af 1979. Det er økonomisk en meget krævende opgave for foreningen, og kun takket være den opsparede garantifond på små 200.000 kr. har styrelsen kunnet vove sig ud i dette store foretagende. Vi håber, at ikke blot vore medlemmer, men hele den sønderjyske befolkning vil tage godt imod denne store og flotte bog.

For *Historiske Samlingers* vedkommende kan oplyses, at der siden sidste årsmøde ved et møde på landsarkivet d. 11. november 1977 konstitueredes følgende bestyrelse: Formand: landsarkivar Peter Kr. Iversen; næstformand: professor, dr. phil. Troels Fink; amtsrådets repræsentant er fru Helga Hörlyck; endvidere er overbibliotekarerne Gustav Auring og J. Hamre samt rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt medlemmer, og som Historisk Samfund for Sønderjyllands repræsentanter er næstformanden, viceskoleinspektør Chr. Stenz og direktør H. P. Jensen udpeget. Som midlertidig ulønnet leder fungerer landsarkivar Peter Kr. Iversen. Ved samme møde nedsattes et udvalg, der skal forberede udarbejdelsen af en sønderjysk lokalbibliografi, og som består af Troels Fink, Auring, Hamre, overbibliotekar Kragh Nielsen, Rødding, og Peter Kr. Iversen. Til det forberedende arbejde med lokalbibliografien, der skal omfatte hele landsdelen, altså både Nord- og Sydslesvig, er der af den sønderjyske amtskommune bevilget et tilskud på 60.000 kr. Til dette forberedende arbejde søges en yngre historiker, og det ser nu ud til, at en sådan er fundet. Forhåbentlig lykkes det inden for en overskuelig årrække at få Historiske Samlinger ind i mere faste rammer og få knyttet en fast videnskabelig medarbejder til samlingerne. Han eller hun skulle så gerne også kunne bruges som konsulent af de efterhånden mange større eller mindre lokalhistoriske samlinger, der vokser frem i landsdelen i disse år. Med disse samlinger eller arkiver er der i øvrigt det bedste samarbejde. Historiske Samlinger for Sønderjylland har sidste år modtaget flere tusinde nye billeder, langt den

overvejende part som gaver, men en del har måttet lånes til affotografering. Af de større afleveringer kan nævnes en gave fra fotohandler v. Münchov i Åbenrå, og man har fået aftryk af en negativsamling, der ejes af Tinglev lokalhistoriske arkiv, men som især omfatter motiver fra Nordals. Kopieringen af disse negativer sker i samarbejde med det lokalhistoriske arkiv i Nordborg, der udfører et stort arbejde med at identificere motiverne. I samarbejde med den lokalhistoriske forening i Øster Lindet er der ligeledes foretaget en del affotograferinger af billeder, som er i privat eje. Ordningen og registreringen er fortsat af fruene Gribsvad, Schaumburg og Wive.

Medens jeg sidste år kunne berette om en betydelig stigning i foredragsvirksomheden og andre *folkelige aktiviteter*, er vi på dette område i år vendt tilbage til mere normale forhold. Størst tilslutning fik af disse arrangementer Historisk Søndag, som var tilrettelagt af Tønder amtskreds den 7. august. Omkring 400 interesserede fra hele landsdelen beså nogle af de 9 historiske seværdigheder, som amtsudvalget gerne ville vise os under kyndig vejledning. Egnsvandringen, den såkaldte store, fandt sted den 3. september, og den gik til Ribe og Esbjerg og egnen der imellem. Fhv. førstelærer H. K. Kristensen, tidligere Lunde, nu Varde, tog os med på en byvandring i Ribe, hvor vi fik meget at se og høre, som almindelige turister og besøgende går glip af. Fru Kirsten Agerbæk holdt efter middagen på Hotel Sønderjylland foredrag om Ribes gamle bygninger, hvorefter der kørtes til den tidligere herregård Kærgård, der nu anvendes som landbrugsskole. Forstander Ejnar Jensen fortalte her træk af stedets historie. I Hunderup kirke så vi det fornemme gravmonument over Niels Lange og hans hustru Abel Skeel, og H. K. Kristensen gav en levende beretning om monumentets ødelæggelse og restaurering. Turen afsluttedes i fiskerimuseet i Esbjerg. Desværre var tilslutningen til denne interessante og af sekretæren, skoleinspektør Knud Kristensen veltilrettelagte udflugt såre beskedent. Med et deltagerantal på kun 57 kan et så bekosteligt arrangement ikke balancere økonomisk, og – som det vil fremgå af regnskabet – er egnsvandringsfondet nu stort set brugt til at dække det betydelige underskud, turen gav. Af øvrige arrangementer kan nævnes et tillidsmandsmøde, der blev afholdt på landsarkivet lørdag d. 18. februar. Omkring 55 tillidsmænd, styrelsesmedlemmer, amtsudvalgsmedlemmer og sognetillidsmænd havde givet møde. Sammen med sekretæren drøftedes lokalhistoriske aktiviteter i landsdelen, og der udveksledes erfaringer om medlemshvervning og om udgivelse af små sognehistoriske skrifter. I forbindelse med tillidsmandsmødet holdt professor Troels Fink foredrag om H. V. Clausen og grænsedragningen.

I hver af amtskredsene har der været afholdt et par møder eller udflugter; i Tønder har der været 3 arrangementer sammen med biblioteket.

Der har således på flere områder været en ganske betydelig aktivitet inden for Historisk Samfund. Vi kan glæde os over et stigende medlemstal og flere abonnenter på Sønderjysk Månedsskrift. Vi har trods store prisstigninger kunnet udsende Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift i nogenlunde samme omfang som i de senere år, og vi har kunnet udgive værdifulde bøger, og flere er under forberedelse. På det mere folkelige område, foredrags- og udflugtsvirks-

somhed har der været en lidt mindre aktivitet, men dog stadig god og interesseret tilslutning.

Det må jo imidlertid nok erkendes, at det er ad de gamle, kendte stier, der er trådt. Meget kører på rutine, og nye tiltag har det været lidt småt med. Vi må se i øjnene, at vi er ved at blive en gammel bestyrelse, og at der må finde et generationsskifte sted, vel ikke på en gang, idet en vis kontinuitet må sikres, men i løbet af nogle år må en yngre kreds overtage initiativerne og ledelsen i foreningen. For 25 år siden, da vi foretog omstruktureringen af foreningen, var de fleste af os i 30- og 40-årsalderen, og vi havde det overskud af kræfter, der skulle til for at klare det ganske betydelige arbejde, som var forbundet med nydannelserne. Med en vis tilfredshed kan vi også konstatere, at de fleste af de mål og opgaver, vi stillede os, er nået og gennemført. Det må være det yngre slægtled, som nu tager de nye initiativer og fører dem ud i livet. Ved styrelsesvalget i dag vil de første yngre kræfter blive foreslået til at tage sig af væsentlige opgaver, og i løbet af det nærmeste par år skulle hele styrelsen gerne have gennemgået en foryngelseskur. Men når dette er sagt, så vil jeg gerne understrege, at der i de to, tre eller fire årtier, hvor flere af os har været med i ledelsen, har været et særdeles godt og frugtbart samarbejde. Vi har løftet i flok og har opnået resultater, som vi mener at kunne være bekendt. Men vi har også modtaget hjælp og støtte udefra. Vi har i år som tidligere modtaget ganske betydelig understøttelse fra stat og amtskommune, fra fonds og legater, en støtte, der har været og er forudsætningen for den omfattende udgivervirksomhed, vi har påtaget os. Vi takker myndigheder og bestyrelser for denne hjælp og medhu, vi har nydt gennem så mange år. Ikke mindre taknemmelige bør vi dog være over for tillidsmænd og mange andre frivillige hjælpere, som ofrer deres fritid på os og støtter os ved vore forskellige aktiviteter og arrangementer. Det er denne brede, aktive medleven, der betinger foreningens fortsatte trivsel.

Formandens beretning blev enstemmigt godkendt, hvorefter kassereren, fhv. bankdirektør H. Lildholt aflagde det reviderede regnskab, som ligeledes blev enstemmigt godkendt af forsamlingen.

På valg til styrelsen var Chr. Stenz, S. N. Christensen, Dorrit Andersen, Gottlieb Japsen og Hans-Iver Toft. Chr. Stenz og S. N. Christensen blev genvalgt, og nyvalgt blev adjunkt, cand. mag. Henrik Fangel, arkivar, cand. mag. Lars N. Henningsen samt højskolelærer Jens Rosendal. Dorrit Andersen, som nylig er flyttet til København, har lovet at fuldføre sin andel af arbejdet med tilrettelæggelsen af Sønderjyske Årbøger 1978. Formanden takkede Dorrit Andersen og Gottlieb Japsen for godt og dygtigt arbejde inden for redaktionsudvalget for Sønderjyske Årbøger.

Som revisorer genvalgtes skatterådsformand Svend Lyck samt afdelingsleder ved sparekassen C. O. Henningsen.

Under Eventuelt redegjorde formanden for planerne om Historisk Søndag, som i år tilrettelægges af Sønderborg amtskreds, om egnsvandringen samt om næste årsmøde, som holdes i Åbenrå. Endvidere nævnte han en indbydelse fra Historisk Samfund for Fyens Stift til at deltage i en Englandstur senere på sommeren. Da ingen andre ønskede ordet, sluttede dirigenten årsmødet.

Efter kaffebordet fortalte fhv. viceskoleinspektør Chr. Stenz interessant og levende om oprettelsen af den første danske privatskole i Ladelund, hvorefter skoleleder Jørgen Petersen gav en gribende beretning om koncentrationslejren i Ladelund og om Ladelund-beboernes forsøg på at yde fangerne nogen hjælp.

Ved et *konstituerende styrelsesmøde* i umiddelbar forbindelse med årsmødet genvalgtes det hidtidige forretningsudvalg og redaktionsudvalget for Sønderjysk Månedsskrift. Til medlemmer af redaktionsudvalget for Sønderjyske Årbøger genvalgtes rektor Knud Fanø, medens adjunkt Henrik Fangel og direktør H. P. Jensen nyvalgtes, og til redaktionen for skriftrækken m. v. genvalgtes Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen, medens Lars N. Henningsen som nyvalgt overtager redaktionssekretærarbejdet. Egnsvandringensudvalgets medlemmer er H. Lildholdt, Knud Kristensen og Jens Rosendal.

Regnskab for året 1/4. 1977 til 31/3. 1978

Indtægter:

Medlemsbidrag	93.949,00
Skrifter	82.909,25
Sønderj. Månedsskrift.....	89.380,65
Sdj. Månedsskrift, tilskud .	25.000,00
Andre tilskud	79.760,00
Renter	26.003,34
Lønrefusion	10.875,00
Diverse	463,90

kr. 408.341,14

Overført beholdning pr.

1/4. 77 .....

kr. 631.645,55

Udgifter:

Sønderjyske Årbøger	95.378,59
Skrifter	86.116,38
Sønderj. Månedsskrift	108.561,23
Kontorhold	5.232,33
Lønninger	59.136,38
Møder	5.433,49
Repræsentation	2.222,85
Forsikringer o.l.....	1.886,10
Bidrag til amtskredsene ...	4.710,00
Kontingent S.L.F.....	3.476,96
Egnsvandring	3.701,60
Historisk Søndag	1.314,95
Porto	4.030,26
Annoncer	525,44
Telefon	1.224,90
Diverse	2.343,97

kr. 385.295,43

Beholdning pr. 31/3. 78 ...

kr. 631.645,55

Status pr. 1. april 1978

Aktiver:

Beholdning	246.350,12
Udestående f. salg	2.170,00
Lønrefusion	20.133,95
Tilgodeh. moms	9.057,00
Underskud at overføre til næste år	5.248,03

kr. 282.959,10

Passiver:

Henlagt til:	
Billedværk bd. 2 og 4	182.159,64
Rømø	32.836,53
Hans J. Hansens erindr. ..	10.000,00
Peter Møllers bog	20.000,00
Forudbetaling fra Amtet ..	37.095,00
Egnsvandringfond	867,93

kr. 282.959,10

Åbenrå den 1. maj 1978.

sign. H. Lildholdt

Foranstående regnskab har vi revideret og fundet i overensstemmelse med bilag, giro- og bankkonti.

Åbenrå den 12. maj 1978.

sign. Sv. Lyck

sign. C. O. Henningsen

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1977 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afganglisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge.

Pr. 31. marts 1978 udgør medlemstallet 2711, der fordeler sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	170	Åbenrå by	246
Haderslev amt	362	Åbenrå amt	318
Sønderborg by	85	Sydslesvig	183
Sønderborg amt	160	Storkøbenhavn	274
Tønder by	130	Øvrige Danmark	477
Tønder amt	271	Udlandet	35

Afgang ved død:

Arnfred, J. Th., forstander, Askov
Bang, H., lærer, Silkeborg
Bock, Karl N., rektor, dr.
phil., Nakskov
Brandt, Aage, sparekassebestyrer,
Brøns
Brockmann, Hans Fr. W.,
pens. konrektor, Tønder
Bruhn, Wilhelm, gårdejer,
Horsby
Carlsen, Carsten, prokurist,
Frøslev
Danholt, E., civilingeniør,
Åbenrå
Dirks, D., fhv. rektor, Kruså
Gottfredsen, Cathrine, økonoma,
København
Hansen, Jørgen, kontorfuldmæg-
tig, Åbenrå
Hansen, Lor., forstander,
Velling

Hansen, Martin N., forfatter,
Odense
Hansen, Willy, amtsforvalter,
Åbenrå
Hjelholt, H., overarkivar, dr.
phil., København
Jacobsen, Holger, museums-
leder, Åbenrå
Larsen, M., kontrollør,
Brønshøj
Lausten, Niels, købmand,
Broballe
Ludvigsen, H., gårdejer,
Hørlyk
Nielsen, Ejnar, Kongens Tisted
Nielsen, H. K., Hjaltese
Ottosen, Carl, Langesø
Pedersen, Peder N., gårdejer,
Harreby
Petersen, P. Jessen, stadsdyr-
læge, Bagsværd

Refslund, Ejnar, læge, Esbjerg
 Ruge, Emil, keramikker, Dybbøl
 Banke
 Sørensen, H. P., pens. over-
 lærer, Gram
 Thellesen, Inger Marie, reserve-
 læge, Løgumkloster

Thojens, Dorthea, sygeplejerske,
 Bov
 Thomsen, Anne-Marie, lektor,
 Tønder
 Todsén, Richard, fhv. rets-
 præsident, Flensborg

Tilgangsliste

Ahrenkiel, Peter, fhv. gdr.,
 Møgeltønder
 Alnor, U. J., læge, Kliplev
 Andersen, E. Skifter, direktør,
 Åbenrå
 Andersen, Per Damm,
 Holstebro
 Andresen, Hans, bogholder,
 Åbenrå
 Appel, Georg, mejerist, Vejen
 Arendt, Paul, sognepræst,
 Holbøl
 Asmark, Jens, Sønderborg
 Bach, Margrete og Peter,
 Sdr. Hostrup
 Boesen, Peder, landinspektør,
 Esbjerg
 Bonefeld, Jørgen, gdr.,
 Mintebjerg
 Bork, Eva, frue, Vojens
 Borregaard, Sven, ingeniør,
 Skovbølling
 Bossen, Magdalene, lærer,
 Padborg
 Buhl-Madsen, H., overlæge,
 Hostrupskov
 Bundgaards Boghandel, Højer
 Büchert, Kaj, Flensborg
 Bylling, Hans J., møllejejer,
 Aller
 Bækklund, H., Vojens
 Christensen, Charles, Nordborg
 Christensen, Chr., landmand,
 Uge
 Christensen, Jens, Køben-
 havn Ø
 Christensen, Søren, Felsted
 Christiansen, Fl., overbibliotekar,
 Tønder

Christiansen, K., bibliotekar,
 Tønder
 Clausen, Anker, stud. mag.,
 Århus
 Clausager, Jørgen Peder,
 arkivar, Viborg
 Creutz, Lars, Åbenrå
 Dahl, Holger, restauratør,
 Augustenborg
 Davidsen, Ole, ingeniør, Herslev
 Dinsen, Uve, sparekassedirektør,
 Tønder
 Dyhre-Petersen, P., Haderslev
 Dyrmosé, Birgit, Felsted
 Eriksen, Jørgen, gdr., Bovrup
 Eriksen, K. Riewerts, Gentofte
 Fallesen, Jørgen, gdr., Tørring
 Ferdinand, A. D., ingeniør,
 Bovrup
 Filtenborg, Oscar, sognepræst,
 Andst
 Friedrichsen, Anne K., lærer,
 Rørkær
 Fyhn, Kristian J., Felstedskov
 Gronemann, Gert, Køben-
 havn V
 Gaarde, Elisabeth og Hans,
 Agerstov
 Gaarde, Henry, regnskabschef,
 Løgumkloster
 Hansen, Anna, frue, Fole
 Hansen, Bjørn, sekretær,
 Tønder
 Hansen, Erik, skoleinspektør,
 Felsted
 Hansen, Hans Iwer, repræsen-
 tant, Søgård
 Hansen, Hans P., gdr.,
 København

- Hansen, Jørgen, gdr., Kliple
 Hansen, Lorens P., installatør,
 Over Jerstal
 Hansen, Musse Fenn,
 Bovrup
 Hansen, Nanna og Per,
 Træholm
 Hansen, P. M., Køben-
 havn F
 Hansen, Peter, Hjordkær
 Hansen, Rasmus, overlærer,
 Brovst
 Hermansen, Martin, Løgum-
 kloster
 Ishøi, Kai, skolebiblioteks-
 konsulent, Ry
 Iversen, Jørgen, Vojens
 Iversen, Margrethe, stud. med.,
 Brabrand
 Iwersen, Philipp, landbrugslærer,
 Tinglev
 Jaspers, Gerhard, sognepræst,
 Felsted
 Jensen, Antoni, gdr., Åbøl
 Jensen, Elna, cand. phil., Vojens
 Jensen, Emma, købmand,
 Bredebro
 Jensen, Ilse Møller, Birkerød
 Jensen, Peter Hoxcer, Risskov
 Jensen, Søren K., læge,
 Gråsten
 Jensen, Tim, frikirkepræst,
 Haderslev
 Jepsen sen., L. Nielsen,
 Bredebro
 Jepsen, Theodor, gdr., Jejsing
 Jespersen, Kurt, programm.,
 Vojens
 Jessen, Ernst Helmuth, Læk
 Jessen, Søren, skoleinspektør,
 Arnum
 Jesswein, Peter, bygmester,
 Felsted
 Johannsen, Jørgen, gdr.,
 Rabsted
 Jørgensen, Aage, Mårslet
 Jørgensen, Asmus, gdr., Varnæs
 Jørgensen, Birgit, lærer, Ballum
 Jørgensen, Kai Reiner, over-
 læge, dr. med., Åbenrå
 Jørgensen, Verner, driftsleder,
 Bjærndrup
 Kann, Karin, frue, Østerende
 Kensmark, Knud Erik, adjunkt,
 Høruphav
 Kisendal, Hans, gdr.,
 Sommersted
 Kjøng, Ole, skoleinspektør,
 Hammelev
 Knudsen, Kaj, gdr., Rødding
 Kock, Elna, fodspecialist,
 Vojens
 Koefoed, Jens, Bagsværd
 Krauthammer, Tove, frue,
 Sønderborg
 Kristensen, Hanne, Vojens
 Lambjerg-Christensen, H. Chr.,
 Lambjergskov
 Langmaack, Bernd, dr. med.,
 Flensborg
 Larsen, Børge, redaktør,
 Åbenrå
 Lassen, Jes, gdr., Felsted
 Lausten, Peter, København V
 Lauszus, Andreas, overlærer,
 Flensborg
 Lildholdt, Claus Jørn, arkiv-
 sekretær, Åbenrå
 Lildholdt, Karl, skibsingeniør,
 Stollig
 Lindelof, Kathrine, fhv. over-
 lærer, Valby
 Lindholdt, O. S., cafeteria-
 bestyrer, Bevtoft
 Lorenzen, Chr., lærer, Fjelstrup
 Lorenzen, Meinhard, dr. med.
 vet., Hatsted
 Lottrup, Jørgen, Sommersted
 Lund, Chr., lærer, Agerskov
 Lund, Chr., pensionist,
 Varnæsløkke
 Lytzen, Knud, København K
 Løjt feriecenter, Løjt Nørre-
 skov
 Lønstrup, A., forretningsfører,
 Nordborg

- Madsen, Margrethe, frue,
Roost
- Marckers Boghandel, Johs.,
København V
- Markussen, Markus, Gallehus
- Mathiesen, Hans J., lager-
forvalter, Hjørring
- Matthiesen, Matthies, Bylderup
Bov
- Meier, Johan, tømrermester,
Felsted
- Midtgaard, Uffe, Hårlev
- Mikkelsen, Peter, Hammelev
- Moos, Kjestine, frue,
Fristrupmark
- Munksgaard, A., civilingeniør,
Søborg
- Møller, Karen, Rangstrup
- Nielsen, Christian, fodermester,
Harpelunde
- Nielsen, Gunhild, frue, Langå,
Fyn
- Nielsen, H. A., Sommersted
- Nielsen, Jørn, Vojens
- Nielsen, Palle Ask, gdr.,
Møgeltønder
- Nielsen, W. J., direktør,
Åbenrå
- Nielsen, Vagn Skade, Felsted
- Olsen, Ole Vang, direktør,
Åbenrå
- Olsen, Oluf, Saltum
- Overbeck, P., Tømmerhandler,
Jels
- Oxlund, Mads, forretningsfører,
Skodborg
- Paulsen, Kai, børnehaveder,
Felsted
- Pedersen, Laurits, gdr., Felsted
- Pedersen, Uwe, Haderslev
- Petersen, Chr., gdr. Kær
- Petersen, Ejvind, lærer,
Hammelev
- Petersen, Grethe, frue,
Bjærndrup
- Petersen, Hans, gdr., Bovrup
- Petersen, Kirsten, Tønder
- Petersen, Poul, fhv. forstander,
Rinkenæs
- Poulsen, Ellen, boghandler,
Hjørring
- Priess, Hans, forretningsfører,
Timmersiek
- Rasmussen, Carl S., gdr.,
Styding
- Rasmussen, Preben J., Århus
- Ratzer, Jes, værkførerass.,
Vojens
- Ravn-Jensen, Jens, kasserer,
Åbenrå
- Refslund, Solveig, fru, Bovlund
- Rytter, Rie, frue, Sønderborg
- Schmidt, Christine, frue,
Vojens
- Schmidt, Kaj Chr., chauffør,
Varnæs
- Schrøder, Poul-Erik, Hovslund
- Schultz, Annegrethe, frue,
Vojens
- Schødt, Gerh. L., malermester,
Over Jerstal
- Seifert, Kurt, lærer, Tinglev
- Simonsen, Hans Kjems, gdr.,
Rødning
- Skau, Hans K., Hammelev
- Skau, Hans Ove, Lillehave
- Skonberg, John, Tåstrup
- Skov, Charlotte, Vojens
- Skov, Flemming, HF-studerende,
Tønder
- Skovgård-Petersen, Eigil, pastor
emer., Åbenrå
- Staugaard, Hans Peter, Bovrup
- Steffens, Else, Odense
- Steg, Asmus Jepsen, Gråsten
- Steg, Christian Jepsen, land-
mand, Kollund
- Stensen, Sten, Ranum
- Sydjysk Universitetscenter,
Esbjerg
- Sørensen, Find Bejder, lærer,
Hammelev
- Sørensen, Niels, borgmester,
Klovtoft
- Sørensen, Orla, Vojens
- Tang-Petersen, Knud, Felsted-
mark

Taschner, Dagmar, frue,
Haderslev
Terp, Svend, gdr.,
St. Tønde
Thomsen, Hans J., Tumbøl
Thomsen, Uwe, Tønder
Thomsen, Viggo, landmand,
Bovlund Bålsted
Thorndal, Ejgil, gdr., Vojens
Thyssen, A. Pontoppidan, dr.
theol., Århus

Weber, Andreas, Jegerup
Wildenschild, Thyra og
Christian, Svejrup
Vind, Gunnar, administrations-
chef, Skærbæk
Wolthers, A., tandlæge,
Tønder
Aagaard, N. O., gartner,
Styding